





พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

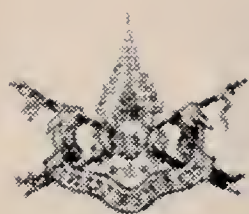
หลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี) ต.ม.

ณ เมรุวัดธาตุทอง

วันพุธที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๙



บุตร ธิดา และ หลาน ของ หลวงอาจวิชชาสรร ขอแสดงความซาบซึ้งในพระคุณ และขอบพระคุณท่านผู้มีเกียรติทุกท่าน ที่ได้แสดงเมตตาจิต และได้ช่วยเหลือนานัปการ ในงานบำเพ็ญกุศล เป็นเจ้าภาพในการสวดพระอภิธรรม ทั้งร่วมบริจาคเงินเพื่อตั้งเป็นทุนนวฤกษ์ สาขา "หลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี)" ตลอดจนได้กรุณามาร่วมเป็นเกียรติในงานพระราชทานเพลิงศพในวันนี้ เจ้าภาพจะขอจารึกไว้ในความทรงจำตลอดไป



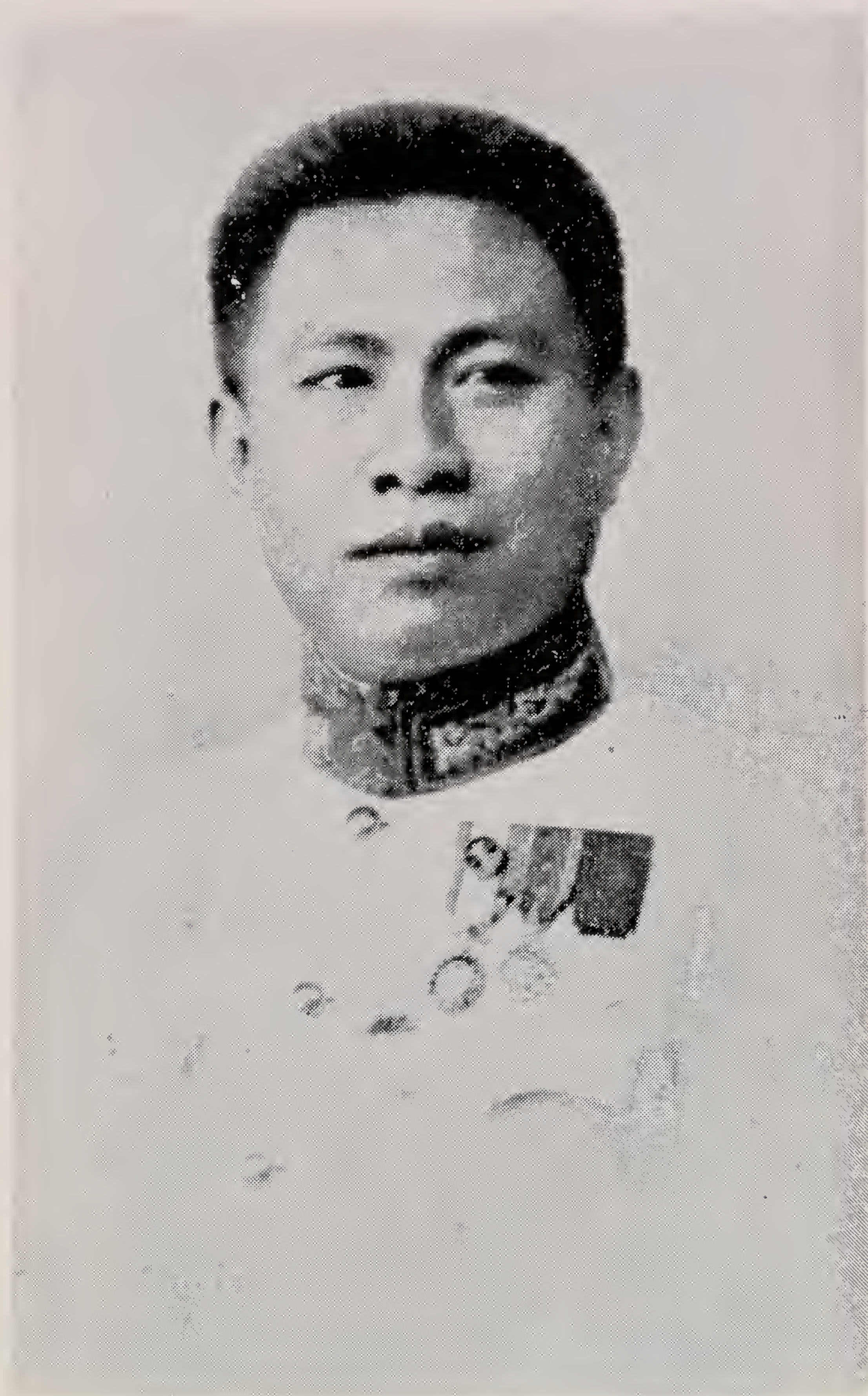
ราม วชิราวุธ ป.ร.

ขอให้นามสกุลของ รองอำมาตย์ตรี ขุนอาจวิชาสรร (ทอง) ครูใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดนวรนิเวศ ตามที่ขอมานั้น ว่า "ชัยปาลี" (เขียนเป็นอักษรโรมันว่า "Jayapali" อันเป็นมงคลนาม)

ขอให้สกุลชัยปาลี มีความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงอยู่ในกรุงสยามชั่วกัลปาวสาน ฯ

พระที่นั่งพิมานรัถยา

วันที่ ๑๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๘



หลวงอาจวิชาสรร (ทอง ชัยปาณี)

ถ่ายราว พ.ศ. ๒๔๗๘



พ.ศ. ๒๔๗๘

หลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี) ต.ม.

พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๕๑๙

อำมาตย์ตรี หลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี) ต.ม. บิดาชื่อ ปาน มารดาชื่อ จ้อย เกิดที่ตำบลหัวไทร อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๖ ตรงกับปีมะเส็ง เดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ ซึ่งเป็นปีที่ประเทศไทยสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่ประเทศฝรั่งเศส ท่านเคยกล่าวว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องฝังใจท่านแต่จำความได้ และกระตุ้นให้เกิดความสำนึกอยู่เสมอมาว่า จะต้องปฏิบัติตนให้ดีที่สุดเพื่อรับใช้เป็นกำลังของประเทศชาติ เมื่อประเทศชาติแข็งแรงจะได้ไม่ตกเป็นเบี้ยล่างของต่างชาติอีก

บิดามารดาของหลวงอาจวิชชาสรร เป็นคนไทย ตั้งรกรากและมีอาชีพอยู่ที่อำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา เนื่องจากบิดาถึงแก่กรรมตั้งแต่ท่านยังเล็กอยู่ พระวินยานุบุรณาจารย์ เจ้าอาวาสวัดโปรดเกศเชษฐาราม ผู้เป็นน้าชาย เป็นผู้อบรมเลี้ยงดูท่านจนเจริญวัย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสกุล "ชัยปาณี" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ เมื่อท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนอาจวิชาสรร ท่านสมรสกับนางสาวถ้ำทอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ มีบุตรธิดาด้วยกันรวม ๗ คน คือ

คุณหญิงอัมพร	สมรสกับ	นายบุญเยี่ยม มีศุข
นางอำไพ	สมรสกับ	นายสงวน กกกำแหง
นายประทัตถ์	สมรสกับ	นางชมพูนุท (ณ นคร)

พันเอกประทีป สมรสกับ นางวิบูลเพ็ญ (สุทธิบุตร)

นางรัมภา สมรสกับ นายแพรี่ นีล แทรกซ์

แพทย์หญิงรำเพย สมรสกับ นายแพทย์อัฐ เกตุสิงห์

และ นางสาวจินตนา ชัยปาณี

หลวงอาจวิชชาสรร มีหลานรวม ๑๐ คน คือ

นางสาวเอื้อย อัสตรา มีศุข

นางสาวขนิษฐา มีศุข

นางสาวเยี่ยมนภา มีศุข

นายปาลชัย มีศุข

นายทัชชะ ชัยปาณี

นายปภาตพงษ์ ชัยปาณี

นายวิศรุต ชัยปาณี

นายวิทวัส ชัยปาณี

นายปาณิดล ชัยปาณี

และ นายรัฐ เกตุสิงห์

เมื่อเยาว์วัย หลวงอาจวิชชาสรร ได้เข้าศึกษาอยู่ในโรงเรียนวัดบ้าน-กล้วย ซึ่งขณะนั้นเป็นโรงเรียนประถมแผนใหม่แห่งเดียวของมณฑลปราจีนบุรี ต่อมาได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนประถมวัดราชบูรณะ และโรงเรียนมัธยมวัดสุทัศน์ หลวงอาจวิชชาสรร ตั้งใจไว้ว่าเมื่อเรียนจบชั้นมัธยมแล้วจะเรียนวิชากฎหมาย แต่ด้วยความกรุณาจากเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการขณะนั้น แนะนำให้มาเรียนต่อทางวิชาครู หลวงอาจวิชชาสรรจึงได้เปลี่ยนความตั้งใจแต่เดิม มาเรียนวิชาครูตามคำแนะนำของ

เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ และได้เรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

ในระหว่างที่หลวงอาจวิชชาสรรเรียนอยู่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยา ได้มีการคัดเลือกนักเรียนดี จำนวน ๑๘ คน ไปศึกษาต่อที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ไว้สำหรับคัดเลือกส่งไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ หลวงอาจวิชชาสรรก็เป็นคนหนึ่งในจำนวน ๑๘ คนนั้นด้วย เมื่อเรียนที่โรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จเจ้าพระยาแล้ว ก็มาเข้าเรียนฝึกหัดครูที่โรงเรียนสวนกุหลาบ (อังกฤษ) จนได้ประโยคครูมัธยมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ขณะนั้นหลวงอาจวิชชาสรรมีอายุเพียง ๑๘ ปี ที่จริง อาจารย์นอรแมน ซัตตัน และอาจารย์อื่น ๆ ได้เสนอให้ท่านไปเรียนต่อ ณ ประเทศอังกฤษ แต่มารดาของท่านมีบุตรคนเดียวไม่ยอมให้ไป

หลวงอาจวิชชาสรร เข้ารับบรรจุแต่งตั้งเป็นครูครั้งแรกที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ต่อมาได้ย้ายไปสอนที่โรงเรียนวัดภาวนาภิรตาราม โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร และโรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ในขณะที่ทำการสอนอยู่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ พระชำนาญอนุสาสน์ ครูใหญ่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร ได้ขอตัวหลวงอาจวิชชาสรรต่อกระทรวงธรรมการ ให้ไปช่วยงานที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร หลวงอาจวิชชาสรรเป็นผู้ที่ตั้งใจทำงาน และมีความดีความชอบจนเป็นที่รับรองจากบรรดาครูใหญ่ที่หลวงอาจวิชชาสรรไปทำการสอนอยู่ กระทรวงธรรมการได้เพ่งเล็งเป็นพิเศษ จึงให้หลวงอาจวิชชาสรรไปดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนวัดบวรนิเวศ ตอนนั้นหลวงอาจวิชชาสรรมีอายุเพียง ๒๓ ปี จากการบรรจุครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๗ มีเวลารับราชการเพียง ๔ ปี เท่านั้น ก็ดำรงตำแหน่งครูใหญ่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหลวงอาจวิชชาสรรมี

สมรรถภาพและประสิทธิภาพต่อตำแหน่งหน้าที่ จนได้เลื่อนเป็นครูใหญ่ในชั่วเพียงเวลาเล็กน้อย

ในขณะที่หลวงอาจวิชชาสรรดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนวัดบวรนิเวศ ต้องรับภาระอันหนัก มีความตั้งใจและมีความคิดริเริ่มก้าวหน้า เพื่อจะให้โรงเรียนเจริญยิ่งขึ้น จึงได้เสนอความคิดนี้ต่อกระทรวงธรรมการ ขอเปิดชั้นมัธยมเพิ่มขึ้นจนถึงมัธยมปีที่ ๖ พร้อมกับจัดการสอนการปกครองให้เข้มแข็งกว่าเดิม จนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสตรัสชมเชย และโปรดปรานหลวงอาจวิชชาสรรเป็นอย่างมาก ได้เสด็จทรงเยี่ยมโรงเรียนและสนพระทัยเป็นอย่างดี ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มิได้เคยเสด็จเยี่ยมโรงเรียนมาก่อนเลย นอกจากนี้สมเด็จฯ ได้ทรงปรึกษาหลวงอาจวิชชาสรรทรงปรารภถึงการขยายโรงเรียนเพราะอาคารสถานที่เรียนไม่เพียงพอ หลวงอาจวิชชาสรรได้เสนอกระทรวงธรรมการขอให้สร้างตึกเรียนเพิ่มขึ้น แต่ทางกระทรวงไม่สามารถจัดสรรงบประมาณค่าก่อสร้างให้ หลวงอาจวิชชาสรรจึงได้กราบทูลสมเด็จฯ ขอประทานเงินจากเจ้านายบางพระองค์เพื่อเป็นทุนก่อสร้างตึกเรียน จนได้เงินค่าก่อสร้างและได้สร้างตึกเรียนสำเร็จถึง ๒ หลัง คือตึกอรพินท์ และตึกดำรงธรรมสาร โรงเรียนจึงมีอาคารเรียนพอเพียงกับจำนวนนักเรียนซึ่งเพิ่มขึ้นจาก ๓๐๐ คน เป็น ๗๐๐ คน หลวงอาจวิชชาสรรได้ทุ่มเทกำลังกายและกำลังใจเพื่องานการศึกษาของโรงเรียน ต่อมาก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนอาจวิชชาสรรและได้รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นชั้นตรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และสมเด็จพระวันรัตทรงมีพระประสงค์ และประสงค์จะให้โรงเรียนนี้เป็นวิทยาลัย พระยาราชนกูลวิบุลภักดี

พิริยพาหะ (รื่น ศยามานนท์) เห็นด้วย และให้โอนโรงเรียนฝึกหัดครูมารวมไว้ที่โรงเรียนนี้ด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ต้องพระประสงค์จะให้หลวงอาจวิชชาสรรรับหน้าที่อาจารย์ใหญ่อีกด้วย แต่หลวงอาจวิชชาสรรได้ขอประทานขอตัว เพราะเห็นว่าตนเองยังมีอายุน้อยอยู่ กอปรทั้งประสบการณ์ยังไม่สู้จะจัดเจนนักที่จะรับตำแหน่งใหญ่เช่นนี้ เกรงว่าจะปฏิบัติหน้าที่ไม่ได้ผล ทางกระทรวงธรรมการจึงได้ส่งพระผดุงวิทยาเสริม มาเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดบวรนิเวศ และให้หลวงอาจวิชชาสรรรับหน้าที่เป็นผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ ภายหลังอาจารย์ใหญ่ก็ได้ส่งหลวงอาจวิชชาสรรไปฝึกอบรมที่โรงเรียนฝึกหัดผู้กำกับลูกเสือที่จังหวัดนครปฐม เพื่อจะได้มาเป็นกำลังในด้านลูกเสือของโรงเรียน การดำรงตำแหน่งครูใหญ่และผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ของหลวงอาจวิชชาสรร โรงเรียนวัดบวรนิเวศนี้เป็นเวลา ๓ ปีเศษ

ต่อมากระทรวงธรรมการก็ได้ย้ายหลวงอาจวิชชาสรรไปดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลพายัพ ที่จังหวัดเชียงใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ เมื่อออกเดินทางไปรับหน้าที่อาจารย์ใหญ่นั้น ปรากฏว่ามีนักเรียน ครู ผู้ปกครอง ตลอดจนพระภิกษุมหาเถระผู้ใหญ่ไปส่งที่สถานีรถไฟอย่างคับคั่งล้นหลาม ทั้งนี้ก็เพราะหลวงอาจวิชชาสรร เป็นที่รักใคร่และชอบพอของบรรดาผู้ที่ได้กล่าวมาแล้วเป็นอย่างดี

ในการย้ายไปอยู่เชียงใหม่นั้น เพื่อนฝูงและญาติพี่น้องพากันกล่าวว่า "ให้เตรียมหม้อใหม่ไปด้วย" หมายความว่า "เพื่อเอาไปใส่กระดูกกลับมา" เพราะเสียงเล่าลือกันว่าหัวเมืองที่ย้ายไปนั้นทุรกันดารมาก กอปรทั้งมีไข้ป่าชุกชุม ใครไปแล้วจะไม่รอดกลับมา แต่เมื่อหลวงอาจวิชชาสรรไปอยู่จริงๆ แล้ว กลับเห็นว่าไม่เหมือนกับข่าวที่เล่าลือกัน จังหวัดเชียงใหม่เป็นบ้านเมืองเจริญ

คับคั่ง มีถนนหนทางมากหลายสาย มีการสมาคมชั้นสูง ด้วยมีข้าราชการหลายแผนก และมีการติดต่อกับชาวต่างประเทศมาก หลวงอาจวิชชาสรรกะไว้ว่าจะขออยู่จังหวัดเชียงใหม่เพียง ๓ ปีเท่านั้น เมื่อไปอยู่จริง ๆ กลับเพลิดเพลินกับการทำงาน และทำความเจริญให้กับการศึกษาถึง ๑๗ ปี ได้ซื้อที่ดินและมีบ้านช่องที่จังหวัดเชียงใหม่เป็นหลักฐาน จนเป็นที่เข้าใจกันว่าหลวงอาจวิชชาสรรเป็นชาวเชียงใหม่ไปเสียแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอาจวิชชาสรร

ในระหว่างที่หลวงอาจวิชชาสรรเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑลพายัพอยู่ มีนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๖ เพียงคนเดียวเท่านั้น ท่านได้ปรับปรุงแก้ไขกิจการของโรงเรียนตามนโยบายของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ว่าควรจะปรับปรุงโรงเรียนให้ทัดเทียมกับโรงเรียนของมิชชันนารีซึ่งเจริญอยู่แล้วที่จังหวัดเชียงใหม่ และให้โน้มน้าวจิตใจคนในภาคพายัพให้มีความสำนึกในความเป็นไทยของเขายิ่งขึ้น โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยขณะนั้นเป็นโรงเรียนตัวอย่างประจำมณฑล และรับนักเรียนจาก ๗ จังหวัดในภาคเหนือ เป็นภาระอย่างมากมาย จึงได้ทุ่มเททุกอย่างทั้งกำลังกาย กำลังใจและกำลังปัญญา ตลอดทั้งการแก้ปัญหา จนถึงกับพระยาอุปการศิลปเสรฐ (อั๋น ชัชกุล) ผู้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการ ซึ่งได้ขึ้นไปตรวจราชการในจังหวัดภาคเหนือ ได้เห็นคุณงามความดีของหลวงอาจวิชชาสรรที่ทำความเจริญให้แก่การศึกษา และมีความพอใจในผลงาน เสนอให้หลวงอาจวิชชาสรรทำหน้าที่ธรรมการมณฑล เพื่อเลื่อนตำแหน่งให้สูงขึ้น หลวงอาจวิชชาสรรมีแต่ความผูกพันที่จะปรับปรุงงานของโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยอยู่ และยังรักที่จะผลิตนักเรียนให้มีคุณภาพ หรือจะเรียกว่ายังรักที่จะสร้างนักเรียนด้วยมือ

ของตนเอง กอปรทั้งรับนโยบายของเสนาบดีกระทรวงธรรมการไว้ด้วย จึงขอปฏิเสธและขอเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยอยู่ตามเดิม จึงได้เป็นอาจารย์ใหญ่อยู่ในระยะเวลาอันยาวนาน จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๗๔ จึงรับตำแหน่งธรรมการมณฑลพายัพ อุดมคติของหลวงอาจวิชชาสรรนั้น มุ่งปรับปรุงคุณภาพของการเรียน พร้อมกับส่งเสริมปริมาณ และยิ่งกว่านั้นยังได้ปรับปรุงครูให้มีคุณภาพในด้านการสอน ต้องการสอนคนให้เป็นคน และรับผิดชอบตัวเอง ช่วยตัวเองได้ ตลอดจนรับผิดชอบต่อสังคม และให้สำนึกในความเป็นคนไทยของเขาด้วย คติอันนี้เป็นที่ประจักษ์กันทั้งสิ้นแก่ผู้ร่วมงานและศิษย์มาเป็นเวลานานแล้ว ซึ่งปัจจุบันกำลังถือกันว่าเป็นสิ่งที่ทันสมัยมาก และเป็นสิ่งที่ต้องการกันอยู่ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

นอกจากนั้น เห็นจะกล่าวได้ว่า ท่านได้ปฏิบัติงานที่ "ล้ำสมัย" ไว้ล่วงหน้า เช่น ได้มีการจัดกิจกรรมพิเศษต่าง ๆ ให้แก่ทั้งครูและนักเรียน เช่น การส่งเสริมการกีฬา การลูกเสือ การจัดงานประจำปี งานศิลปหัตถกรรม การจัดให้มีการแสดงละครหารายได้ เพื่อมาปรับปรุงการศึกษาและสร้างอาคาร เช่น ตึกวชิระ และตึกหอประชุม เป็นต้น การงานได้เจริญมาเป็นปึกแผ่น แม้ว่าจะต้องเผชิญอุปสรรคนานัปการ

ในระยะที่หลวงอาจวิชชาสรรปฏิบัติราชการที่จังหวัดเชียงใหม่ ได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณเจ้านายและผู้บังคับบัญชาเป็นจำนวนมาก อาทิ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจ้าพระยามุขมนตรี เป็นต้น

โดยที่เมืองเชียงใหม่เป็นหัวเมืองใหญ่ มีกงสุลต่างประเทศ มีข้าราชการทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นจำนวนมาก และที่สำคัญมากก็คือมีเจ้านายฝ่ายเหนือ ซึ่งมี

เมตตากรุณาต่อหลวงและนางอาจวิชชาสรร ตลอดจนบุตรธิดาของท่าน เช่น พระราชชายา เจ้าดารารัศมี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าแก้วนวรัฐ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ และเจ้านายฝ่ายเหนืออื่น ๆ อีกมากมาย ทุกคราวที่เจ้านายจากกรุงเทพ ฯ เสด็จพระราชดำเนิน และเสด็จทรงเยือนนครเชียงใหม่ หลวงและนางอาจวิชชาสรรก็ได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณทุกครั้งไประหว่างที่รับราชการอยู่ ณ จังหวัดนั้น

ข้าราชการผู้ใหญ่ในกระทรวงธรรมการซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาของหลวงอาจวิชชาสรร อาทิ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร (เมื่อดำรงพระยศเป็นพระองค์เจ้าธานีนิวัต) เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ฯ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี พระยาราชนกูล ฯ พระยาอุปการศิลปเสรฐ พระยาศึกษาสมบูรณ์ พระยาอนุศาสน์พาณิชยการ เป็นต้น ก็ได้ให้ความเมตตากรุณาเป็นอย่างยิ่ง ได้สอนวิธีทำงานและสอนมารยาทในสังคม ทั้งด้านทฤษฎีและปฏิบัติ ได้ประโยชน์แก่หลวงอาจวิชชาสรร นำมาใช้ระหว่างปฏิบัติราชการ ซึ่งเกี่ยวข้องกับสมาคมชั้นสูง และข้าราชการต่างประเทศ โดยเฉพาะการนำมาอบรมสั่งสอนศิษย์ของหลวงอาจวิชชาสรรตลอดมา ทั้งเมื่อเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย และในตอนหลังที่ได้รับตำแหน่งธรรมการมณฑลพายัพ ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ มีผู้แจ้งไปยังคณะรัฐบาลและทางกระทรวงธรรมการว่าหลวงอาจวิชชาสรร เป็นผู้มีความจงรักภักดีต่อพระราชวงศ์อย่างลึกซึ้งและใกล้ชิดกับเจ้านายเชื้อพระวงศ์หลายพระองค์ ตลอดทั้งเป็นที่ไว้วางใจของข้าราชการผู้ใหญ่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีลูกศิษย์มากมายทั่วทั้งมณฑลพายัพ เกรงว่าจะเป็นผู้มีอิทธิพลมากทางภาคเหนือ ดังนั้น พระ-

สารสาสน์ประพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการขณะนั้น ผู้รู้จักและทราบต้นลึกหนาบางของหลวงอาจวิชชาสรรเป็นอย่างดี จึงได้แจ้งให้หลวงอาจวิชชาสรรทราบ และเพื่อเป็นการตัดปัญหาที่จะทำความยุ่งยากแก่ตัวหลวงอาจวิชชาสรรในภายหน้า จึงได้มีคำสั่งแต่งตั้งให้หลวงอาจวิชชาสรรไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการกระทรวงธรรมการภาคตะวันออก มีจังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งเป็นจังหวัดถิ่นกำเนิดอยู่ในความปกครองด้วย ทำให้ยิ่งมีภาระหนักขึ้นอีกมาก หลวงอาจวิชชาสรรได้ตรวจราชการเพื่อปรับปรุงงานในภาคที่ตนรับผิดชอบ ในสมัยนั้นในจังหวัดฉะเชิงเทรา โรงเรียนส่วนมากอาศัยศาลาวัด เมื่อทางวัดต้องการใช้ศาลาซึ่งเป็นสถานที่บำเพ็ญศาสนกิจก็ต้องปิดโรงเรียน ทำให้นักเรียนไม่ได้เรียนปีละหลายสิบวัน หลวงอาจวิชชาสรรจึงได้วางนโยบายขอร้องให้ทางราชการและทางคณะสงฆ์ตลอดจนประชาชนได้ร่วมมือช่วยสร้างอาคารเรียน ทำให้โรงเรียนซึ่งเดิมอาศัยศาลาวัด มีอาคารเป็นเอกเทศขึ้นเป็นจำนวนมาก จังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออก เช่น จังหวัดนครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด จึงดำเนินการตามอย่าง ทำให้มีอาคารเรียนที่สร้างใหม่แยกจากศาลาวัดเป็นเอกเทศไปตาม ๆ กัน นับว่าหลวงอาจวิชชาสรรมีความคิดริเริ่มให้ข้าหลวงตรวจการกระทรวงธรรมการถือเอาเป็นตัวอย่างในความคิดเพื่อปรับปรุงงานในภาคของตนต่อไป

หลวงอาจวิชชาสรรดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการกระทรวงธรรมการจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๙ ก็ย้ายมาดำรงตำแหน่งเลขานุการกรมการศาสนา

เมื่อหลวงอาจวิชชาสรรมารับหน้าที่เป็นเลขานุการกรม ก็ได้รับมอบ

หมายจากอธิบดีให้เป็นผู้พิจารณาปรับปรุงกรมการศาสนาในระบอบใหม่ทุกด้าน งานของกรมขณะนั้นมีอธิบดีรับผิดชอบแต่ผู้เดียว ไม่มีรองอธิบดี หรือผู้ช่วยอธิบดี ดังเช่นปัจจุบัน เลขานุการกรมจึงต้องรับภารกิจเสมือนหนึ่งรองอธิบดี หรือผู้ช่วยอธิบดี ทำหน้าที่แม่บ้านแทนอธิบดีทุกประการ หลวงอาจวิชชาสรรเป็นกำลังสำคัญอย่างยิ่งในการริเริ่มและสร้างสรรความเจริญให้แก่กรมการศาสนานานัปการ ผลงานดีเด่นที่สมควรนำมากล่าวไว้เป็นหลักฐาน นายสะอาด มิลินทวัต อดีตเลขานุการกรมการศาสนาก็ได้กรุณาบันทึกไว้ในหนังสืออนุสรณ์เล่มนี้แล้ว

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลวงอาจวิชชาสรรได้รับคำสั่งจากพระสังฆนายกให้ไปราชการลับของคณะสงฆ์ ที่จังหวัดพระตะบอง และจังหวัดพิบูลสงคราม พร้อมกับเจ้าคุณสุมงคลมุนี และพระมหาแสวง เลขานุการพระสังฆนายก รวมเป็นเวลา ๙ วัน ครั้นกลับมาได้ ๒ วัน รัฐมนตรีก็ให้ไปราชการด่วนที่จังหวัดนครปฐม กาญจนบุรี และ ราชบุรี ในกรณีที่ญี่ปุ่นตบหน้าพระและหวุดหวิดจะเกิดเรื่อง ขนาดญี่ปุ่นจะทำการรุนแรงถึงยึดเมืองไทย ระหว่างนั้นกับระหว่างที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ รัฐบาลไทยรับรองรัฐบาลญี่ปุ่นไว้ที่จะให้ความร่วมมือ และด้วยเหตุที่ญี่ปุ่นกระทำการทารุณต่อพระสงฆ์ ทำให้เกิดการต่อต้านญี่ปุ่นอย่างรุนแรงจากราษฎรและตำรวจ หลวงอาจวิชชาสรรต้องเดินทางไปประชุมลับ ปรับความเข้าใจกับพระสงฆ์และราษฎรให้ตระหนักถึงการรักษาเอกราชของประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องยุ่งยากที่สุด และยังต้องขอให้พระภิกษุสงฆ์เข้าใจและช่วยทำความเข้าใจกับราษฎรด้วย ต่อจากนั้นได้จัดการให้อำพรางพระปฐมเจดีย์และเจดีย์สูงต่าง ๆ ใน ๓ จังหวัดดังกล่าวด้วย การเดินทางเต็มไปด้วยความลำบากยากเข็ญ เกือบจะ ๑ เดือน

จึงทำได้สำเร็จ และเรื่องทั้งหลายก็ยุติลงได้ด้วยดี เรื่องนี้หลวงอาจวิชชาสรรดีใจและภาคภูมิใจที่มีส่วนช่วยประเทศชาติในยามคับขัน แม้จะไม่มีใครค่อยทราบว่าเป็นผลงานของท่าน

หลวงอาจวิชชาสรรได้ขอย้ายจากกรมการศาสนาก่อนหน้าที่จะไปราชการพิเศษ เมื่อตำแหน่งเลขานุการกรมอาชีวศึกษาว่างลง อธิบดีกรมอาชีวศึกษาคือ นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ ได้ขอให้ท่านไปช่วยปฏิบัติงานในกรมนั้น ท่านก็เต็มใจรับ เพราะท่านได้เล็งเห็นความสำคัญของการจัดอาชีวศึกษาสำหรับประเทศไทยมาเป็นเวลานานแล้ว ทั้งยังได้เคยนำวิธีการที่เรียกตามภาษาสมัยใหม่ว่า "แนะแนว" มาใช้ตั้งแต่เมื่อรับราชการเป็นครูที่เชียงใหม่ โดย "แนะ" ทั้งนักเรียน ครู และผู้ปกครอง "แนะ" แนวการเรียน การสอน การอาชีพ และการครองชีวิต ท่านเคยเน้นเสมอถึงความสำคัญของการศึกษาสายอาชีวะ ซึ่งต้องสอดคล้องต่อความเจริญของ "ประเทศอย่างเรา" เมื่อหลวงอาจวิชชาสรรอยู่กรมนี้จึงสามารถทำงานได้ดีอีกเช่นกัน

ในระยะปลายสงครามโลกครั้งที่ ๒ มีการเปลี่ยนแปลงในทางการเมืองอีกวาระหนึ่ง และมีการเปลี่ยนแปลงโยกย้ายข้าราชการตามวิถีทางการเมืองอยู่ด้วย นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ อธิบดีกรมอาชีวศึกษาออกจากราชการ มีการแต่งตั้งอธิบดีกรมต่าง ๆ จากบุคคลภายนอก

หลวงอาจวิชชาสรรป่วยเป็นไข้มาเลเรียเรื้อรัง เพราะได้รับเชื้อไข้เมื่อครั้งไปปฏิบัติราชการพิเศษทางด้านเสรีไทยที่จังหวัดกาญจนบุรี ไม่สามารถจะรับราชการได้ต่อไปอีก จึงได้ขอลาออกจากราชการ เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๘ ขณะที่ลาออกจากราชการนั้นมีเวลาอยู่ในราชการ ๓๑ ปี ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ครั้งสุดท้ายตริตาภรณ์มงกุฎไทย

หลวงอาจวิชชาสรร เป็นข้าราชการที่ทำงานด้วยใจรักงาน และภักดีต่อประเทศชาติด้วยชีวิตจิตใจ ปฏิบัติงานอย่างสม่ำเสมอมิได้คำนึงถึงความยากลำบาก แม้บางครั้งบางคราวจะต้องออกตรวจงานในท้องที่ทุรกันดาร เป็นผู้มีใจเมตตากรุณา ใส่ใจในความเป็นอยู่ของผู้อยู่ในบังคับบัญชา มีวิธีการปฏิบัติงานที่ทันสมัยเช่นการประชุมข้าราชการชี้แจงงาน ประชุมครูเพื่อปรึกษาหารือ เชิญผู้ปกครองนักเรียนมาร่วมแก้ไขปัญหาเป็นต้น ล้วนแต่ทำให้เกิดประโยชน์ทั้งสิ้น

เพื่อความกระจ่างแจ้งในความสามารถ อัธยาศัย และผลงาน จึงใคร่ขอยกตัวอย่างการปฏิบัติงานอันควรแก่การยกย่อง และถือเป็นแบบอย่าง โดยเฉพาะในการพัฒนางาน นอกเหนือจากคุณสมบัติประจำตัวซึ่งศิษย์ผู้ร่วมงานและผู้รู้จักคุ้นเคย ได้กรุณาเล่าส่งมา ดังนี้

๑. ขณะดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนประจำมณฑลพายัพ "ยุพราชวิทยาลัย"

๑.๑ ร่วมปรึกษาหารือกับพระยาอนุสาสน์พาณิชยการ ผู้บัญชาการโรงเรียนเพาะช่างจัดตั้งสาขาโรงเรียนเพาะช่างขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ เพื่อเผยแพร่งานอาชีวศึกษาไปในท้องถิ่น โรงเรียนเพาะช่างกรุงเทพได้ส่งนายจิตร บัวบุศย์ ไปดำเนินงาน เปิดเป็นโรงเรียนช่างเงินยุพราชขึ้นกับโรงเรียนยุพราช

๑.๒ สร้างหอประชุมโรงเรียนยุพราช ฯ ใช้เงินซึ่งได้จัดการแสดงละครเก็บเงินสมทบทุนร่วมคณะศิษย์เก่าโรงเรียนยุพราช ฯ โดยไม่ต้องใช้งบประมาณแผ่นดิน

๑.๓ ริเริ่มจัดงานแสดงศิลปหัตถกรรมในงานฤดูหนาวประจำปีของจังหวัดเชียงใหม่ ทำให้งานศิลป แพร่หลายขึ้นในเวลาต่อมา

๑.๔ ฟื้นฟูวัฒนธรรมไทย ริเริ่มประเพณีแห่เทียนพรรษา และการลอยกระทงที่โรงเรียนยุพราช ฯ

๑.๕ ทะนุบำรุงโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย ตั้งแต่เป็นตึกโบราณหลังเดียว มีชั้นเรียนตั้งแต่ประถม ๓ ถึงประถม ๖ เป็นโรงเรียนที่ขยายชั้นเรียนถึงมัธยม ๘ สร้างอาคารเพิ่มอีก ๔ หลัง มีห้องสมุด ยิมเนเซียม และสนามกีฬา จัดเครื่องมือวิทยาศาสตร์ ตั้งแตรวงของโรงเรียน ฯลฯ ใช้เงินจากการจัดแสดงละครพูดและละครร้อง

๒. ขณะดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนฉะเชิงเทรารังสฤษฎ์ และข้าหลวงตรวจการศึกษาภาคตะวันออก

๒.๑ ริเริ่มก่อตั้งโรงเรียนฉะเชิงเทรารังสฤษฎ์ ร่วมกับ นายสุบิน พิมพะจันทร์ ธรรมการจังหวัด ด้วยการยุบอาคารเรียน ๒ หลัง คือเรือน "เบญจมราชูทิศ" และ "ฉะเชิงเทรารังสฤษฎ์" ซึ่งเป็นอาคารเก่าชำรุดทรุดโทรม มาสร้างขึ้นใหม่ในที่ดินทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ตั้งชื่อใหม่ว่า "เบญจมราชรังสฤษฎ์"

๒.๒ เอาใจใส่ตรวจตรา ให้คำแนะนำเจ้าหน้าที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา ในข้อปฏิบัติในการพัฒนาการศึกษาของภาคนี้ให้เจริญยิ่งขึ้น โดยให้รายงานการปฏิบัติราชการที่ได้แนะนำไว้ แล้วรายงานให้ทราบเป็นระยะ ๆ ตลอดเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการศึกษา การเสนองานเป็นระยะ ๆ นี้เป็นวิธีหนึ่งซึ่งช่วยพัฒนางานให้รุดหน้าไปอย่างดียิ่ง

๒.๓ ติดตามเรื่องการศึกษาตามวัดวาอาราม เสนอความคิดเห็นแก่เจ้าอาวาส เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ ในการจัดหาสถานที่ปลูกสร้างอาคารเรียนโดยไม่ต้องอาศัยศาลาวัด ปรากฏว่าคำแนะนำ ขอร้อง และเชิญชวนนี้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธา เจ้าอาวาสหลายวัดเห็นชอบ และยินยอม

๒.๔ ริเริ่มการจัดละคร เพื่อเก็บรายได้บำรุงงานการศึกษาด้วยการเป็นผู้ฝึกซ้อมและกำกับการแสดงเอง

๓. เมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการศึกษาของกระทรวงศึกษา-ธิการ

เมื่อตรวจราชการที่จังหวัดเพชรบูรณ์ได้สอบถามไปที่โรงเรียนประจำอำเภอหล่มสัก "ศักดิ์วิทยาคาร" ร่วมแก้ปัญหาในเรื่องอัตราครู และจัดสรรงบประมาณซ่อมโรงเรียนให้ ตลอดจนเสนอแนะแยกโรงเรียนซึ่งเดิมเป็นสหศึกษาออกเป็นโรงเรียนชายและโรงเรียนหญิง ซึ่งต่อมาก็ได้งบประมาณสร้างโรงเรียนหญิงประจำอำเภอ คือโรงเรียนสตรีประจำอำเภอหล่มสัก "สตรีวิทยา"

๔. เมื่อดำรงตำแหน่งเลขานุการกรมการศาสนา

เป็นกำลังสำคัญในการริเริ่ม และสร้างสรรความเจริญให้แก่กรมการศาสนา

๔.๑ เปลี่ยนชื่อกรมธรรมการ เป็นกรมการศาสนา เพื่อให้สอดคล้องกับหน้าที่การงาน

๔๒. เป็นแม่งานเสนอร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ติดต่อประสานงานกับฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายรัฐบาล จนมีประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔

๔.๓ เสนอร่างพระราชบัญญัติกฤษฎีกาปรับปรุงเพิ่มส่วนราชการกรมการศาสนารับสนองงานตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ และได้รับอนุมัติ

๔.๔ ร่างสังฆาณัติ กติกาสงฆ์ กฎองค์การ กฎกระทรวง เพื่อเป็นเครื่องมือการดำเนินงาน และได้ปรากฏในระเบียบกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๙๔

๔.๕ เสนอเปลี่ยนชื่อลูกจ้างของกรมการศาสนา เป็นพนักงานศาสนการ เพื่อเป็นกำลังใจแก่ลูกจ้าง ซึ่งเป็นผลดีแก่ทางราชการ

๔.๖ ริเริ่มปรับปรุงผลประโยชน์ศาสนสมบัติของวัด และศาสนสมบัติกลาง โดยการเพิ่มค่าเช่าอาคาร และที่ดินของวัด เป็นการเพิ่มพูนรายได้ของวัด

๔.๗ ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ปรับปรุงกิจการต่าง ๆ ของโรงพิมพ์กรมการศาสนา ทั้งตัวผู้บริหารและการพิมพ์ ทำให้โรงพิมพ์กรมการศาสนามีรายได้เป็นผลกำไรปีละไม่น้อยกว่าหนึ่งแสนบาท

๔.๘ เสนอตั้งอัตรากำลังเพื่อปฏิบัติงานกรมการศาสนา และไปชี้แจงคณะกรรมาธิการเอง จนเป็นผลสำเร็จ ได้อัตราชั้นตรี ๑๑ อัตรา แต่ต้องระงับเรื่องเพราะเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒

๔.๙ ขอยกฐานะพนักงานศาสนการเป็นข้าราชการ แต่กระทรวงการคลังขัดข้อง เพราะผลประโยชน์อันเกิดจากรายได้ที่พนักงานศาสนการทำ เป็นของศาสนสมบัติ จึงขออนุมัติคณะสงฆ์ใช้เงินศาสนสมบัติกลางเป็นอัตราเงินเดือนพนักงานศาสนการ ซึ่งเป็นผลดีแก่ทั้งทางราชการและบุคคล

๔.๑๐ รัฐบาลได้มอบให้กระทรวงศึกษาธิการดำเนินการส่งเสริมและปรับปรุงพระพุทธศาสนาทางภาคเหนือ เป็นการส่งเสริมศีลธรรมและวัฒนธรรม ฝ่ายสงฆ์ให้พระภิกษุเป็นผู้สั่งสอน ฝ่ายคฤหัสถ์มอบหลวงอาจวิชชาสรรทำหน้าที่เลขานุการ เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปโดยเรียบร้อย จึงได้ตั้งให้เป็นข้าหลวงพิเศษดำเนินการได้ผลสำเร็จตามความประสงค์

ศิษย์ ผู้ร่วมงาน และผู้รู้จักคุ้นเคย ได้ให้ความคิดเห็นส่วนตัวเกี่ยวกับอัธยาศัยของหลวงอาจวิชชาสรร สรุปได้ดังนี้ :—

นายเชื้อ วิชัยดิษฐ

"คุณหลวงอาจวิชชาสรร เป็นบุคคลตัวอย่างในฐานะครู และผู้บริหารแทบทุกทาง นับแต่ น้ำใจ คุณธรรม อัธยาศัย ประสบการณ์ ความรอบรู้ มนุษยสัมพันธ์ ปฏิปทา ผู้ใคร่ต่อการศึกษาจากบุคคลในเรื่องการปฏิบัติราชการ คุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นครู เป็นแบบอย่างได้เป็นอย่างดียิ่ง โดยเฉพาะในทางมนุษยสัมพันธ์ท่านเข้ากับบุคคลทั่วไปได้ ทั้งผู้ใหญ่ ผู้น้อย ท่านมีคุณลักษณะพิเศษในทางทำความเข้าใจ ประนีประนอม ก่อให้เกิดมิตรไมตรีระหว่างบุคคล โดยเฉพาะยิ้มและเสียงหัวเราะก็สามารถชนะน้ำใจคนได้"

นายเชื้อ สนั่นเมือง

"การไปตรวจราชการของคุณหลวงอาจวิชชาสรร ข้าพเจ้าได้รับบรรยากาศแห่งความเมตตาปราณีจากท่าน ประดุจครูบาอาจารย์และญาติผู้ใหญ่ ไม่มีบรรยากาศของความกลัวจากระบบการตรวจราชการแบบคอยจับผิด จึงเป็นความประทับใจที่ยังคงจารึกอยู่ในความทรงจำของข้าพเจ้า ไม่มีวันลืม"

นายประเวศ จันทนยิ่งยง

"ในฐานะส่วนตัวที่ได้คุ้นเคยกัน รู้สึกว่าคุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นคนสนุก เปิดเผย อารมณ์ดี มีสังคม ผมไม่เคยเห็นคุณหลวงอาจวิชชาสรรมีหน้าตาฉุนเฉียวบูดบึ้งกับใครเลย อันแสดงว่าชีวิตของคุณหลวงอาจวิชชาสรรประสบแต่ความสุข สำเร็จ ตลอดมา"

พลเรือโท สวัสดิ์ คงสิริ ร.น.

"ผมเข้าเรียนในโรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศ....ในขณะนั้นคุณครูหลวงอาจฯ ท่านดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ ท่านได้เคยมาอบรมในเมื่อมีการประชุมนักเรียนทั้งโรงเรียน เท่าที่ยังอยู่ในความทรงจำ ท่านมีรูปร่างสง่าผ่าเผย พูดจาชัดเจน ฉาดฉาน หน้าตายิ้มแย้มแจ่มใส"

นายบุญถม เย็นมะโนช

"ผมเองก็นับถือท่านในทางกิริยามารยาท และน้ำใจที่โอภาปราศัยของท่านเป็นอย่างมาก ว่าท่านนิ่มนวล หายาก"

นายจิตร บัวบุศย์

"ท่านสนใจ และเอาใจใส่ในหน้าที่เป็นอย่างดีเลิศ งานที่ท่านได้ทำล้วนเป็นงานริเริ่ม ที่เป็นประเพณีตกทอดมาในระยะหลังๆนี้ อย่างน่าสรรเสริญยิ่ง"

นายจรัล สุขเกษม

"เป็นอาจารย์ใหญ่ที่มีสมรรถภาพสูง ปกครองครูและนักเรียนระบบลูกหลาน ในด้านครูท่านจะควบคุม ดูแล แนะแนวในการสั่งสอนนักเรียนให้ถูกหลักเกณฑ์อยู่เสมอ ในด้านนักเรียน คุณหลวงอาจวิชชาสรรจะมีความห่วงใยเป็นพิเศษ ถ้าพบปะนักเรียนคนใดประพฤติตัวไม่เหมาะสม ท่านจะเรียกมาว่ากล่าวสั่งสอนด้วยวิธีนุ่มนวล และด้วยเหตุผล...จึงทำให้นักเรียนมีความตั้งอกตั้งใจเล่าเรียน และรักท่านปานประหนึ่งว่าเป็นบิดาของตน"

นายอินทร์หล่อ สรรพศรี

"คุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นปูชนียบุคคล มีศิษยานุศิษย์แยกย้ายไปอยู่ทุกจังหวัด ทั่วราชอาณาจักร

อาจารย์คุณหลวงอาจ ฯ ได้อนุเคราะห์ศิษยานุศิษย์ตามหลักธรรมของพระบรมศาสดา ๕ ประการ คือ แนะนำดี ให้เรียนดี บอกศิลปวิทยาให้โดยสิ้นเชิงไม่ปิดบังอำพราง ยกย่องให้ปรากฏแก่หมู่ศิษย์ ป้องกันไม่ให้อดอยาก ด้วยเมตตากรุณาคุณดังกล่าว ศิษย์ได้ยกย่องท่านเป็น "ครูพ่อ"

อาจารย์หลวงอาจวิชชาสรร ได้สร้างสรรพัฒนาการศึกษาไว้มากมาย แต่ท่านถือว่างานสำคัญที่สุดในชีวิตของท่านก็คือ "สร้างคน""

นางศิริพร วงษ์วานิช

"คุณหลวงอาจ ฯ เป็นผู้มีบุคลิก โอบอ้อมอารี ผู้ใต้บังคับบัญชามีความนิยมนับถือ รัก เคารพ และเลื่อมใสในตัวท่านมาก เพราะท่านให้ความเป็นกันเอง ถึงคราวทำผิด ดุ เสร็จแล้วจะแนะนำ นอกเวลาราชการท่านทำตนเสมอพี่ เพื่อน และพ่อ"

ขุนชำนิอนุสาสน์

"คุณหลวงอาจ ฯ เป็นผู้มีอุปนิสัยใจเย็น คุยเสียงดัง สนุก ไม่ถือตัว ชอบรับประทานหมากไม่ขาดปาก มีความเมตตาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ศิษย์ เพื่อนฝูง และคนทั่วไป ไม่เลือกชั้นวรรณะ จึงเป็นที่ชื่นชอบของชาวเชียงใหม่"

นายสะอาด มิลินทวัต

"ขอขอบพระคุณอย่างยิ่งที่ให้โอกาสได้แสดงกตัญญูกตเวทิตาธรรมแก่คุณหลวงอาจวิชชาสรร ผู้มีพระคุณอย่างสูงสุดดุจคุณพ่อบังเกิดเกล้าของผมคนหนึ่ง"

พลตรี วิเชียร สุตันตานนท์

"สั่งสอนอบรมศิษย์ด้วยความเมตตา และหวังดีด้วยใจจริง คำสั่งสอนของอาจารย์ที่ว่า "เธอซนได้เก่ง ก็ต้องเรียนได้เก่งด้วย" ทำให้มีกำลังใจกลับตัวจากละเลยการเรียนเป็นเอาใจใส่ในการเรียน เป็นผลให้ได้รับทุนไปศึกษาในต่างประเทศ

กระผมไม่เคยลืมพระเดชพระคุณของคุณครูที่ได้กรุณาสั่งสอนอบรมมา ฯลฯ ในภพหน้า ขอให้กระผมได้เป็นศิษย์ของคุณครูผู้มีความปรารถนาดีตลอดกาลนาน"

นายสุวิชช พันธเศรษฐ

"คุณหลวงอาจวิชชาสรร เป็นทั้งพ่อ ทั้งครู เป็นผู้สร้างข้าพเจ้าให้มารับตำแหน่งผู้แทนราษฎรและรัฐมนตรี ข้าพเจ้าถือว่าชีวิตที่ได้ก้าวมาสู่วงการเมือง การบริหารและอาชีพทางกฎหมาย ล้วนคุณครูเป็นผู้ปั้นขึ้นมาด้วยเมตตาธรรมของคุณครูทั้งสิ้น สิ่งที่ข้าพเจ้าไม่อาจจะลืมได้ก็คือ ท่านเคยให้สติไว้ดังนี้ "แข็งแต่อย่าได้แข็งกระด้าง อ่อนโยนแต่อย่าอ่อนแอ"

คุณครูปฏิบัติตนต่อศิษย์ทุกคนเสมือนผู้พายเรือส่งคนข้ามฟากโดยมิได้หวังผลตอบแทนใด ๆ ทั้งสิ้น มีลูกศิษย์เป็นรัฐมนตรี เป็นสมาชิก

สภาผู้แทนราษฎร เป็นอธิบดี เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด และเป็นข้าราชการในศาลอุทธรณ์ ศาลฎีกา และสาขาอื่นมากมาย เป็นผลงานของท่านตลอดชีวิต"

นายปุย วุฒิคุณ

"คุณหลวงอาจวิชชาสรรท่านเป็นผู้มีอัธยาศัยสุภาพเรียบร้อย เป็นที่เคารพนับถือของผู้อยู่ในบังคับบัญชา และบุคคลอื่นทั่วไปที่เคยรู้จัก โดยเฉพาะกิจการในหน้าที่ราชการแล้วท่านเป็นผู้ขยันขันแข็ง และปฏิบัติไปโดยชอบ ให้สำเร็จผลสมตามปรารถนาของทางราชการเป็นอย่างดี"

คุณหญิงประยงค์ ถ่องติกิจฉการ

"คุณหลวงอาจ ฯ ท่านมีนิสัยดี โอภาปราศรัยแก่คนทั่วไป ไม่เลือกชั้นวรรณะ...ส่วนการงานท่านก็เอาใจใส่ ไม่มีบกพร่องในการงาน กระทำให้ท่านผู้ใหญ่ไว้วางใจในการงานทุกอย่างของท่านเป็นอย่างดี"

นายเกษม บุญศรี

"เมื่อคุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นเลขานุการกรมการศาสนา ความปรากฏแก่ข้าพเจ้าผู้มีธุรการงานเนื่องกับกรมว่า ท่านเลขา ฯ เป็นผู้ปฏิบัติงานในหน้าที่ได้ดีที่สุด ช่วยธุระให้ความสะดวกแก่ผู้มีธุระเนื่องกับกรมทั่วหน้า จนเป็นที่พอใจของพระผู้ใหญ่ และพระผู้น้อยในคณะสงฆ์ พร้อมทั้งบุคคลที่มีธุระเนื่องกับกรมทั่วไป"

นายวิเชียร วชิรพาหุ

"คุณหลวงอาจ ฯ เป็นผู้มีความสามารถ ได้วางระเบียบจัดอัตราตำแหน่งพนักงานลูกจ้างไว้ตามกองและแผนก ควบคู่กับข้าราชการประจำ กราบทูลสมเด็จพระสังฆราชและขออนุมัติคณะสังฆมนตรี เพื่อใช้เงินงบประมาณศาสนสมบัติกลาง มาเป็นอัตราเงินเดือนเจ้าหน้าที่ประเภทลูกจ้าง และตั้งชื่อเรียกเจ้าหน้าที่เหล่านี้ว่า "ศาสนการ"---นับเป็นผลงานอันดีเด่นส่วนหนึ่งที่คุณหลวงอาจวิชชาสรรสร้างไว้แก่กรมการศาสนา ชาวกรมการศาสนาในยุคนั้นจึงสรรเสริญเทอดทูนท่านและพากันเรียกท่านว่า "คุณพ่อ" ด้วยความเคารพนับถืออย่างสนิทใจ"

นายพุ้ง ศรีวิจารณ์

"คุณหลวงอาจวิชชาสรร เป็นผู้มีเมตตากรุณาต่อผู้ใต้บังคับบัญชา มีแต่พระคุณแก่ผู้น้อย ได้แนะนำช่วยเหลือในด้านวิชาการ และด้านปฏิบัติการเป็นอย่างมาก การสร้างโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดนครสวรรค์ในปัจจุบันนี้ นับว่าเป็นผลงานของท่านชิ้นหนึ่ง ซึ่งไม่มีใครลืมได้"

นายพิชัย อังจันทร์เพ็ญ

"หลวงอาจวิชชาสรร เป็นครูตัวอย่างในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต กระผมได้พบ "คุณพ่อ" หลวงอาจวิชชาสรรหลายครั้ง จากการติดตามบิดา ซึ่งเป็นผู้รับเหมาก่อสร้างของกระทรวงศึกษาธิการ การติดต่อได้รับความสะดวก และยุติธรรมดี ทั้ง ๆ ที่เคยได้รับความลำบาก

และความไม่สะดวกนานัปการ ได้เคยไปคุยกับ "คุณพ่อ" และรับรู้เรื่องราชการกับท่านหลายครั้ง นับว่าได้เพิ่มพูนสติปัญญาเป็นอย่างมาก ซึ่งได้ใช้ความรู้นั้นเป็นประโยชน์ในการรับราชการต่อมา"

ขุนอภิรักษ์จรรยา

"คุณหลวงอาจวิชชาสรร มีคุณสมบัติเป็นครูด้วยประการทั้งปวง กล่าวคือท่านมีพรหมวิหาร ๔ มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา อยู่ครบถ้วน โอบอ้อมอารี ไม่ถือเนื้อถือตัว คุณหลวงอาจ ฯ จัดเป็นบุคคลประเภท ๔ ตามหลักธรรมะ คือ สว่างมาแล้วสว่างไป พูดสน ๆ ก็คือ "เกิดมาดี ตายไปดี" นับว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยาก ข้าพเจ้าจึงแน่ใจว่าคุณครูหลวงอาจวิชชาสรรเมื่อจากโลกนี้ไปแล้ว จะต้องไปสู่สุคติโลกสวรรค์อย่างแน่นอน"

หลวงอาจวิชชาสรร ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคชรา ณ โรงพยาบาลรามาธิบดี กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๙ สิริรวมอายุได้ ๘๒ ปี ๓ เดือน ๒๓ วัน



หลวงอาจวิชชาสรร และ นางอาจวิชชาสรร

ถ่ายเมื่อ พ ศ. ๒๔๖๐



ถ่ายกับลูกหลาน พ.ศ. ๒๕๑๕

ถ่ายกับญาติมิตรลูกหลาน เมื่ออายุครบหกรอบ พ.ศ. ๒๕๐๘

ผลงานของหลวงอาจวิชาสรรในกรมการศาสนา

สะอาด มิลินทวัต

ก่อนที่จะเรียบเรียงเรื่องราวของหลวงอาจวิชาสรรระหว่างปฏิบัติราชการในกรมการศาสนานั้น เพื่อป้องกันความเข้าใจไขว้เขวและผิดพลาดบางประการ ข้าพเจ้าขอเรียนทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า ในส่วนตัวข้าพเจ้าและท่านทั้งหลายก็ดี ส่วนใหญ่เป็นพุทธศาสนิกผู้เคารพนับถือพระพุทธศาสนา ย่อมต้องยอมรับสัจจธรรม คือ ธรรมที่เป็นความจริง ตามที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนเป็นที่พึ่ง ที่ยึดเหนี่ยว และถือปฏิบัติอย่างมั่นคงทุกถ้วนหน้า ฉะนั้นสาระสำคัญของเรื่องนี้ จึงยึดหลักสัจจธรรมเป็นที่ตั้ง ไม่มีการบิดเบือนให้เบี่ยงเบนไปจากความจริงแต่ประการใด

อนึ่ง เนื่องจากเวลาล่วงเลยมาเกือบ ๔๐ ปีแล้ว เจ้าหน้าที่กรมการศาสนาในปัจจุบันที่เคยร่วมงานกับท่าน คงเหลือแต่ข้าพเจ้าผู้เดียว การอ้างอิงเอกสารหลักฐานต่าง ๆ ตลอดจนถ้อยคำสำนวน ย่อมไม่สมบูรณ์เท่าที่ควร หากมีข้อบกพร่องผิดพลาด ข้าพเจ้าขอรับผิดชอบทั้งสิ้น

เริ่มแรกเมื่อคุณหลวงอาจวิชาสรรเข้ามาปฏิบัติหน้าที่ราชการในกรมธรรมการ (กรมการศาสนาปัจจุบัน) เป็นช่วงที่ตำแหน่งเลขานุการกรมว่างลง กระทรวงธรรมการ (น.อ. หลวงสินธุสงครามชัย ร.น เป็นรัฐมนตรีว่าการ) ได้มีคำสั่งให้ท่านซึ่งดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจการภาคศึกษา ๔ (ภาคพายัพทั้งหมด) มาดำรงตำแหน่งดังกล่าวนี้ ในราวเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ กรมธรรมการ มีพระชำนาญอนุศาสน์เป็นอธิบดี ในเรื่องชื่อ

กรมธรรมการนี้ มีผู้ข้องใจสงสัยและซักถามอยู่เนืองๆ ว่า กรมธรรมการทำหน้าที่อะไร ต่อมา จึงได้เปลี่ยนชื่อเป็นกรมการศาสนา ดังจะได้เรียนรายละเอียดต่อไปข้างหน้า หลวงอาจวิชชาสรรได้มาดำรงตำแหน่งเลขานุการกรมธรรมการตั้งแต่นั้นมา และข้าพเจ้าได้มาร่วมงานและรับใช้อย่างใกล้ชิดกับท่านตลอดมา

เพื่อให้เข้าใจง่าย ควรจะทราบประวัติความเป็นมาของกรมการศาสนาสักเล็กน้อย กรมการศาสนานั้นเดิมชื่อกรมธรรมการ แบ่งส่วนราชการออกเป็น ๔ กอง คือ ๑. สำนักงานเลขานุการกรม ๒. กองศาสนสมบัติ ๓. กองศาสนศึกษา และ ๔. กองสังฆการี มีข้าราชการพลเรือนสามัญซึ่งรับเงินเดือนจากงบประมาณแผ่นดิน ประมาณ ๖๐ คน เรื่องนี้ ก็มีผู้สงสัยกันมากเช่นเดียวกันว่า ปฏิบัติงานได้อย่างไร เพราะมีเจ้าหน้าที่น้อยมาก โดยที่กรมธรรมการมีการจัดประโยชน์ทรัพย์สินของพระศาสนาอยู่ด้วย ได้แก่ศาสนสมบัติกลาง และศาสนสมบัติของวัดบางส่วน ซึ่งอยู่ในหน้าที่ของกองศาสนสมบัติ (สำนักงานศาสนสมบัติปัจจุบัน) ต้องใช้ลูกจ้างซึ่งรับเงินเดือนจากรายได้ของผลประโยชน์ส่วนนี้ ต่อไปเรียกว่างบประมาณศาสนสมบัติกลางประจำปี อีกส่วนหนึ่ง ร่วมปฏิบัติงานอยู่ด้วย ในจำนวนคนใกล้เคียงกับข้าราชการสามัญ การบริหารราชการของกรมจึงดำเนินไปได้ตามสมควร

งานบริหารของกรมธรรมการในยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย ตั้งแต่วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมานั้น ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิวัฒนาการมาตามลำดับ นับแต่กระทรวงธรรมการภายใต้การบริหารงานของ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา รัฐมนตรีว่าการกระทรวง (พ.ศ. ๒๔๗๖—๒๔๗๗) ได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติ

จัดตั้งกระทรวง ทบวง กรม เป็นฉบับแรกของการบริหารราชการแผ่นดินในยุคนี้ เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๗๖ แบ่งส่วนราชการของกระทรวงธรรมการ ออกเป็น ๔ กรม การปรับปรุงครั้งนี้ ให้ยุบกรมกัลปนา สังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ลงเป็นกองศาสนสมบัติ โอนกลับมาสังกัดอยู่ในกรมธรรมการ กระทรวงธรรมการ นับว่างานของกรมธรรมการที่แยกกันเป็น ๒ กรม กลับมารวมกันอยู่ในกรมเดียวกัน และอยู่ในกระทรวงเดียวกัน

แต่เดิมนั้นการบริหารราชการของกรม มีอธิบดีเป็นผู้รับผิดชอบแต่ผู้เดียว ไม่มีรองอธิบดี หรือผู้ช่วยอธิบดีดังเช่นในปัจจุบัน เลขานุการกรมจึงต้องรับภารกิจเสมือนหนึ่งรองอธิบดี หรือผู้ช่วยอธิบดี พูดง่าย ๆ ก็คือ ทำหน้าที่แม่บ้านแทนอธิบดีทุกประการ ทั้งด้านการบริหารงานทั่วไป ด้านการบริหารงานบุคคล งานดูแลรักษาและจัดการเกี่ยวกับสถานที่ราชการ ตลอดจนกลั่นกรองงานที่จะเสนออธิบดี ให้เป็นไปด้วยดีทั้งสิ้น ท่านที่มีประสบการณ์เกี่ยวกับราชการมาแล้ว คงจะทราบได้เป็นอย่างดียิ่งว่า เลขานุการกรมในสมัยนั้น ทำหน้าที่รับผิดชอบมากน้อยเพียงใด และมีความสำคัญอย่างไร

คุณหลวงอาจวิชชาสรรมีบุคคลิกภาพน่าเคารพนับถืออย่างยิ่ง มีความสุภาพเรียบร้อย อ่อนโยน เพียบพร้อมด้วยพรหมวิหารธรรม สมกับที่ผ่านชีวิตครูมาช้านาน มีลูกศิษย์ลูกหามากมาย เฉพาะอย่างยิ่งในภาคพายัพประจักษ์พยานในเรื่องนี้ เมื่อท่านมาเป็นเลขานุการกรม มีลูกศิษย์ติดต่อทั้งทางตรง และทางจดหมายอยู่เป็นประจำ ศึกษาธิการจังหวัดส่วนมากเป็นลูกศิษย์ ทำให้การบริหารงานของกรมในส่วนภูมิภาคคล่องตัวขึ้นเป็นอันมาก คุณสมบัติพิเศษที่สมควรยกย่องเทิดทูนบูชาก็คือ เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต

อย่างยอดเยี่ยม หาผู้เสมอเหมือนได้ยาก เป็นผู้มีสมานัตตา คบหาสมาคมกับคนได้ทุกชั้น ไม่เลือกหน้า เฉพาะอย่างยิ่งผู้น้อย นอกจากนั้นยังเป็นผู้มีความอุตสาหวิริยะ มาทำงานแต่เช้า กลับเย็น นำงานที่ค้างหรือที่มีปัญหากลับไปทำเป็นการบ้านอย่างสม่ำเสมอมิได้ขาด การทำงานของท่านจึงบริสุทธิ์ ยุติธรรม ไม่มีมลทินมัวหมองแต่อย่างใด เป็นที่รักใคร่ของผู้อยู่ในสังกัดกรมธรรมการ และเป็นแบบอย่างที่ดีอันควรสรรเสริญและยึดถือ

อันความซื่อสัตย์สุจริตนั้น ท่านได้พร่ำสอนแก่ข้าพเจ้าอยู่เนืองนิตย์ และเน้นอยู่เสมอว่า เราทำงานเกี่ยวข้องกับพระศาสนา และพระสงฆ์อยู่เป็นประจำ ต้องยึดมั่นอยู่ในศีลธรรม และความซื่อสัตย์สุจริตเป็นที่ตั้งอย่างเคร่งครัด อย่าเห็นแก่อามิสสินจ้างรางวัลใด ๆ เป็นอันขาด เพราะของที่เขาถวายแก่สงฆ์นั้นสำเร็จด้วยศรัทธาเลื่อมใส ต้องจบก่อนจึงจะถวาย การอาศัยหาประโยชน์ด้วยการรับอามิสสินจ้างเหล่านั้นจึงเป็นของร้อน ถ้าเกี่ยวข้องหรือรับไว้ จะพบกับความวิบัติด้วยประการทั้งปวง หาความสุขความเจริญมิได้ ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้ยึดถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดตลอดมาในชีวิตราชการของข้าพเจ้า แม้จะไม่เป็นที่สบอารมณ์ของผู้บังคับบัญชา หรือผู้ร่วมงานบางคนก็ตาม จึงผ่านมรสุมชีวิตราชการตลอดเวลา ๔๒ ปีมาด้วยความสุขสวัสดี ไม่มีมลทินมัวหมองแต่อย่างใดเลย จนถึงวันเกษียณอายุราชการ (๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๙) ทั้งยังได้พบว่า ผู้ใดในกรมการศาสนาไม่ว่าผู้ใหญ่หรือผู้น้อยก็ตาม หากไม่ปฏิบัติตามที่กล่าวข้างต้นนี้ หารอดพ้นจากความวิบัติไปได้เลย แม้แต่รายเดียว จะเร็วหรือช้าเท่านั้น

นอกจากนั้น ท่านยังได้ถ่ายทอดศิลปวิทยาในกระบวนการปฏิบัติราชการทุกอย่างให้แก่ข้าพเจ้าอย่างสิ้นเชิง โดยมิได้ปิดบัง การร่างหนังสือ

โต้ตอบ การทำบันทึก การปกครองบังคับบัญชา การผูกมิตรที่เรียกว่า มนุษยสัมพันธ์ในสมัยนี้ การตรวจราชการ การดูแลรักษาสถานที่ราชการ ฯลฯ แสดงว่าท่านเป็นผู้มีฝีมือและเจนจัดในราชการจริง ๆ ตลอดเวลาที่ข้าพเจ้ารับราชการมาถึง ๑๐ อธิบดี ก็ไม่มีผู้บังคับบัญชาคนใดถ่ายทอดวิชาให้แก่ข้าพเจ้าเช่นนี้ ข้าพเจ้าได้ใช้วิชาของท่านเป็นเครื่องมือประกอบอาชีพในราชการมาด้วยดี ไม่เสียทีที่ท่านได้สั่งสอนมา เมื่อได้ร่วมงานกับท่านนานเข้า ๆ ข้าพเจ้าจึงทำหน้าที่คล้าย ๆ กับบุตรของท่านคนหนึ่ง แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า การปกครองบังคับบัญชาของท่านโดยทั่วไป จะเป็นไปโดยอคติ ก็หาไม่ หากเป็นเรื่องโดยเฉพาะสำหรับข้าพเจ้าเท่านั้น และข้าพเจ้าไม่เคยได้รับบำเหน็จความดีความชอบในราชการเป็นพิเศษนอกเหนือจากคนอื่น ๆ เลย

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตย ตั้งแต่วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมานั้น งานบริหารของกรมการศาสนาได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิวัฒนาการมาเป็นลำดับ เมื่อหลวงอาจวิชชาสรรมารับหน้าที่เป็นเลขานุการกรม จึงได้รับมอบหมายจากอธิบดีให้เป็นผู้พิจารณาปรับปรุงกรมการศาสนาในระบอบใหม่ทุกด้าน ท่านเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการริเริ่ม และสร้างสรรค์ความเจริญให้แก่กรมการศาสนานานาประการ ผลงานดีเด่นของท่านที่สมควรนำมากล่าวไว้เป็นหลักฐานมีดังต่อไปนี้

๑. เปลี่ยนชื่อกรมธรรมการเป็นกรมการศาสนา

โดยที่เมื่อมีการกล่าวถึงกรมธรรมการครั้งใด มักมีผู้สงสัยก่อความกังวลใจแก่บุคคลทั่วไปเป็นอันมากว่า กรมธรรมการทำหน้าที่อะไร ประกอบกับมีงานที่จะต้องปรับปรุงเพื่อรับงานบริหารงานตามระบอบใหม่ เพราะในขณะนั้น

การพระศาสนาซึ่งเกี่ยวข้องกับหน้าที่ของกรมธรรมการ อาศัยพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เป็นหลักปฏิบัติ ย่อมขัดต่อการปกครองประเทศในระบอบประชาธิปไตย เพราะพระราชบัญญัติดังกล่าวข้างต้นนี้อยู่ในสมัยการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิ จำต้องเปลี่ยนแปลงใหม่ให้กลมกลืนและสอดคล้องกับการปกครองแบบประชาธิปไตย ด้วยเหตุนี้คุณหลวงอาจวิชชาสรรจึงได้ริเริ่มเปลี่ยนแปลงชื่อกรมธรรมการเสียใหม่เป็นกรมการศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบตามลำดับจนเป็นผลให้เปลี่ยนชื่อกรมธรรมการ เป็นกรมการศาสนา เมื่อวันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ซึ่งอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ แห่งพระบรมมหาราชวงศ์จักรี ตามประกาศพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวงทบวงกรม ฉบับที่ ๓ พุทธศักราช ๒๔๘๔ มีสาระสำคัญดังนี้

๑. เปลี่ยนชื่อกระทรวงธรรมการ เป็นกระทรวงศึกษาธิการ

๒. เปลี่ยนชื่อกรมธรรมการ เป็นกรมการศาสนา

การเปลี่ยนแปลงนามกระทรวงและนามกรมการศาสนาครั้งนี้ มีสาระสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ

๑. กำหนดอำนาจหน้าที่ให้กระทรวงศึกษาธิการมีอำนาจหน้าที่เกี่ยวกับการศึกษา การศาสนา และการศิลปากร

๒. กำหนดอำนาจหน้าที่ให้กรมการศาสนามีหน้าที่อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติและการศาสนาอื่น ๆ ในประเทศไทยทุกศาสนา เพื่อให้เป็นการสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยที่ว่าประเทศไทยให้สิทธิเสรีในเรื่องการนับถือศาสนาของประชาชนพลเมือง และพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก

ฉะนั้น จึงนับได้ว่ากรมการศาสนาได้ถือกำเนิดนามนี้ ตั้งแต่วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๘๔ ส่วนการจัดระเบียบการบริหารราชการกรมการศาสนา การแบ่งส่วนราชการตามแบบเดิมสมัยเมื่อเป็นกรมธรรมการ ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลง

๒. การประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔

เมื่อได้เปลี่ยนชื่อกรมไปแล้ว ก็จำต้องเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เพื่อให้สอดคล้องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย ซึ่งมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข คุณหลวงอาจวิชชาสรรได้เป็นแม่งานจัดเสนอร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับใหม่นี้ในหัวข้อ ๒ ตามนัยดังกล่าวข้างต้น การดำเนินงานเกี่ยวกับการร่างพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเปลี่ยนหลักการในกฎหมายคณะสงฆ์เดิมให้สอดคล้องกับกฎหมายปกครองประเทศ คือกฎหมายรัฐธรรมนูญ โดยไม่ขัดกับพระธรรมวินัย จึงต้องมีการประชุมพิจารณาระหว่างฝ่ายรัฐบาล กับฝ่ายคณะสงฆ์ ประกอบด้วยคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต และฝ่ายมหานิกาย ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หลายครั้ง คุณหลวงอาจวิชชาสรรได้เป็นผู้ติดต่อประสานงานกับฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายรัฐบาล จนเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยด้วยดี ในที่สุดได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ เมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๔

หลักการในพระราชบัญญัติฉบับนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการจัดดำเนินกิจการคณะสงฆ์โดยแบ่งแยกอำนาจดำเนินการด้านวัตถุประสงค์ เพื่อเป็นการ

ถ่วงดุลย์แห่งอำนาจโดยแบ่งแยกอำนาจออกเป็น ๓ ทาง เทียบได้กับทางฝ่ายราชอาณาจักร คือ

๑. สังฆสภา เกี่ยวกับอำนาจนิติบัญญัติ เทียบได้กับ สภาผู้แทนราษฎร

๒. คณะสังฆมนตรี เกี่ยวกับอำนาจบริหารบัญญัติ เทียบได้กับ คณะรัฐมนตรี

๓. คณะวินัยธร เกี่ยวกับอำนาจตุลาการ เทียบได้กับ ตุลาการ

ความสำคัญในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับนี้ก็คือ ได้จัดการปกครองคณะสงฆ์ให้อนุโลมตามระบอบการปกครองของบ้านเมืองเท่าที่ไม่ขัดกับพระ-ธรรมวินัย สิ่งที่ควรชื่นชมยินดีอีกประการหนึ่ง ได้แก่ เป็นการเปิดทางให้ได้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นการใหญ่ และเมื่อมีการสังคายนาเสร็จสิ้นลง แต่อย่างช้าต้องไม่เกิน ๘ ปี นับแต่วันใช้พระราชบัญญัตินี้ ก็อาจจะรวมนิกายสงฆ์เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ความสามัคคีกลมเกลียวก็จะเกิดแก่ชาติไทยทั้งในทางบ้านเมืองและในทางพระศาสนา

๓. การปรับปรุงแบ่งส่วนราชการกรมการศาสนา

การเปลี่ยนแปลงประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ ฉบับใหม่นี้ เป็นการเชื่อมโยงให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงกลไกในกรมการศาสนาเสียใหม่หลายประการ ในขั้นแรกคุณหลวงอาจวิชชาสรรได้เสนอร่างพระราชกฤษฎีกาปรับปรุงเพิ่มส่วนราชการเป็นการรับสนองงานตามกฎหมายคณะสงฆ์ฉบับนี้ ปรากฏผลตามพระราชกฤษฎีกาจัดวางระเบียบราชการในกระทรวงศึกษาธิการพุทธศักราช ๒๔๘๔ ดังนี้

กรมการศาสนาแบ่งส่วนราชการเป็น ๕ กอง ๑๑ แผนก คือ

(๑) สำนักงานเลขานุการกรม มี ๓ แผนก

๑. แผนกสารบรรณ

๒. แผนกสถิติและทะเบียน

๓. แผนกองค์การศาสนา (ตั้งเพิ่มขึ้นเพื่อสนองงานอุปถัมภ์บำรุงศาสนาอื่น)

(๒) กองเลขาธิการคณะสงฆ์ (ตั้งขึ้นเพื่อรับสนองงานตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ แต่ไม่มีการแบ่งแผนก)

(๓) กองศาสนสมบัติ มี ๓ แผนก

๑. แผนกกัลปนา

๒. แผนกบัญชี

๓. แผนกสำรวจ

(๔) กองศาสนศึกษา มี ๒ แผนก

๑. แผนกธรรมศึกษา

๒. แผนกอุปการศึกษา

(๕) กองสังฆการี มี ๓ แผนก

๑. แผนกคณะสงฆ์

๒. แผนกอธิกรณ์

๓. แผนกพิธี

กรมการศาสนายุคเปลี่ยนชื่อจากกรมธรรมการมาเป็นกรมการศาสนานี้อยู่ในสมัยพระชำนาญอนุศาสน์ เป็นอธิบดี จนกระทั่งถึงวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕ จึงได้เปลี่ยนอธิบดีใหม่เป็น พ.อ. หลวงสารานุประพันธ์ (นวล ปาจิณพยัคฆ์) และได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมการศาสนา มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๗

๔. การประกาศใช้สังฆาณัติ กติกาสงฆ์ กฎองค์การ พระบัญชาสมเด็จพระสังฆราช กฎกระทรวง ข้อบังคับและระเบียบ

จากผลแห่งการประกาศใช้กฎหมายคณะสงฆ์ฉบับใหม่กรมการศาสนาต้องปรับปรุงกลไกในทุกด้านการบริหารราชการ เพื่อให้ดำเนินการไปได้ด้วยความเรียบร้อยและเป็นผลดีแก่ประเทศชาติศาสนาสืบไป หลวงอาจวิชชาสรรต้องรับภารกิจที่สำคัญมากน้อยเพียงใด ขอท่านทั้งหลายโปรดหลับตานึกภาพเอง ก็จะทราบได้อย่างดี ต้องรีบเร่งร่างสังฆาณัติ ซึ่งเทียบได้กับพระราชกฤษฎีกา กติกาสงฆ์ และกฎองค์การ ซึ่งเทียบได้กับกฎกระทรวง และกฎกระทรวง ฯลฯ ซึ่งต้องใช้เกี่ยวกับการบริหารการคณะสงฆ์ และบริหารราชการแผ่นดิน เป็นการรับสนองงานระหว่างฝ่ายราชอาณาจักรกับฝ่ายพุทธจักร

ทั้งนี้ ได้มีประกาศใช้สังฆาณัติ กติกาสงฆ์ กฎองค์การ กฎกระทรวง เพื่อเป็นเครื่องมือในการดำเนินงานมาเป็นลำดับ ปรากฏในระเบียบกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. ๒๔๙๔

๕. เปลี่ยนชื่อลูกจ้างซึ่งรับเงินเดือนจากงบประมาณศาสนสมบัติกลางประจำปี เป็นพนักงานศาสนการ

โดยที่ในขณะนั้น กรมการศาสนามีข้าราชการพลเรือนสามัญเป็นจำนวนน้อย ทั้งสิ้นประมาณ ๖๐ คน ไม่เพียงพอที่จะรับสนองภารกิจของกรมได้ ต้องใช้เงินผลประโยชน์รายได้จากศาสนสมบัติมาจัดตั้งเจ้าหน้าที่ช่วยดำเนินงาน จึงจะเรียบร้อยและเป็นผลดีแก่ราชการได้เท่าที่ควร เจ้าหน้าที่เหล่านี้มีจำนวนใกล้เคียงกับข้าราชการพลเรือนสามัญเรียกว่าลูกจ้าง ได้เข้าร่วมปฏิบัติ

งานของกรมการศาสนาในทุกกอง การบริหารราชการของกรมการศาสนาจึงดำเนินมาได้ด้วยดี

คุณหลวงอาจวิชชาสรรได้พิจารณาเห็นว่า ลูกจ้างเหล่านี้ได้ปฏิบัติงานเช่นเดียวกับข้าราชการไม่แตกต่างกันอย่างใด การใช้คำว่าลูกจ้าง เป็นการบั่นทอนจิตใจและไม่เหมาะสม สมควรยกย่องเชิดชูเพื่อเป็นกำลังใจและเป็นผลดีแก่ราชการของกรม จึงได้ขอเปลี่ยนแปลงชื่อลูกจ้างเหล่านี้เสียใหม่ ในที่สุดได้รับอนุมัติให้เปลี่ยนชื่อจากลูกจ้าง เป็นพนักงานศาสนการ หมายถึงพนักงานผู้รับสนองงานของพระศาสนา และราชการของกรมการศาสนา ปรากฏตามระเบียบกรมการศาสนา ว่าด้วยบำเหน็จ พนักงานศาสนการ พุทธศักราช ๒๔๘๖ ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๘๖ นอกจากนั้นยังได้มีการปรับปรุงให้มีชั้น อันดับ ขั้น อนุโลมตามพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนและตามระเบียบของกระทรวงการคลังอีกด้วย

ฉะนั้น ลูกจ้างในกรมการศาสนา ซึ่งรับเงินเดือนจากงบประมาณศาสนสมบัติกลางประจำปี จึงเปลี่ยนชื่อเป็นพนักงานศาสนการ และใช้พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนและระเบียบของกระทรวงการคลังโดยอนุโลมตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ปัจจุบันพนักงานศาสนการ ซึ่งรับหน้าที่การงานในกรมการศาสนามีจำนวน ๑๔๓ ราย

๖. เพิ่มพูนรายได้ศาสนสมบัติของวัดและศาสนสมบัติกลาง

โดยที่กรมการศาสนาต้องรับหน้าที่จัดผลประโยชน์ศาสนสมบัติของวัดต่างๆ เฉพาะวัดที่มอบหมายให้จัดประโยชน์แทน และศาสนสมบัติกลางทั่วราช

อาณาจักร การจัดประโยชน์แทนวัดต่าง ๆ นั้น จะกระทำเท่าที่วัดมอบหมายให้จัดประโยชน์แทน ในฐานะวัดเป็นตัวการและกรมการศาสนาเป็นตัวแทนตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์เท่านั้น ทำนองเดียวกับเจ้าของและผู้จัดการ

ศาสนสมบัติของวัด ได้แก่ทรัพย์สินของวัดหนึ่ง ศาสนสมบัติกลางได้แก่ทรัพย์สินของพระศาสนาซึ่งมิใช่ของวัดใดวัดหนึ่ง ส่วนมากเกี่ยวกับวัดร้าง กรมการศาสนาจัดการโดยตรง เฉพาะในส่วนกลาง คือ จังหวัดพระนครและธนบุรี ส่วนภูมิภาคมอบให้ผู้ว่าราชการจังหวัด มีศึกษาธิการจังหวัดเป็นตัวแทน ทั้งนี้อยู่ในหน้าที่ของกองศาสนสมบัติ (สำนักงานศาสนสมบัติ ปัจจุบัน) ตามนัยแห่งมาตรา ๔๗ และมาตรา ๔๙ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ และได้เปลี่ยนมาใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธศักราช ๒๕๐๕ ในปัจจุบันนี้ กรมการศาสนาจัดผลประโยชน์แทนวัดต่าง ๆ ที่ได้มอบหมายให้จัดการทั่วราชอาณาจักร ประมาณ ๗๕๐ วัด ส่วนศาสนสมบัติกลางเป็นหน้าที่โดยตรงของกรมการศาสนาในการจัดการดูแลรักษา มีสถานที่สำคัญ ๆ เช่น ตลาดเฉลิมโลกและมีนบุรี เป็นต้น และวัดร้างต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร

คุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นคนแรกที่ได้ริเริ่มปรับปรุงผลประโยชน์ศาสนสมบัติของวัด และศาสนสมบัติกลางให้เพิ่มพูนยิ่งขึ้น โดยเสนอให้มีการเพิ่มอัตราค่าเช่าอาคารและที่ดินของวัดต่าง ๆ ที่ยังเรียกเก็บในอัตราที่ต่ำมาก อาทิ อาคารตึกแถวที่อยู่ในทำเลการค้าในจังหวัดพระนคร เดิมอาคารสองชั้น เก็บค่าเช่าคูหาละ ๖ ถึง ๘ บาท เป็นอย่างสูง ค่าเช่าที่ดินตารางวาละ ๕—๑๐ สตางค์ ต่อเดือนเป็นต้น ทั้งนี้ เริ่มต้นปรับปรุงค่าเช่าของวัดจักรวรรดิราชาวาสเป็นรายแรก โดยเพิ่มค่าเช่าอาคารตึกแถวทั้งหมด จากคูหาละ ๖ บาท

ต่อเดือน เป็น ๘ บาทต่อเดือน หรือ ๘ บาทต่อเดือน เป็น ๑๐ บาทต่อเดือน แล้วแต่กรณี โดยพิจารณาถึงทำเลและสถานที่เป็นหลัก ซึ่งไม่กระทบกระเทือนแก่ผู้เช่าแต่อย่างใด การได้สำเร็จลงโดยเรียบร้อย ผู้เช่าทุกรายให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี นับว่าวัดได้รับผลประโยชน์เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก

สำหรับอัตราค่าเช่าที่ดินก็ได้ปรับปรุงเริ่มจากอัตราตารางวาละ๕สตางค์ต่อเดือน เป็น ๘ สตางค์ต่อเดือน หรือ ๑๐ สตางค์ต่อเดือนเป็น ๑๕ สตางค์ต่อเดือน เป็นต้น แล้วแต่ทำเลพื้นที่ ได้ทำการปรับปรุงดังกล่าวข้างต้นในอาคารและที่ดินของวัดที่กรมการศาสนาจัดประโยชน์อยู่ทั้งหมด รวมทั้งของศาสนสมบัติกลาง เช่น ตลาดเฉลิมโลก มีนบุรี และอื่น ๆ ในจังหวัดพระนครและธนบุรี เป็นการเพิ่มพูนผลประโยชน์รายได้ให้แก่พระศาสนานับเป็นเรือนหมื่น ซึ่งเป็นเงินจำนวนมากในสมัยนั้น กรมการศาสนาได้ใช้เป็นหลักปฏิบัติในการจัดผลประโยชน์ศาสนสมบัติของวัด และศาสนสมบัติกลางอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้

๗. ปรับปรุงโรงพิมพ์การศาสนาในด้านประสิทธิภาพและผลประโยชน์

เดิมโรงพิมพ์การศาสนาในสมัยนั้นมีชื่อว่า โรงพิมพ์ศาสนศึกษา เป็นโรงพิมพ์ที่คณะสงฆ์ได้จัดตั้งขึ้น โดยยืมเงินศาสนสมบัติกลางมาลงทุนในระยะแรก ซึ่งต่อมาได้ส่งใช้ต้นเงินยืมเสร็จสิ้นแล้ว และมอบให้กรมการศาสนาเป็นผู้ดำเนินงาน เช่าอาคารสถานที่ของวัดสระเกศเป็นสถานที่ทำการของโรงพิมพ์ วัตถุประสงค์ในการนี้ เพื่อจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเทศนาฉบับหลวง รวมทั้งฉบับใบลาน อรรถกถาฎีกา โยชนาสัททาวิเสส และอื่น ๆ และรับสนองงานของคณะสงฆ์ ตลอดจนวัดต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร

การบริหารราชการของโรงพิมพ์การศาสนาขึ้นตรงต่ออธิบดี คุณหลวงอาจวิชชาสรรได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ปรับปรุงกิจการต่าง ๆ ทั้งในด้านตัวบุคคลผู้บริหารงานของโรงพิมพ์ทั้งหมด และในด้านการพิมพ์เพื่อให้ได้ผลประโยชน์เพิ่มขึ้น ทำให้โรงพิมพ์การศาสนามีผลประโยชน์รายได้เป็นยอดสุทธิกำไรปีละไม่น้อยกว่า ๑ แสนบาททุกปี เป็นการสร้างความเป็นปึกแผ่นและมั่นคงให้แก่โรงพิมพ์การศาสนามาจนถึงทุกวันนี้

๘. การขออัตราเพิ่มใหม่และปรับปรุงขยายงานบริหารในงบประมาณแผ่นดินประจำปี

เมื่อคุณหลวงอาจวิชชาสรรมาเป็นเลขานุการกรมนั้น อยู่ในช่วงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นระยะที่มีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุง กล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๘๓ นี้ ในตอนปลายปี ได้มีการเปลี่ยน พ.ศ. ใหม่ เริ่มแต่เดือนมกราคม ๒๔๘๓ เป็นเดือนเริ่มต้นของ พ.ศ. ๒๔๘๓ ดังนั้น สำหรับ พ.ศ. ๒๔๘๓ คงมี ๙ เดือนเท่านั้น คือ เมษายน ถึง ธันวาคม เมื่อมีการเปลี่ยน พ.ศ. ใหม่แล้ว การบริหารงานของกรมการศาสนาอยู่ในช่วงที่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปด้วยหลายประการดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นภารกิจที่หนักยิ่งสำหรับผู้ที่เข้ามารับหน้าที่เลขานุการกรม ประกอบกับหลวงอาจวิชชาสรรเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางใจจากอธิบดีเป็นอย่างดี และเป็นผู้อุทิศชีวิตร่างกายให้แก่ประเทศชาติ และพระศาสนาอย่างแท้จริง จึงรับเป็นภารธุระทั้งสิ้นโดยมิได้เห็นแก่ความเหนื่อยยาก

กรมการศาสนาไม่มีแผนกคลังทำหน้าที่เกี่ยวกับการเงินและงบประมาณแผ่นดินประจำปี ต้องอาศัยกองคลัง สำนักงานปลัดกระทรวงศึกษาธิการ

เป็นเจ้าหน้าที่ปฏิบัติแทน ทำให้ไม่สะดวกและไม่คล่องตัวในการบริหารงาน หลวงอาจวิชชาสรรต้องรับหน้าที่จัดทำงบประมาณแผ่นดินประจำปี และงบประมาณศาสนสมบัติกลางประจำปีของกรมทุกประการ

ในการจัดทำงบประมาณแผ่นดินประจำปี ๒๔๘๕ ท่านได้พิจารณาเห็นว่า อัตรากำลังข้าราชการพลเรือนสามัญในกรมการศาสนามีน้อยมาก ประมาณ ๖๐ คน ไม่เพียงพอที่จะปฏิบัติงานให้ลุล่วงได้ ต้องอาศัยพนักงานศาสนการช่วยปฏิบัติหน้าที่ การบริหารราชการของกรมจึงดำเนินไปได้ และเพื่อเป็นการเลื่อนฐานะข้าราชการที่ปฏิบัติงานอยู่แล้วให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้น จึงได้ขอตั้งอัตราเพิ่มใหม่ สำหรับอัตราชั้นตรีรวม ๑๑ อัตรา ในงบประมาณแผ่นดินประจำปี ๒๔๘๕ รวมทั้งเพิ่มยอดงบประมาณประเภทอื่น ๆ เพื่อขยายงานบริหารให้เหมาะสม ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากการพิจารณาของกระทรวงการคลัง และสภาผู้แทนราษฎรแล้ว โดยท่านได้พยายามไปชี้แจงและขอร้องในที่ประชุมคณะกรรมาธิการจนเป็นผลสำเร็จ เพราะกรรมาธิการส่วนมากเป็นลูกศิษย์ของท่าน เป็นผลให้ได้รับอัตราชั้นตรี เพิ่มใหม่อีก ๑๑ อัตรา รวมทั้งยอดงบประมาณประเภทอื่นด้วย นับเป็นประวัติการณ์ของกรมการศาสนาที่ได้รับงบประมาณเช่นนี้ แต่เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง ที่ได้มีวิกฤติการณ์เกิดขึ้นเพราะในปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ญี่ปุ่นได้ยาตราทัพเข้าสู่ประเทศไทยในสงครามมหาเอเซียบูรพา เมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ๒๔๘๕ รัฐบาลจึงได้ประกาศยกเลิกงบประมาณแผ่นดินประจำปี ๒๔๘๕ ซึ่งเตรียมจะประกาศใช้อยู่แล้ว และให้ใช้งบประมาณแผ่นดินประจำปี ๒๔๘๔ แทนทุกกระทรวง ทบวง กรม อัตราเพิ่มใหม่และงบประมาณที่จะขยายงานดังกล่าวนี้จึงต้องระงับไป

๙. การปรับปรุงยกฐานะพนักงานศาสนการ

การที่มีพนักงานศาสนการร่วมปฏิบัติงานกับข้าราชการในกรมการศาสนานั้น ก่อให้เกิดความสับสนและลำบากอย่างยิ่งในการบริหารงานของกรม เพราะพนักงานศาสนการเหล่านี้ ไม่ใช่เจ้าพนักงานตามประมวลกฎหมายอาญา ดังเช่นข้าราชการ การปฏิบัติหน้าที่ของพนักงานศาสนการซึ่งย่อมต้องมีความรับผิดชอบและเกี่ยวพันในหน้าที่ราชการที่จะพึงมีขึ้นของกรมโดยทั่วไป ก็จะกระทำมิได้ เพราะขัดต่อกฎหมาย นอกจากนั้นยังก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำต่ำสูง และไม่เสมอภาคในการได้รับสิทธิต่าง ๆ เช่นเดียวกับข้าราชการ เป็นการแบ่งพรรคแบ่งพวก ทั้ง ๆ ที่ปฏิบัติงานเหมือนกัน คุณหลวงอาจวิชชาสรรจึงได้เสนอหลักการไปตามลำดับ เพื่อขอยกฐานะพนักงานศาสนการในกรมการศาสนาทั้งหมดให้เป็นข้าราชการ โดยเหตุผลทั้งหมด แต่กระทรวงการคลังขัดข้อง เพราะผลประโยชน์อันเกิดจากรายได้ต่าง ๆ ที่พนักงานศาสนการกระทำนั้น เป็นรายได้ที่ตกเป็นของศาสนสมบัติ มิใช่เป็นรายได้ของแผ่นดิน

๑๐. การส่งเสริมและปรับปรุงพระพุทธศาสนาในภาคเหนือ

ในราวต้น พ.ศ. ๒๔๘๖ ยังอยู่ในระหว่างสงครามมหาเอเซียบูรพา และสงครามโลกครั้งที่ ๒ รัฐบาลได้พิจารณาเห็นสมควรส่งเสริม และปรับปรุงพระพุทธศาสนาในภาคเหนือ ให้เจริญรุ่งเรืองและเหมาะสมยิ่งขึ้น จึงได้กำหนดนโยบายที่จะทำการส่งเสริมและปรับปรุงพระพุทธศาสนาในภาคเหนือ ตลอดจนศีลธรรมอันดีงามของประชาชนควบคู่กันไป โดยมอบให้กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้มีหน้าที่ดำเนินงาน

กระทรวงศึกษาธิการ (พลตรี ประยูร ภมรมนตรี เป็นรัฐมนตรี

ว่าการ) ได้ร่วมพิจารณาดำเนินงานนี้ร่วมกับกรมการศาสนาและได้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการส่งเสริมและปรับปรุงพระพุทธศาสนาในภาคเหนือขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยคณะกรรมการฝ่ายสงฆ์ จำนวน ๒๕ รูป มีพระศรีสุธรรมมุนี (ปัจจุบันคือ พระพิมลธรรม วัดมหาธาตุ กรุงเทพมหานคร) เป็นหัวหน้าคณะ พระมหาบุญเลิศ (ปัจจุบันคือ พระธรรมมหาวีรานุวัตร เจ้าอาวาสวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย) เป็นเลขานุการคณะกรรมการฝ่ายสงฆ์ นอกจากนี้ในจำนวนพระภิกษุที่ร่วมเป็นกรรมการดำเนินงานนี้มีอดีตอธิบดีกรมการศาสนา (พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์) เมื่อยังเป็นพระมหาปิ่นร่วมอยู่ด้วย คุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นเลขานุการคณะกรรมการอำนวยการ พร้อมด้วยอนุศาสนาจารย์ และเจ้าหน้าที่กรมการศาสนา ๗ คน เป็นกรรมการฝ่ายฆราวาส คณะกรมการอำนวยการนี้ มีหน้าที่ส่งเสริมและปรับปรุงพระพุทธศาสนาในภาคเหนือ ตลอดจนการเผยแพร่และอบรมศีลธรรมแก่ประชาชนตามนโยบายและแผนงานที่ได้รับอนุมัติจากรัฐบาล

ในต้นเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๖ คณะกรรมการอำนวยการ ฯ ได้เดินทางโดยรถไฟไปดำเนินงานตามนี้ โดยเริ่มตั้งศูนย์ปฏิบัติงานครั้งแรกที่จังหวัดลำปาง จัดการประชุมวางแผนงานและวิธีดำเนินงานที่ศาลากลางจังหวัด มีคณะกรรมการสงฆ์จังหวัด คือเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอทุกอำเภอ คณะกรรมการจังหวัด มีผู้ว่าราชการจังหวัด และนายอำเภอ ศึกษาธิการจังหวัด และศึกษาธิการอำเภอทุกอำเภอ เข้าร่วมประชุม หลักการสำคัญที่จะดำเนินงานได้แก่ อบรมการสวดมนต์ไหว้พระและศาสนพิธีต่าง ๆ ตลอดจนเทศนา การเผยแพร่และอบรมศีลธรรมแก่ประชาชนในหน่วยอำเภอและตำบลทุกหน่วย

เมื่อประชุมตกลงกันเรียบร้อยแล้ว ได้เริ่มกระจายพระภิกษุและอนุศาสนาจารย์ออกไปดำเนินงานทุกอำเภอ โดยอบรมพระภิกษุสามเณร เกี่ยวกับการสวดมนต์ไหว้พระและศาสนพิธีต่าง ๆ พร้อมกับเทศนาและอบรมศีลธรรมแก่ประชาชน ในการนี้คณะกรรมการอำนวยการ ฯ ได้เดินทางไปตรวจเยี่ยมและดำเนินงานอีกครั้งหนึ่งในทุกอำเภอ การดำเนินงานนี้ ได้กระทำที่จังหวัดลำปาง เชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน แพร่ น่าน และอุตรดิตถ์ รวม ๗ จังหวัด เป็นเวลาประมาณ ๔ เดือน

การดำเนินงานของคณะกรรมการอำนวยการ ฯ ครั้งนี้ ต้องประสบอุปสรรคและปัญหานานัปการ อาทิ ในเรื่องอาหาร ที่พัก ยานพาหนะ เครื่องขยายเสียง การเจ็บป่วย เป็นต้น เพราะร่วมเป็นคณะมีจำนวนหลายคน การคมนาคมและบ้านเมืองยังไม่เจริญเหมือนสมัยนี้ ต้องรอนแรมไปในถิ่นทุรกันดาร เต็มไปด้วยโรคภัยไข้เจ็บเฉพาะอย่างยิ่งไข้มาเลเรีย และต้องเสี่ยงอันตรายในภาวะสงคราม หากแต่อาศัยที่คุณหลวงอาจวิชชาสรรเป็นผู้ที่มีลูกศิษย์ และผู้ที่คุ้นเคยสนิทสนมในภาคเหนือเป็นจำนวนมาก ส่วนมากเป็นศึกษาธิการจังหวัด และศึกษาธิการอำเภอ เป็นผู้ประสานงานและได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่าย อย่างดียิ่ง เป็นที่ชื่นชมอนุโมทนาสาธุการของชาวภาคเหนือในครั้งนั้น ทำให้บังเกิดผลสำเร็จสมตามความมุ่งหมายของทางราชการทุกประการ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้

ในการกลับมารายงานตัวของคณะกรรมการอำนวยการ ฯ ต่อรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการในต้นเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ณ ห้องประชุมกระทรวงศึกษาธิการ ท่ามกลางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นจำนวนมากนั้น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการได้กล่าวต้อนรับและกล่าวขอบคุณคณะ-

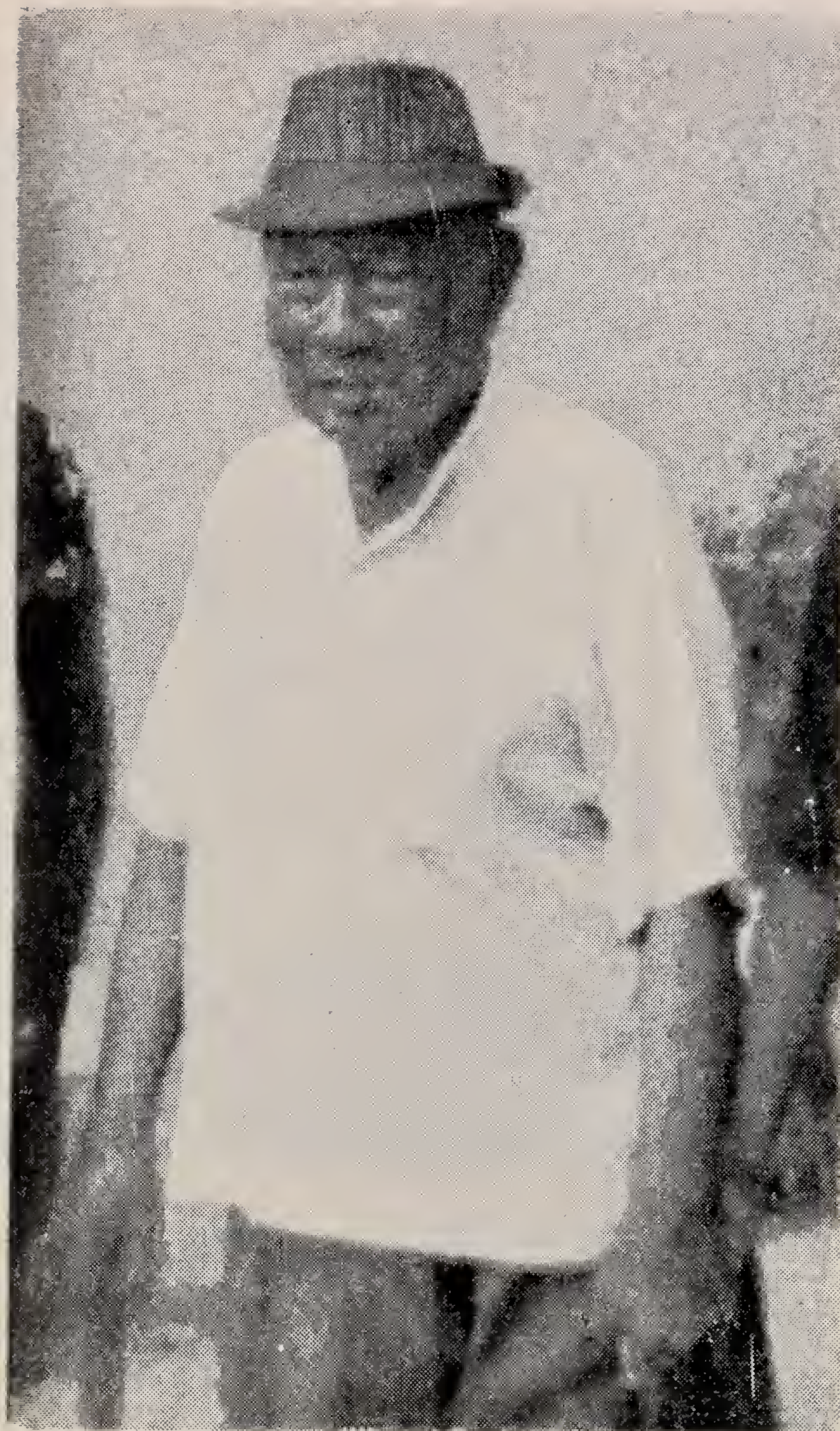
กรรมการอำนวยการ ฯ มีข้อความสำคัญซึ่งเป็นที่จับใจอย่างไม่มีวันลืมจนถึงบัดนี้อยู่ตอนหนึ่งว่า "คุณหลวงอาจวิชชาสรรเปรียบเสมือนหนึ่งตู้ทองของกระทรวงศึกษาธิการอันหาที่เปรียบมิได้ ทำหน้าที่เป็นผลดีสมความมุ่งหมายของทางราชการทุกครั้ง สมควรเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ข้าราชการในกระทรวงศึกษาธิการทุกคน" ดังนี้ นับว่าเป็นที่น่าภาคภูมิเชิดชูเกียรติแก่วงศ์ตระกูลของท่านเป็นอย่างยิ่ง

เรื่องราวของคุณหลวงอาจวิชชาสรรข้างต้นนี้ ข้าพเจ้าขอรับรองด้วยเกียรติ และขอยืนยันว่าเป็นความสัตย์จริงทั้งสิ้น มิได้เสกสรรปั้นแต่งขึ้นเป็นการสนับสนุนการประกอบคุณงามความดีของท่านอันเป็นประโยชน์อย่างมหาศาลต่อประเทศชาติและพุทธศาสนา แสดงให้เห็นว่า อันคุณงามความดีนั้น ย่อมไม่เสื่อมสูญ และจะยังคงอยู่ในโลกชั่วกาลนาน

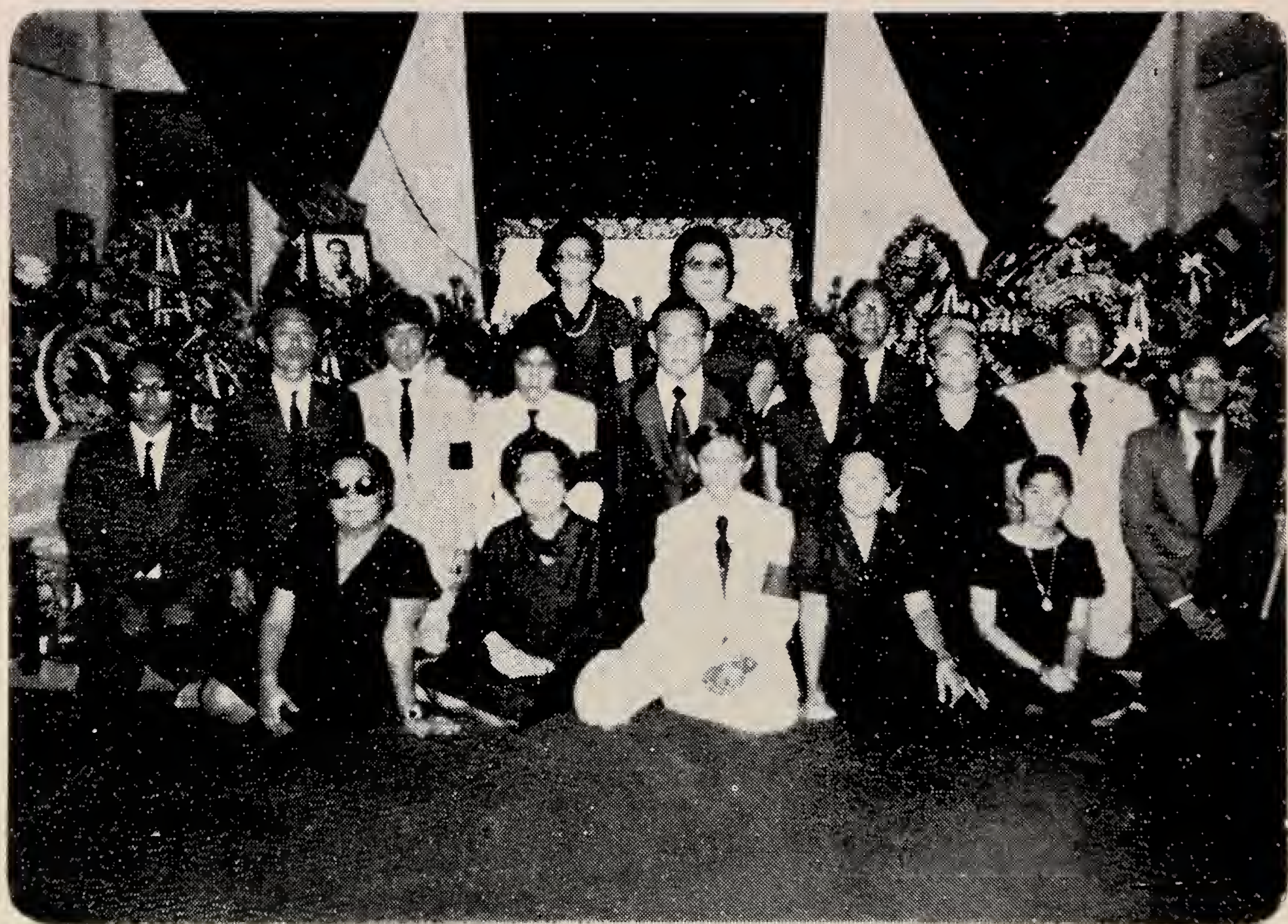
รำลึกถึงคุณพ่อ

ลูกคนหนึ่งของคุณพ่อซึ่งได้รับทุนของรัฐบาลไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ หลังจากที่สำเร็จการศึกษาขั้นอุดมศึกษาจากมหาวิทยาลัยในเมืองไทย ได้ยินคำปรารภของศาสตราจารย์ชาวต่างประเทศผู้หนึ่ง เกี่ยวกับการเลี้ยงดูบุตร ว่าการที่ท่านมีบุตร ๔ คน ย่อมหมายถึงว่า ต้องใช้เวลาส่งเสียให้เรียนเป็นเวลา ๑๖ ปี ทั้งนี้ นับแต่เฉพาะเวลาที่เรียนในระดับมหาวิทยาลัย ไม่รวมระยะเรียนในระดับประถมและมัธยม เพราะโดยปรกติ ก็ต้องเรียนกันคนละอย่างน้อย ๔ ปี จึงจะได้รับปริญญาตรี ลูกจึงได้คิดว่า คุณพ่อมีลูก ๗ คน หลังจากได้ส่งเสียให้ลูก ๆ ได้เรียนชั้นประถมและมัธยมอย่างดีที่สุด แล้วยังได้ให้เรียนชั้นอุดมอีกทุกคนอย่างน้อยคนละ ๕ ปี เพราะลูก ๆ จบจากมหาวิทยาลัย ได้ปริญญาในสาขาอักษรศาสตร์ สถาปัตยกรรมศาสตร์ เทคนิคทหารบก และแพทยศาสตร์ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า คุณพ่อคุณแม่ส่งเสียให้ลูก ๆ ได้เล่าเรียนจบวิชาสูงสุดที่จะทำได้ คิดแค่ระดับปริญญาตรีก็ไม่ต่ำกว่า ๓๕ ปีแล้ว นอกจากนั้นเมื่อลูก ๆ สอบชิงทุนต่าง ๆ ไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศกันอีกคนละหลาย ๆ ปี ก็ยังคงต้องให้คุณพ่อคุณแม่ช่วยอยู่อีก กว่าจะไปประกอบอาชีพ "ช่วยตัวเอง" ได้

เมื่อคำนึงถึงข้อเท็จจริงก็เห็นว่า คุณพ่อคุณแม่อุตส่าห์ทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยความเหนื่อยยาก ด้วยความสุจริต ขยันหมั่นเพียร และอดทน เพียงแต่การส่งเสียให้ลูกๆ ได้รับการศึกษา "ในโรงเรียน" ก็ต้องเสียสละอย่างใหญ่หลวงด้วยระยะเวลาอันยาวนานนับได้ว่ากว่าครึ่งชีวิตของท่าน ยิ่งกว่านั้นท่านยังได้



รูปสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๘



บุตรและหลานในการสวดพระอภิธรรมศพ

เอาใจใส่อบรมพวกเราอยู่ตลอดเวลา เป็นการศึกษา "นอกโรงเรียน" ให้มีความ "เป็นคน" และความ "เป็นคนไทย" ด้วย

คุณพ่อเป็นคนไทย ที่มีความรักชาติอย่างยิ่งยวด บังเอิญคุณพ่อเกิดปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ซึ่งเป็นปีที่ประเทศไทยสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่ประเทศฝรั่งเศส คุณพ่อเคยกล่าวเสมอว่า เรื่องนี้เป็นเรื่องฝังใจคุณพ่อมาตั้งแต่จำความได้ และกระตุ้นให้เกิดความสำนึกอยู่ตลอดมา ว่าจะต้องปฏิบัติตนให้ดีที่สุดเพื่อรับใช้ เป็นกำลังของชาติ เมื่อประเทศชาติเข้มแข็งจะได้ไม่ตกเป็นเบี้ยล่างของต่างชาติต่อไป คุณแม่เคยเล่าให้ลูกฟังว่า คุณแม่ได้เห็นน้ำตาของคุณพ่อเพียง ๒ ครั้ง ครั้งแรกคือเมื่อคุณย่าเสีย อีกครั้งหนึ่งคือเมื่อญี่ปุ่นยึดเมืองไทยเมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ คุณพ่อเสียใจอย่างมากที่ชาติที่รักของท่านต้องตกอยู่ใต้อิทธิพลของชาติอื่นเช่นนั้น

นอกจากนี้คุณพ่อเป็นผู้ที่มีความเลื่อมใสในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นอย่างยิ่ง จำได้ว่ามีหลายครั้งที่คุยกับคุณพ่อ ท่านได้พูดว่า "พ่อดีใจที่ลูก ๆ ได้ทุนไปเรียนต่อที่อเมริกาและอังกฤษ เพราะสองประเทศนี้เป็นแบบอย่างของประชาธิปไตยที่แท้จริง เมื่อลูกเรียนสำเร็จกลับมารับราชการก็ควรพยายามปลูกฝังการปกครองระบบนี้ให้แก่ผู้อื่น โดยเฉพาะลูกที่เป็นนักการศึกษาและครูย่อมมีโอกาสดีเป็นพิเศษ" บางครั้งลูก ๆ อดแปลกใจไม่ได้ว่าเหตุใดคุณพ่อจึงมีความรู้อย่างมากและอย่างลึกซึ้งในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยมากกว่าผู้มีปริญญาที่เคยไปศึกษาและพำนักอยู่ในประเทศประชาธิปไตยเสียอีก ทั้งนี้เป็นเพราะคุณพ่อมีความสนใจและเป็นนักอ่านจึงได้ศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองตลอดเวลา นอกจากนี้ทุกครั้งที่มีการเลือกตั้งนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ คุณพ่อจะต้องไปลงคะแนนเสียงทุกครั้ง

แม้กระทั่งเมื่อท่านชรามากแล้วและไม่ค่อยแข็งแรงต้องเดินถือไม้เท้าก็ยังอุตส่าห์ไปลงคะแนนเสียง เช่นในการเลือกตั้งครั้งหลังสุดเมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๑๙ นี้

คุณปู่ถึงแก่กรรมตั้งแต่คุณพ่ออายุ ๗ ขวบ คุณพ่อได้เข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ อยู่ในความดูแลของน้าชายของท่าน คือพระวินัยานุบุรณาจารย์ คุณพ่อจึงได้รับการอบรมให้เคร่งครัดในทางศาสนาตั้งแต่ยังเด็ก ท่านเป็นผู้ที่เต็มเปี่ยมด้วยความเมตตา กรุณา ถ้าใครมีทุกข์ร้อนเรื่องใด ท่านจะช่วยเหลือโดยเต็มความสามารถ ไม่ว่าเป็นเรื่องเจ็บไข้ การงาน หรือการเงิน เป็นที่ทราบดีในหมู่ญาติมิตรว่า ทั้งคุณพ่อคุณแม่โอบอ้อมอารีมีน้ำใจกว้างขวางเป็นที่สุด ยากที่จะหาที่เปรียบได้ ครอบครัวของท่านมิได้หมายถึงแต่ลูกเท่านั้น ตลอดชีวิตของท่านจะมีญาติและมิตรมาพำนักอยู่ด้วยเป็นประจำ ทั้งญาติของคุณพ่อและญาติของคุณแม่ไม่เคยขาดเลย มีผู้ปรารภว่ากับข้าวประจำวันของคุณแม่นั้นมากมาย เหมือนทำสำหรับเลี้ยงพระ

นอกจากนี้ ตลอดชีวิตของคุณแม่เกือบทุกค่ำจะมีแขกมารับประทานอาหารด้วย บางทีก็ญาติ บางทีก็เพื่อนของคุณพ่อคุณแม่ บางทีก็เพื่อนของลูกโดยเฉพาะลูกประทัตถ์ จนญาติและมิตรสนิทหลายคนอดบ่นมิได้ แต่คุณพ่อคุณแม่อดใจกว้างไม่ได้เช่นกัน เพราะความโอบอ้อมอารีเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในนิสัยของท่าน และเป็นสิ่งที่ทำให้ท่านมีความสุข

ขณะนี้พวกเราลูกๆ ทุกคนของคุณพ่อก็เป็นผู้ใหญ่อายุกลางคนกันทั้งนั้น เมื่อหวนไปนึกถึงการอบรมที่ได้รับจากคุณพ่อคุณแม่ตั้งแต่เล็ก ๆ มาจนโต ก็อดรู้สึกภูมิใจไม่ได้ว่าเราได้รับการอบรมอย่างดีที่สุด ครั้งหนึ่งเพื่อนสนิทของคุณพ่อคุณแม่ ที่พวกเรานับถืออย่างญาติและเรียกท่านว่า "คุณป้า" ได้พูดว่า "ตาม

ธรรมดานั้นถ้าลูกเต้าของใครเผอิญมีอันจะเป็นไป เสียหายไป ความผิดส่วนใหญ่มักจะตกอยู่กับพ่อแม่ แต่สำหรับหลาน ๆ นั้น ป้าจะต้องขอบอกว่า ถ้าหลานคนใดมีอันจะเป็นไปแล้ว ก็ต้องเป็นความผิดของตัวเองร้อยเปอร์เซนต์ ไม่ใช่ความผิดของพ่อแม่" คำพูดของสุภาพสตรีท่านนี้เรายังจำได้เสมอ และเมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ขึ้นก็ยิ่งเห็นด้วยกับคุณป้ามากขึ้น

หลายครั้งหลายหนพวกเพื่อน ๆ ของเราที่มาหาที่บ้าน และได้พูดคุยกับคุณพ่อ คุณแม่ มักจะปรารภภายหลังเสมอว่า พวกเราโชคดีเหลือเกินที่มีคุณพ่อคุณแม่อย่างนี้ วิธีอบรมซึ่งพวกเราเชื่อว่าทันสมัยอยู่ตลอดกาลนั้น ก็คือความใกล้ชิดความเข้าใจและความไว้วางใจของคุณพ่อคุณแม่ที่มีในลูก ๆ ผลสะท้อนก็คือพวกเรามีความไว้วางใจในท่านเช่นเดียวกัน และไม่เคยปิดบังอะไรท่าน เรามีความรู้สึกว่าถ้ามีปัญหาอะไรก็พูดกับท่านได้ด้วยความสบายใจ ในครอบครัวของเรา ไม่มีกฎเกณฑ์เข้มงวด หลายครั้งหลายหนเมื่อสมัยเราเป็นเด็ก พวกเรารู้สึกแปลกใจที่เพื่อน ๆ บอกว่า ถูกห้ามมิให้ทำอย่างนั้น อย่างนี้หลาย ๆ อย่าง ซึ่งพวกเราทำได้ ตัวอย่าง เช่น การอ่านหนังสือ พวกเราไม่เคยถูกจำกัดการอ่านหนังสือเลย ทั้งคุณพ่อคุณแม่เป็นนักอ่านและนักรวบรวมหนังสือ ท่านจึงมีหนังสือเป็นพัน ๆ เล่ม และสนับสนุนให้ลูกอ่านหนังสือทุกประเภท เราจึงคุ้นเคยกับหนังสือต่าง ๆ เช่น สามก๊ก รามเกียรติ์ ขุนช้างขุนแผน อิเหนา พระอภัยมณี ตลอดจนหนังสือเกี่ยวกับศาสนาพุทธ และศาสนาอื่น ๆ รวมทั้งหนังสือประวัติศาสตร์ พงศาวดาร หนังสือนวนิยายของนักเขียนที่มีชื่อเสียง รวมทั้งหนังสือพิมพ์รายเดือน รายปักษ์ รายสัปดาห์และรายวัน ทั้งนี้นับตั้งแต่พวกเรายังตัวเล็ก ๆ ทีเดียว แต่เหตุที่เพื่อน ๆ แปลกใจและออกจะอิจฉาก็คือ คุณพ่อคุณแม่ อนุญาตให้เราอ่านหนังสือ "สิบสตางค์"

ซึ่งโดยมากเป็นเรื่องรักโศกประโลมโลก ซึ่งผู้ปกครองส่วนมากห้ามลูกหลานอ่านเด็ดขาด เพราะเกรงว่าจะทำให้เสีย แต่คุณพ่อคุณแม่กลับอ่านหนังสือประเภทนี้กับเราด้วยซ้ำ ทั้งนี้เพราะท่านรู้สึกว่าถ้าห้าม ลูก ๆ ก็จะยิ่งเกิดความอยากรู้อยากเห็นและอาจจะหาโอกาสแอบอ่าน ดังนั้นวิธีที่ดีที่สุดก็คืออนุญาตให้อ่านอย่างเปิดเผย ทำให้คุณพ่อคุณแม่ทราบอยู่ตลอดเวลาว่าเราอ่านอะไรบ้าง ภายหลังเมื่อเราเป็นผู้ใหญ่แล้ว คุณพ่อคุณแม่ยังได้สารภาพด้วยว่า "ไม่ได้ชอบหรือรู้สึกเพลิดเพลินในการอ่านหนังสือเหล่านั้น แต่ต้องอ่านเป็นเพื่อนลูก เพื่อที่จะได้พูดกับลูกรู้เรื่อง กว่าลูก ๆ จะโตและเลิกอ่านหนังสืออย่างนั้น พ่อแม่ก็ต้องอ่านกันเสียเหนื่อย"

ในหลายโอกาสจะมีญาติและมิตรมาปรึกษาคุณพ่อคุณแม่เสมอในปัญหาการอบรมลูกหลาน โดยเฉพาะการที่จะส่งบุตรหลานไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ ซึ่งอยู่ไกลหูไกลตา เกรงว่าเด็กจะเสียได้ง่ายเพราะไม่มีการควบคุมใกล้ชิด คุณพ่อคุณแม่มักจะอธิบายเสมอว่า ถ้าจะเสีย อยู่เมืองนอกหรือเมืองไทยก็เสียได้เหมือนกันทั้งนั้น การอบรมเด็กที่ดี คืออบรมให้รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว ให้สามารถใช้วิจารณญาณของตัวเอง ให้รู้จักตัดสินใจได้ด้วยตนเอง และให้มีความรับผิดชอบ ถ้าลูกหลานยังทำไม่ได้ดังกล่าว ก็อย่าเพิ่งส่งไปให้ไกลหูไกลตา คุณพ่อคุณแม่พยายามอบรมให้เราคิด และตัดสินใจด้วยตัวเอง ท่านพูดเสมอว่า พ่อแม่ไม่ได้อยู่ค้ำฟ้าให้เป็นที่พึ่งของลูกได้ตลอดไป ลูกหญิงคนหนึ่งที่ได้รับทุนรัฐบาลไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ มีปัญหาบางประการเกี่ยวกับการปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมของประเทศนั้น ได้เขียนจดหมายมาเรียนปรึกษาคุณพ่อคุณแม่ ท่านได้ตอบไปดังนี้ "ที่ลูกเขียนถามปรึกษาแม่กับพ่อนั้น พ่อแม่ก็ดีใจมาก แต่อยากจะบอกกับลูกว่า เมื่อลูกมาอยู่ห่างไกลพ่อและแม่ ลูกต้องใช้สติ

ปัญญาวิจารณญานของลูกเอง คิดตริตรองดูว่าอะไรควรอะไรไม่ควร จะพึ่งพ่อแม่เขียนมาถามอยู่เรื่อย ทำไม่ได้ อีกประการหนึ่ง เมื่อพ่อและแม่สนับสนุนให้ลูกมาเมืองนอกนั้น ก็ได้คิดแล้วว่า ไว้ใจลูกได้แน่ เพราะความประพฤติของลูกตลอดมานั้น เป็นที่พอใจของพ่อแม่เป็นอันมาก แต่เมื่อลูกมาอยู่ที่อังกฤษก็ย่อมจะทำอะไรเหมือนอยู่เมืองไทยทุกอย่างไม่ได้ ต้องเปลี่ยนไปให้คล้อยตามประเพณีของเขา ฉะนั้นลูกจงดูว่า พวกผู้ดีมีการศึกษา เขาประพฤติเช่นไรแล้วทำตามเขา อย่าได้เป็นห่วงตามที่ลูกเขียนมาว่าพ่อแม่จะคิดอย่างไร" (ข้อความนี้คัดจากจดหมายของคุณพ่อ ลงวันที่ ๒ กันยายน ๒๔๙๔)

คุณธรรมอีกประการหนึ่งที่คุณพ่อมีอย่างสมบูรณ์และพยายามปลูกฝังแก่ลูก หลาน ศิษย์ และผู้ใกล้ชิดก็คือความกตัญญูกตเวที ทั้งคุณพ่อและคุณแม่เข้มงวดกวดขันลูก ๆ มากในเรื่องนี้ และท่านได้ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างอันดีเลิศ ท่านไม่เคยลืมบุญคุณของผู้ที่ช่วยเหลือท่านแม้แต่เพียงเล็กน้อย และจะพยายามหาทางสนองคุณให้ได้ ลูก ๆ จะได้รับฟังเสมอว่าใครมีบุญคุณแก่ท่านอย่างไรบ้าง เพื่อว่าถ้าหากท่านไม่มีโอกาสก็ขอให้ลูก ๆ เป็นผู้สนองคุณแทน นานมาแล้ว เมื่อลูกหญิงคนหนึ่งอายุประมาณ ๑๐ ปี หลังจากกลับจากโรงเรียนและรับประทานอาหารว่างกันอยู่ ลูกได้เอ่ยชื่อเพื่อนคนหนึ่งขึ้น คุณพ่อได้ยินนามสกุล ก็พูดขึ้นทันทีว่าพรุ่งนี้ให้ไปถามว่า เป็นลูกเจ้าคุณ...... ใช่หรือไม่ พร้อมทั้งอธิบายว่า เจ้าคุณ......เคยเป็นทั้งครูและผู้บังคับบัญชาของท่าน คุณพ่อได้แสดงความสนใจเด็กหญิงคนนั้น ต้องการทราบว่าการเรียนเป็นอย่างไร คำพูดของคุณพ่อที่ทำให้ลูกจดจำอยู่ตลอดเวลามานี้ก็คือ "ถ้าเพื่อนลูกคนนี้เรียนไม่ค่อยเก่งนัก วิชาใดที่ลูกเรียนดีกว่าพ่ออยากจะขอให้ลูกช่วยบ้างเท่าที่จะช่วยได้ แกจะได้เรียนดีขึ้น เท่ากับเป็นการทำบุญคุณให้แก่พ่อ เพราะ

นี่เป็นทางที่พ่อจะได้สนองพระคุณของท่านเจ้าคุณ........ท่านมีความเมตตาต่อพ่อมาก แต่ตรงนี้ลูกไม่ต้องไปบอกเพื่อนดอกนะ"

คุณพ่อพร่ำสอนในเรื่องความกตัญญูกตเวทีนี้ไม่เฉพาะแต่บุคคลที่เกี่ยวข้องเป็นส่วนตัวเท่านั้น คำพูดที่ลูกและหลานได้ยินอยู่เสมอก็คือ "เราเกิดมาเป็นคนไทยนะลูก ต้องรู้คุณชาติไทย และพระเดชพระคุณของในหลวงท่าน สกุลเราได้อาศัยแผ่นดินท่านอยู่มาแต่ครั้งปู่ ย่า ตา ทวด หลายชั่วคนมาแล้ว ที่บ้านเมืองเจริญรุ่งเรือง ได้อยู่เย็นเป็นสุขมาทุกวันนี้ก็เพราะบารมีท่านคุ้มอยู่"

คุณพ่อถือว่า ท่านมีโชควาสนาอย่างยิ่งที่ได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายในพระบรมราชจักรีวงศ์หลายพระองค์ อาทิ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรเดช พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เป็นต้น

ในระหว่างที่คุณพ่อรับราชการอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่นั้น พระวรวงศ์-เธอ พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์ ทรงดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพายัพ พระองค์ท่านและ หม่อมหลวงเลื่อน จักรพันธุ์ ชายา ทรงพระเมตตา และเมตตาคุณพ่อคุณแม่เป็นอย่างดี ทรงไว้ใจใช้สอยตลอดเวลา เมื่อเจ้านายในพระราชวงศ์เสด็จจังหวัดเชียงใหม่ ก็ทรงมอบและมอบหน้าที่ให้คุณพ่อและคุณแม่ตามควร ดังนั้นบางครั้งในขณะที่คุณพ่อมีหน้าที่ราชการโดยตรงในการรับเสด็จเจ้านายคุณแม่ก็รับหน้าที่เป็นช่างเครื่องและหน้าที่อื่น ๆ

คุณพ่อคุณแม่ชอบคุยให้ลูก ๆ ฟังเสมอ ถึงประสบการณ์เหล่านี้ด้วยความปลาบปลื้มที่มีโอกาสถวายความจงรักภักดีแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ เรื่องหนึ่งที่คุณพ่อชอบเล่าก็คือ เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์เสด็จประพาสเชียงใหม่ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์และหม่อมหลวงเลื่อน จักรพันธุ์ ได้ทรงมอบและมอบให้คุณแม่ทอดเครื่องถวาย หม่อมหลวงเลื่อน ฯ ได้บอกกับคุณแม่ว่าทูลกระหม่อมฟ้าหญิงโปรดเครื่องที่คุณแม่ทำถวาย และเสวยมากกว่าปรกติ วันหนึ่งทูลกระหม่อมรับสั่งถามคุณแม่ว่า "น้ำพริกนี่อร่อยเรียกว่าอะไร" เมื่อคุณแม่กราบทูลว่าน้ำพริกเงี้ยว ท่านก็ทรงพระสรวล รับสั่งว่า "ชื่อน่ากลัวจริง"

ส่วนเรื่องที่คุณแม่ชอบเล่าก็คือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินประพาสจังหวัดเชียงใหม่นั้น คุณพ่อได้รับมอบหมายงานหลายหน้าที่ แต่ที่เป็น "ชิ้นโบแดงของคุณพ่อ" พูดตามสำนวนคุณแม่ก็คือ รำโคม ซึ่งเป็นความคิดริเริ่มของคุณพ่อและดำเนินการฝึกซ้อมช้านาน รำโคมนี้จัดตอนกลางคืน แปรกระบวนเป็นรูปต่าง ๆ งามน่าดูมาก ที่ว่าเป็น "ชิ้นโบแดง" ก็เพราะพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าทศศิริวงศ์รับสั่งภายหลังว่า พระเจ้าอยู่หัวโปรดมาก ทรงมีพระราชดำรัสชมเชย

ในห้องนอนของคุณพ่อมีตู้กระจกเล็กตู้หนึ่งซึ่งคุณพ่อลั่นกุญแจไว้แน่นหนา ทั้งนี้ท่านอธิบายว่า "พ่อต้องเก็บลั่นกุญแจเพราะเกรงว่าจะสูญหาย ทั้งหมดนี้เป็นสมบัติล้ำค่าของพ่อ เพราะเป็นเครื่องแสดงว่าในหลวงและเจ้านายทรงพระเมตตาต่อพ่อ" สมบัติล้ำค่าเหล่านี้ คือ แหนบและซองบุหรี่ "ปปร"

ประดับงู พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ พระราชทาน แหนบชั้น ๑ และซองบุหรี่ "ทูลกระหม่อมชายประทาน" แหนบชั้น ๑ และซองบุหรี่ ว.อ. "ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงประทาน" แหนบชั้น ๑ "เสด็จพระองค์ทศฯ ประทาน" สิ่งที่คุณแม่ได้รับพระราชทานและประทานก็มี เข็ม "ปปร" พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าพระราชทาน เข็มกลัดที่พระพันวัสสาประทาน เข็มกลัด "ว.อ." ที่ทูลกระหม่อมฟ้าหญิงประทาน หีบหมากจารึกอักษร "บ" ที่พระองค์เจ้าบวรเดชประทาน จี้ทองฝังเพชร ซึ่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ประทาน เป็นต้น

ในปัจจุบันนี้ในวงการศึกษา เราจะได้ยินคำว่า "กิจกรรมนอกหลักสูตร" และ "การแนะแนว" อยู่เสมอ เป็นคำแปลจากภาษาอังกฤษซึ่งเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่าเป็นกิจกรรมในระบบการศึกษาแผนใหม่ ซึ่งประเทศไทยรับมาจากต่างประเทศ แต่แท้จริง เมื่อหวนระลึกถึงงานของคุณพ่อในฐานะครูและนักการศึกษา ศิษย์ ผู้ร่วมงาน ตลอดจนผู้บังคับบัญชาของท่าน จะต้องยอมรับว่า เมื่อกว่ากึ่งศตวรรษมาแล้ว คุณพ่อได้ริเริ่มจัดให้มี "กิจกรรมนอกหลักสูตร" และ "การแนะแนวการศึกษาและอาชีพ" ให้แก่ศิษย์ของท่าน คุณพ่อเล่าว่า เมื่อท่านรับตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศ นักเรียนมีชื่อว่า "เฮี้ยว" มากขนาดปราบไม่ลง คุณพ่อจึงพยายามหาทางว่าจะปราบอย่างไรดี ได้เริ่มด้วยหาสาเหตุว่าเป็นเพราะเหตุใด นักเรียนบางพวกจึงมีพฤติกรรมเช่นนั้น เมื่อเห็นว่านักเรียนมีเวลาว่างมากไม่มีอะไรทำนอกเวลาเรียน คุณพ่อจึง "ปราบ" ด้วยการสนับสนุนให้เล่นกีฬา และตั้งวงดนตรีไทยขึ้น ปรากฏว่า "กิจกรรมนอกหลักสูตร" มีผลดีจริง นักเรียนได้หันความสนใจมาในทางสร้างสรร เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น ไม่ประพฤติเกเรเหลวไหล มีสมัยหนึ่งที่คณะสุชิน เทวะผลิน มีชื่อเสียงมากในการจัดรายการวิทยุกระจาย

เสียง ถ้ามีโอกาสคุณพ่อจะต้องฟังรายการนี้เสมอ และจะคุยอวดด้วยความภาคภูมิใจว่า คุณสุชิน เทวะผลิน ผู้นี้เป็นศิษย์ของท่าน เคยเป็นหัวหน้าวงดนตรีโรงเรียนมัธยมวัดบวรนิเวศ

ดังนั้น ตลอดชีวิตการทำงานของคุณพ่อ ท่านจึงดำเนินการเช่นนี้สืบต่อมา เมื่อคุณพ่อรับหน้าที่อาจารย์ใหญ่โรงเรียนยุพราชวิทยาลัย ธรรมการจังหวัด และธรรมการมณฑลพายัพ จังหวัดเชียงใหม่ คุณพ่อได้ขยายกิจกรรมออกไปเป็นหลายประเภท ได้แก่การแสดงละครทั้งละครร้อง ละครรำและละครพูด งานแสดงศิลปหัตถกรรม จัดตั้งวงดนตรีไทย และแตรวง การฟ้อนรำต่าง ๆ ตลอดจนฟ้อนพื้นเมืองและรำโคม การทำสวนครัวและสวนดอกไม้ เป็นต้น

ประสบการณ์ที่ลูก ๆ จำได้ดีคือการจัดแสดงละครการกุศล ซึ่งเป็นการยิงนกทีเดียวได้สองตัว ประการแรก เป็นการช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพที่ดีแก่นักเรียนนานัปการดังที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ในเวลาเดียวกัน เงินที่เก็บได้นั้นได้นำไปสร้างหอประชุม ห้องสมุด ห้องพิพิธภัณฑ์ ห้องทดลองวิทยาศาสตร์ สนามกีฬา สนามฟุตบอล สนามเทนนิส โรงยิมและเครื่องกีฬา แตรวงของโรงเรียน ทั้งนี้ถ้าจะมัวคอยงบประมาณจากกระทรวงก็เห็นจะมีโอกาสน้อย ดังนั้นนักเรียนโรงเรียนยุพราช ฯ จึงมีโอกาสและอุปกรณ์การเรียนดีกว่าเด็กอื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน

เมื่อมีการฝึกซ้อมละคร พวกเราลูก ๆ ชอบมาก เพราะได้มีโอกาสสนุกสนานไปกับเขา ลูกบางคนก็ได้เข้าร่วมในการแสดงด้วย โดยปรกติการฝึกซ้อมในตอนค่ำที่บ้านเรา คุณพ่อคุณแม่เป็นผู้ฝึกซ้อมเอง ท่านทั้งสองมีประสบการณ์ในการแสดงละครการกุศลมาก่อน โดยเฉพาะคุณแม่ได้เคยแสดง

เป็นตัวเอก ในละครการกุศลหลายเรื่อง ทั้งละครร้อง ละครรำ และละครพูด เช่น เรื่อง "แม่ศรีครัว" เป็นต้น

การจัดการแสดงละครนี้ไม่ได้จัดแต่เฉพาะนักเรียนเท่านั้น ได้จัดของครูและข้าราชการอื่นหลายครั้ง และไม่เฉพาะแต่ในจังหวัดเชียงใหม่ แต่ทั่วทั้งมณฑลพายัพ

คุณแม่ชอบเล่าถึงประสบการณ์เหล่านี้ และมักจะเสริมว่า ชอบฝึกนักเรียนชายมากกว่านักเรียนหญิง (โรงเรียนสตรีวัฒโนทัยพายัพ) เพราะเด็กผู้หญิงมักจะแสนงอนใจน้อยเวลาถูกติ ลูกเล็ก ๆ ชอบโอกาสเช่นนี้มากเพราะเท่ากับได้มี "ปาร์ตี้" ทุกคืน และคุณแม่จะจัดเลี้ยงของว่างให้ทุกคนอิ่มหนำสำราญ ทั้งนี้จากเงินส่วนตัวของท่านทั้งสิ้น

คุณสุวรรณ กฤตธรรม อดีตนายกเทศมนตรีเชียงใหม่ และอดีตผู้ว่าราชการแม่ฮ่องสอนได้เคยปรารภว่า "การฝึกหัดแสดงละครของคุณครูให้ประโยชน์มากในการปฏิบัติราชการ เพราะเป็นการส่งเสริมบุคลิกภาพ การพูดต่อสาธารณชน การทำงานร่วมกับผู้อื่น การเป็นผู้นำ เพราะช่วยให้มีความมั่นใจในตัวเอง เมื่อยังเป็นเด็กไม่คิดว่าจะให้คุณประโยชน์ถึงเพียงนี้ คิดว่าเป็นการเล่นสนุก ๆ"

คุณพ่อคุณแม่ทั้งสองคนมีงานอดิเรกที่ท่านสนใจเป็นพิเศษคือการทำสวนผลไม้ สวนดอกไม้ และสวนครัว คุณพ่อมีประสบการณ์มากในเรื่องนี้ ค้นคว้าอ่านหนังสือภาษาอังกฤษ บางทีสั่งเมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ จากประเทศอังกฤษโดยตรง ท่านจึงได้ริเริ่มให้นักเรียนทำสวนครัวและสวนดอกไม้ประกวดกันระหว่างชั้น ในงานฤดูหนาวประจำปีของจังหวัดซึ่งจัดที่โรงเรียนยุพราช ฯ สวนดอกไม้เหล่านี้จะงดงามมาก มีดอกไม้ฝรั่งแปลก ๆ เพราะเผอิญอากาศใน

ฤดูนั้นเหมาะกับดอกไม้เมืองหนาว มีศิษย์เก่ามากท่านได้พูดกับคุณพ่อว่า เมื่อตนมีครอบครัวและบ้านช่องเป็นหลักฐานแล้ว ยังชอบทำสวนครัวและสวนไม้ดอกไม้ใบต่าง ๆ เพราะ "ได้นิสัยที่คุณครูปลูกฝังไว้ตั้งแต่สมัยโน้น"

การแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนที่จังหวัดเชียงใหม่สมัยนั้นก็เป็นการริเริ่มของคุณพ่อเช่นเดียวกัน โดยปรกติจัดร่วมกับงานฤดูหนาวประจำปีของจังหวัด แต่กิจกรรมที่พวกเราจำได้ดีกว่าก็คือ การประกวดแต่งโคลงกลอนซึ่งคุณแม่ส่งเข้าประกวดเป็นประจำ และมักจะได้รางวัลที่ ๑ เสมอ

ลูกของคุณพ่อสามคนประกอบอาชีพครู มองเห็นว่าคุณพ่อเป็นแบบอย่างของครูที่ดียอดเยี่ยม แต่ไม่สามารถปฏิบัติอย่างเช่นคุณพ่อได้ คุณพ่อไม่ได้เป็นครูแต่เฉพาะในห้องเรียนหรือในโรงเรียนเท่านั้น ท่านเป็นครูวันละ ๒๔ ชั่วโมง เป็นครูตลอดกาล การแนะแนวการศึกษาและอาชีพ ซึ่งเป็นแนวใหม่ในการศึกษาสมัยนี้แท้จริงคุณพ่อได้ปฏิบัติมาช้านานแล้ว ตั้งแต่คุณพ่อเริ่มประกอบอาชีพครู เมื่ออายุเพียง ๑๙ ปี คือเมื่อประมาณ ๖๕ ปี มาแล้ว ท่านมิได้ไปศึกษาต่างประเทศที่ไหน และในสมัยนั้นในต่างประเทศ ก็ยังมิได้มีระบบการแนะแนวในโรงเรียนอย่างในปัจจุบันนี้ แต่สำหรับคุณพ่อนั้นเป็นครูที่เต็มเปี่ยมด้วยความเมตตา กรุณา และความรักในศิษย์ ท่านถือเป็นหน้าที่ที่จะสั่งสอนขัดเกลา อบรมนิสัยแก่ศิษย์ มีความสนใจและความเอาใจใส่พิเศษ พิจารณาว่าศิษย์แต่ละคนมีอุปนิสัยและคุณลักษณะไม่เหมือนกัน จึงให้คำแนะนำแต่ละคน ๆ ไม่เหมือนกัน สนับสนุนให้บางคนเป็นแพทย์ บางคนเป็นทหาร บางคนเป็นครู ฯลฯ หลายครั้งหลายคราว บิดามารดาอยากให้บุตรประกอบอาชีพซึ่งคุณพ่อไม่เห็นด้วย คุณพ่อก็จะอุตส่าห์ไปหาถึงบ้านพยายามอธิบายชักจูงให้บิดามารดาส่งบุตร ให้ศึกษาวิชาชีพ ที่คุณพ่อพิจารณา

แล้วเห็นว่าเหมาะสมกับความสามารถของศิษย์ผู้นั้นมากกว่า เหตุการณ์ทำนองนี้เกิดขึ้นเป็นประจำ ในชีวิตงานของคุณพ่อ

นอกจากนั้นมักจะมีบิดามารดาที่เห็นว่าลูกของตนเรียนจบแค่มัธยม ๖ หรือ มัธยม ๘ ก็ดีถมไปแล้วสำหรับสมัยนั้น แต่คุณพ่อเมื่อได้พิจารณาถี่ถ้วนถ้าเห็นว่าศิษย์ผู้นั้นมีสติปัญญาสูง ควรจะเข้ามหาวิทยาลัย คุณพ่อก็จะพยายามทุกวิถีทางที่จะสนับสนุนให้เรียนสูงยิ่งขึ้น ถ้าบิดามารดาไม่มีทุน คุณพ่อก็จะช่วยวิ่งเต้นหาทุนให้ ถ้าไม่มีที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็จะพาไปฝากฝังให้อยู่ที่วัดกับพระที่รู้จักคุ้นเคยกับท่าน ในสมัยที่ท่านรับราชการที่เชียงใหม่ จะมีศิษย์มาพักกับครอบครัวของเราตลอดเวลา คราวละคนสองคน เป็นผู้ที่บิดามารดาอยู่จังหวัดอื่น ๆ ไม่มีญาติของตนที่จังหวัดเชียงใหม่ คุณพ่อคุณแม่ไม่เคยรังเกียจเลย รับเอาไว้ทั้งนั้น เมื่อคุณพ่อ คุณแม่ ย้ายเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็ได้ช่วยดูแลบุตรหลานของมิตรและศิษย์เก่าจากเชียงใหม่ ที่มาศึกษาต่อในกรุงเทพ ฯ หลายคน

คุณพ่อมีความรู้สึกผูกพันกับศิษย์เก่าของท่านจวบจนวาระสุดท้ายของชีวิต สำหรับศิษย์ที่เจริญรุ่งเรืองมีความสำเร็จในชีวิตท่านก็ชื่นชมยินดีด้วย ส่วนศิษย์ที่ไม่ประสบความสำเร็จนัก ท่านก็ปรารภแสดงความห่วงใยและถ้ามีทางที่จะช่วยเหลือได้โดยวิธีใดท่านก็พยายามช่วยเหลือ

จำได้ว่า ท่านมีภาพถ่ายขนาดใหญ่ของศิษย์บวรนิเวศที่เรียนสำเร็จโรงเรียนนายเรือ แต่งตัวเป็นนายทหารสัญญาบัตร ซึ่งมอบให้ท่านเป็นที่ระลึก เพราะคุณพ่อได้ลงชื่อเป็นผู้รับรองให้ทุกคนเมื่อสมัครเข้าโรงเรียนนายเรือ ท่านติดภาพนี้ไว้ในห้องรับแขก เมื่อท่านได้ข่าวว่า ศิษย์คนหนึ่งคนใดเลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่งเป็นนายนาวา นายพล ท่านจะเรียกลูก ๆ ไปชี้ให้ดู

รูปท่านผู้นั้น ๆ สีหน้าของท่านจะเบิกบานยิ้มแย้มด้วยความปลาบปลื้ม และเล่าให้เราฟังถึงศิษย์รุ่นนั้นว่า ซุกซนอย่างไร ฯลฯ เรื่องเกล็ดต่าง ๆ เหล่านี้พวกเราชอบฟังกันมาก

ศิษย์เก่าจากโรงเรียนยุพราชวิทยาลัย มีหลายรุ่นหลายสมัยและเป็นจำนวนมาก พวกเราไม่เข้าใจว่าคุณพ่อจำได้อย่างไรทุกคน ท่านจำได้แม้แต่ชื่อของภรรยา คงจะเป็นเพราะท่านได้รับเชิญให้ช่วยเป็นเฒ่าแก่และเจ้าภาพในการแต่งงานอยู่เสมอกระมัง

โดยปรกติคุณพ่อคุยเสียงดัง และถ้าศิษย์เก่ามาก็จะนั่งคุยกันเป็นชั่วโมง ๆ บางครั้งเสียงค่อยผิดปรกติ ลูก ๆ ก็จะทายได้ว่า ศิษย์นั้นมาขอยืมเงิน คุณพ่อไม่ได้ร่ำรวย แต่ถ้าพอมีก็จะต้องให้เสมอ บางครั้งถึงกับให้ขอยืมโฉนดที่ดินเพื่อศิษย์จะได้นำไปกู้เงินธนาคารได้ก็มี

ส่วนศิษย์ของคุณพ่อมีความรักและผูกพันต่อท่านในทำนองเดียวกันนอกเหนือไปจากความเคารพนับถือหรือยำเกรง คุณพ่อพูดเสมอว่า คุณพ่อมีบุญ ศิษย์เก่าทั้งหลายดีต่อท่านทั้งนั้นและไม่เปลี่ยนแปลง แม้ผู้ที่ประสบความสำเร็จในการงานดำรงตำแหน่งสูงในราชการ เป็นนายแพทย์ นายพล ศาสตราจารย์ อธิบดี ปลัดกระทรวง รัฐมนตรี ก็ยังไปมาหาสู่ และเรียกท่านว่า "คุณครู" เช่นเดิม

คุณอินทร์หล่อ สรรพศรี แห่งโรงเรียนราษฎร์อุทิศ เชียงราย เขียนเล่ามา มีใจความบางตอนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างคุณพ่อและศิษย์คนหนึ่งของท่าน คืออาจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์ อดีตรองนายกรัฐมนตรี ดังนี้

"เมื่ออาจารย์ สุกิจไปตรวจราชการ ตอนจะกลับโดยทางรถไฟ มีข้าราชการประชาชนไปส่งที่สถานีคับคั่ง คุณครูหลวงอาจ ฯ ได้กุลีกุจอ ช่วยเหลือ โดย

มิได้แสดงว่ารังเกียจหรือเหน็ดเหนื่อย ก่อนรถไฟจะเคลื่อนออก อาจารย์สุกิจได้คุกเข่าลงบนพื้นสถานีก้มกราบที่เท้าคุณครูหลวงอาจ ฯ ภาพนี้ประทับใจคนที่ได้เห็นและพูดกันไปนาน"

ศิษย์เก่าหลายท่าน มีความห่วงใยและปวารณาตนให้ความช่วยเหลือแก่คุณพ่อและครอบครัวเสมอ จำได้ว่า เมื่อคุณพ่อดำรงตำแหน่งข้าหลวงตรวจราชการ ต้องออกไปต่างจังหวัดเป็นประจำ ได้มีศิษย์เก่าตั้งแต่ครั้งบวรนิเวศคอยช่วยดูแลครอบครัวของเราเป็นประจำ เช่น ส่งคนมาเฝ้าที่หน้าบ้านตลอดคืน ตลอดระยะเวลาที่คุณพ่อไม่อยู่

เมื่อคุณพ่ออายุครบ ๗๒ ปี ลูก ๆ ได้จัดงานทำบุญ มีศิษย์เก่าเป็นจำนวนมากมาร่วมอวยพร "คุณครู" แม้ผู้ไม่ได้รับเชิญ เช่นศิษย์รุ่นอาวุโสซึ่งลูก ๆ ไม่สามารถจดจำนามของท่านหรือไม่สามารถติดตามได้ เมื่อทราบข่าวงานก็กรุณาอุตส่าห์มา ซึ่งทำให้คุณพ่อปลาบปลื้มมาก และพวกเราลูก ๆ ก็รู้สึกขอบพระคุณในไมตรีจิตของท่านเป็นอย่างสูง

คุณพ่อเป็นคนไทยที่มีความภาคภูมิใจในวัฒนธรรมไทยเป็นอย่างยิ่งตลอดชีวิตของท่าน ท่านได้พยายามเต็มความสามารถที่จะรื้อฟื้นและส่งเสริมวัฒนธรรมไทยหลาย ๆ ด้าน อาจารย์จิตร์ บัวบุศย์ ได้กล่าวถึงความริเริ่มของท่านเกี่ยวกับประเพณีไทยบางอย่างดังนี้ "ประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๕—๗๖ อาจารย์หลวงอาจ ฯ ได้รื้อฟื้นพิธีแห่เทียนเข้าพรรษาขึ้นเป็นครั้งแรกในจังหวัดเชียงใหม่ ได้มีการตกแต่งประดับดอกไม้สดอย่างสวยงาม และแต่งรถนำแห่มีนักเรียนชายหญิงจากโรงเรียนยุพราช ฯ และโรงเรียนสตรีวัฒโนทัย ฯ และพวกช่างฟ้อนนำขบวนแห่ไปตามถนนในเมือง ทำให้ประชาชนพากันชื่นชมยินดีเป็นอย่างยิ่ง และถือเป็นประเพณีปฏิบัติกันในสมัยต่อมา"

นอกจากพิธีแห่เทียนเข้าพรรษา ท่านยังได้รื้อฟื้นพิธีลอยกระทงขึ้นอีกอย่างหนึ่งในปีเดียวกัน พวกครูและนักเรียนได้ร่วมกันจัดทำกระทงขนาดใหญ่ตกแต่งสวยงาม ประชาชนได้ร่วมลอยกระทงด้วยมากมาย เป็นที่เลื่อมใสของประชาชนเป็นอันมาก และถือเป็นประเพณีสืบต่อกันมาเช่นเดียวกับประเพณีแห่เทียนเข้าพรรษา

พิธีรดน้ำดำหัวเป็นพิธีเก่าแก่ของชาวไทยเหนือ ซึ่งเป็นประเพณีที่งดงามน่ารักษาไว้ แต่ได้ซบเซาไป คุณพ่อเกรงว่าจะสาบสูญ จึงได้สนับสนุนให้ปฏิบัติอย่างกว้างขวางเป็นครั้งแรกในระยะนานปี ในระหว่างเวลาที่คุณพ่ออยู่ที่เชียงใหม่ ศิษย์และชาวเชียงใหม่จึงได้จัดพิธีดำหัวทุกปี ดังนั้นเมื่อคุณพ่อได้ทราบว่า ทางราชการจังหวัดเชียงใหม่ได้จัดพิธีดำหัวทูนเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถอย่างยิ่งใหญ่มโหฬาร และผู้ริเริ่มจัดพิธีนี้เป็นศิษย์ของท่านสมัยโรงเรียนยุพราชฯ เมื่อราว ๔๐ ปีมาแล้วนั้น คือคุณสุวรรณ กฤตธรรม นายกเทศมนตรีและปลัดจังหวัดเชียงใหม่ในขณะนั้น ท่านก็มีความปีติโสมนัสเป็นอย่างยิ่ง คุณพ่อเห็นความสำคัญของการรักษาประเพณีเก่าของไทยเพื่อสืบต่อวัฒนธรรมของชาติ ท่านมุ่งหวังเป็นอย่างยิ่งว่า ศิษย์ของท่านจะได้ดำเนินการต่อไป เพราะตลอดชีวิตการทำงานของท่าน ท่านพยายามหาทางส่งเสริมทุกวิถีทาง เมื่อท่านออกจากราชการแล้วและแก่ตัวลงสภาวการณ์บ้านเมืองแปรผันไป ท่านยิ่งมีความปริวิตกว่า วัฒนธรรมอันสูงส่งของไทยจะเสื่อมลง แนวความคิดของท่านและความรู้สึกในเรื่องนี้ปรากฏชัดเจนในสำเนาจดหมายของท่านถึงคุณสุวรรณ กฤตธรรม เมื่อประมาณ ๑๐ ปีมานี้เอง ดังต่อไปนี้

"ครูได้เห็นสุวรรณในกระบวนแห่สงกรานต์เชียงใหม่ที่ออกในโทรทัศน์ ครูพลอยรู้สึกอิ่มใจไปด้วย ครูเองก็ไม่มีส่วนได้รับผลอะไรจากกิจกรรมอันนี้ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม แต่ก็ได้บ้างในทางอิ่มใจ ถือว่าได้เคยเขียนจดหมาย มอบภาระนี้ไว้ให้กับสุวรรณ เพราะระหว่างครูรับราชการอยู่ที่นี่ ยังไม่มีโอกาส อำนาจ หน้าที่ พอจะทำได้ โดยอยู่ในตำแหน่งปกครองคนในวงแคบ เมื่อตอนเป็นข้าหลวงตรวจการภาค ตั้งใจไว้ว่าจะเกณฑ์ให้ทำกันทั้งภาค ก็เผอิญอยู่ในตำแหน่งนั้นระยะสั้นเกินไป ไม่ทันได้กระทำก็ย้ายตำแหน่งหน้าที่ไปอื่นเสีย เมื่อได้ประจักษ์การกระทำของสุวรรณ จึงอดที่จะเขียนจดหมายมาอนุโมทนาไม่ได้ การประกอบกรณีเช่นนี้ประโยชน์ที่จะได้แก่ตนนั้นมีน้อยมาก แต่ถ้าเล็งประโยชน์ส่วนรวมแล้ว ต้องถือว่าใหญ่หลวงมากจริง ๆ การปลูกสามัคคีธรรมในระหว่าง "จูเนียร์" และ "ซีเนียร์" เป็นผลแก่ส่วนรวมมากที่สุด โดยเฉพาะระหว่างพ่อแม่กับลูก ระหว่างญาติผู้ใหญ่กับญาติผู้น้อย นักศึกษาสมัยใหม่มักละเลยละอายในการดำหัว หรือทางกรุงเทพ ฯ เรียกว่ารดน้ำผู้ใหญ่ เพราะเข้าใจไขว้เขวว่า เปิ่น ไม่ทันสมัย เขาลืมระเบียบสังคมเสียสิ้น ที่กรุงเทพ ฯ เมืองหลวงเวลานี้ การรดน้ำผู้ใหญ่ในวันสงกรานต์เกือบหมดสภาพ ครูยังคิดวิตกกังวลว่าเชียงใหม่จะพลอยทำตามเช่นนั้น แต่เมื่อผู้ปกครองบ้านเมืองนำกิจกรรมนี้มาคงไว้ เด็กรุ่นหลังก็คงไม่กระดากอายที่จะทำตาม วัฒนธรรมนี้ก็จะคงเป็นวัฒนธรรมกิ่งหนึ่งในหลายกิ่งของชุมชนในภาคเหนือต่อไป ครูรู้ว่าการประกอบกิจกรรมใด ๆ ย่อมจะต้องเหนื่อยทั้งกายและใจ แต่อย่าไปคิดถึงความเหนื่อยยากเลย ถ้ากิจกรรมนั้นอายบันดาลให้ชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก เราสบายใจนั่นแหละคือบุญ จงตระหนักอีกประการหนึ่ง ครูอยากจะเปรียบเทียบให้ฟังว่า พิธีการต่าง ๆ นั้น เปรียบเสมือนน้ำมันหล่อลื่น เพื่อให้เครื่องเดิน

สะดวกแล้วสูบเอาน้ำขึ้นมาเพื่อไปหล่อเลี้ยงต้นข้าวในนา ผลก็คือเป็นเมล็ดข้าวขึ้นมาให้คนได้รับประทาน ฉะนั้นกระบวนแห่ก็ดี การฟ้อนรำก็ดี เหมือนเป็นน้ำมันหล่อลื่นนั่นแหละ หรือถ้ามีงานฉลองวัด การแห่ครัวทาน หรือการมีลิเกละคร เป็นชนวนให้ประชาชนเข้าวัด เหล่านี้คือน้ำมันหล่อลื่นทั้งนั้น สุวรรณเป็นนักปกครองคงจะรู้และเข้าใจ เพราะมันเป็นรัฐประศาสโนบายทั้งนั้น

อนึ่งขอสะกิดสักนิดว่า พิธีลอยกระทง เพ็ญเดือน ๑๒ นั้น เวลานี้เริ่มแพร่ขยายไปทั่วประเทศแล้ว ละครกำลังเป็นอาชีพที่รุ่งเรือง ดาราละคร ดาราหนัง ล้วนมีรายได้อย่างช่วยให้สุขสำราญเป็นส่วนมาก ขอให้สุวรรณติดตามชีวประวัติของคนเหล่านี้ ก็จะประจักษ์ถึงผลได้ผลเสียของการละคร ส่วนการออกร้านเพื่อฝึกพ่อค้ายังซบเซาอยู่ ขอให้สุวรรณติดตามต่อไปด้วย”

ในปัจจุบันนี้ เราพูดกันมากในเรื่องสิทธิและสถานะของสตรี คุณพ่อเป็นผู้หนึ่งที่เห็นด้วยอย่างยิ่งว่าประเทศไทยควรแก้กฎหมายให้สตรีมีสิทธิ์เท่าเทียมชาย อันที่จริงควรจะนับว่า คุณพ่อเป็น “คนโบราณ” เพราะท่านเกิดเมื่อ ๘๐ ปีเศษมาแล้ว แต่ทัศนคติของท่านในเรื่องนี้ทันสมัยก้าวหน้ากว่าชายไทยส่วนมากในสมัยเดียวกับท่าน ท่านไม่เคยคิดว่า หญิงมีสมรรถภาพด้อยกว่าชาย หญิงควรเป็นช้างเท้าหลัง หรือผู้ชายเท่านั้นควรเป็นผู้นำ ตรงกันข้ามท่านยกย่องให้เกียรติสตรี มีเหตุการณ์บางอย่างซึ่งแสดงว่า คุณพ่อให้ความยุติธรรมแก่ผู้หญิง คือเมื่อประมาณ ๔๐ กว่าปีมาแล้ว ในโรงเรียนสตรีแห่งหนึ่งมีกฎอยู่ว่าถ้าครูจับได้ว่า นักเรียนคนหนึ่งคนใดได้รับจดหมายรักจะถูกลงโทษอย่างแรง ในสมัยนั้นผู้ใหญ่เข้มงวดในเรื่องเช่นนี้ แต่คุณพ่อไม่เห็นด้วยในการทำโทษดังกล่าว เพราะคิดว่าในกรณีเช่นนี้ไม่จำเป็นต้องเป็นความผิดของฝ่าย

หญิงเสมอไป ได้พยายามแก้ไขกฎดังกล่าวให้เหมาะกับเหตุผลยิ่งขึ้น สำหรับลูกๆ ไม่ได้มีความแตกต่างระหว่างลูกหญิง ลูกชาย คุณพ่อพยายามส่งเสริมให้ลูกทุก ๆ คน ได้รับการศึกษาจนถึงขั้นสูงสุด ถ้าเจ้าตัวมีความสามารถ ไม่เคยได้ยินคุณพ่อพูดว่าลูกชายจะต้องเรียนสูงกว่าลูกหญิง หรือมีอภิสิทธิ์อย่างหนึ่งอย่างใด เมื่อลูกหญิงคนใหญ่ได้รับทุนรัฐบาล ไปศึกษาต่อที่สหรัฐอเมริกาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ เพื่อนสนิทคนหนึ่งของคุณพ่อปรารภว่า ลูกผู้หญิงเรียนจบในนี้ก็ดีพอแล้ว ไม่ช้าก็แต่งงาน ไม่เห็นจำเป็นที่จะส่งไป ถ้าลูกผู้ชายก็อีกเรื่องหนึ่ง ความคิดเช่นนี้เป็นทัศนคติของคนส่วนมากสมัยนั้น แต่คุณพ่อคัดค้านว่า ผู้หญิงหรือผู้ชายก็เหมือนกัน ผู้หญิงบางคนมีสติปัญญาและความสามารถสูงกว่าผู้ชาย และท่านยกคุณแม่เป็นตัวอย่าง เพื่อนของท่านหัวเราะและพูดว่า "ก็พี่ถ้าน่ะ ผู้หญิงพิเศษนี่" และคุณพ่อยังได้พยายามชักจูงให้ท่านผู้นั้นส่งบุตรสาวคนเล็กเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยได้สำเร็จ

ทัศนคติของคุณพ่อที่มีต่อสตรีโดยทั่วไปดังกล่าวข้างต้นนั้น ลูก ๆ คิดว่าเหตุผลอย่างหนึ่งอาจจะสืบเนื่องมาจากความประทับใจของท่านที่มีต่อคุณแม่ คุณพ่อมีความนับถือศรัทธาในความเฉลียวฉลาด ความมีไหวพริบ ปฏิภาณ และคุณธรรมของคุณแม่เป็นอย่างยิ่ง คุณพ่อพูดเสมอว่าคุณแม่ "หัวไว" มาก ไม่ทราบว่าเหตุใดจึงมีความจำแม่นยำเช่นนั้น ท่านเล่าว่า คุณแม่สนใจบทประพันธ์ในวรรณคดีต่าง ๆ อย่างมาก สามารถท่องได้ตลอดหลายเรื่อง เช่น ลิลิตพระลอ และโคลงโลกนิติ ชอบแต่งโคลงกลอน โดยเฉพาะกลอนสด คุณพ่อพูดเสมอว่า ท่านขอบใจคุณแม่ที่จัดการเรื่องต่าง ๆ ในครอบครัวแต่ผู้เดียว โดยทั่วไปคุณพ่อเป็นแต่ที่ปรึกษาเท่านั้น ไม่ว่าเรื่องการซื้อที่ดิน การปลูกสร้างบ้านเรือน การลงทุนต่าง ๆ คุณพ่อปรารภว่า "ลำพังแต่เงินเดือนพ่อ

ลูก ๆ ก็คงไม่ได้เล่าเรียนสูง ๆ และอยู่ดีกินดีอย่างนี้ นี่เพราะแม่ช่วยหา" และท่านยังได้แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยต้องยึดสถาบันครอบครัวไว้เป็นหลัก ช่วยค้ำจุนให้หนักแน่นขึ้น คุณพ่อมีภรรยาคนเดียว ซึ่งดูออกจะเป็นการไม่ "ตามสมัย" สำหรับคนรุ่นท่าน ท่านถือความรับผิดชอบต่อภรรยา และบุตรธิดาเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในชีวิตของท่าน โดยเฉพาะถือว่า ชายจะต้องเป็นฝ่ายที่คุ้มครองยกย่องให้เกียรติแก่หญิง

คุณพ่อได้อยู่เป็นที่พึ่งทั้งทางกายและทางใจของลูกหลานมาเป็นเวลานานปี ที่จริงเราก็ทราบอยู่ตลอดเวลาว่าวันหนึ่งท่านจะต้องจากเราไป เมื่อถึงเวลาที่ท่านจากเรา เราก็ต้องยอมรับสภาพที่หลีกเลี่ยงไม่ได้นี้อย่างสงบ แต่ลูกหลานทุกคนก็รู้สึกร่วมกันว่า ชีวิตของเราขาดสิ่งสำคัญไป เหลืออยู่แต่ความทรงจำถึงน้ำใจของคุณพ่อ ซึ่งมีอยู่เต็มเปี่ยมไม่เคยเหือดแห้ง หล่อเลี้ยงลูกเมียญาติมิตร ลูกศิษย์ลูกหา เพื่อนร่วมชาติชาวไทย ตลอดจนเพื่อนร่วมมนุษยชาติตลอดชีวิตอันยาวนานของท่าน ทำให้ลูกหลานคิดอยู่เสมอว่า จะต้องพยายามอย่างที่สุดที่จะมีน้ำใจ และรักษาน้ำใจมิให้เกิด "น้ำใจเป็นพิษ" ขึ้นได้ จะต้องรักษาความ "เป็นคน" และความ "เป็นคนไทย" ที่คุณพ่อและคุณแม่พยายามปลูกฝังเป็นนักหนา เพื่อว่าดวงวิญญาณของท่านจะได้ไม่ผิดหวังในพวกเรา

ลูก ๆ

ทุน "นวฤกษ์" สาขา "หลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี)"

เนื่องในมรณกรรมของหลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี) เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๑๙ มีญาติมิตรจำนวนมากได้แสดงความเสียใจ และแสดงความจำนงที่จะเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรมศพ ทั้งได้ช่วยเหลือนานาประการในการจัดการศพตามประเพณีนิยมของไทย บรรดาลูกหลานของหลวงอาจวิชชาสรร ซาบซึ้งในความเมตตากรุณาของญาติมิตรเป็นอย่างยิ่ง เมื่อได้คำนึงถึงอุปนิสัยของหลวงอาจวิชชาสรร ว่าท่านเป็นครูในความหมายอันแท้จริง คือเป็นครูที่สอนคนไม่ใช่แต่เพียงสอนหนังสือ ตลอดชีวิตของท่านก็ได้ทำบุญและสนับสนุนการทำบุญทางการศึกษาอยู่เนืองนิตย์ ลูกหลานจึงรวบรวมเงินที่ญาติมิตรกรุณามอบให้เพื่อช่วยเหลือในการทำบุญ ตั้งเป็นทุนการศึกษาในนามของท่าน มอบให้มูลนิธิช่วยนักเรียนที่ขาดแคลนในพระบรมราชินูปถัมภ์ เพื่อโดยเสด็จพระราชกุศล เป็นทุน "นวฤกษ์" อันเป็นทุนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ริเริ่มขึ้น เพื่อสนองพระราชอัธยาศัย ในอันที่จะช่วยการศึกษาของเยาวชนชาวไทย ด้วยความเชื่อมั่นว่าถ้าหากวิญญาณของหลวงอาจวิชชาสรร ผู้จงรักภักดีในเบื้องพระยุคลบาทสมเด็จพระมหากษัตราธิราชในพระบรมราชจักรีวงศ์ ตลอดชีวิตของท่านซึ่งยาวนานถึง ๘๒ ปีเศษ ได้ทราบ ก็คงจะปลื้มปีติโสมนัส และอนุโมทนาด้วยเป็นแน่แท้

รายพระนามและรายนามผู้บริจาคเงินสมทบทุน "นวฤกษ์" สาขา "หลวงอาจวิชชาสรร"

หม่อมเจ้าบรรเจิดวรรณวรางค์ วรวรรณ	๒๐๐. —	บาท
น.อ. สมบุญ โรจนสโรช ร.น. และคุณสลวย โรจนสโรช	๒๐๐. —	บาท
คุณประกอบกิจ วุฒิวารีรณ และธิดา	๔๐๐. —	บาท
คุณเอื้องพันธุ์ คุ้มหล้า	๒๐๐. —	บาท
คุณวิชา และคุณหญิงศุจิกา เศรษฐบุตร	๒๐๐. —	บาท
คุณยง อิงคเวทย์	๑๐๐. —	บาท
คุณหญิงยุภา อายุรกิจโกศล นายแพทย์ณัฐ และแพทย์หญิงเยาวลักษณ์ ภมรประวัติ นายแพทย์สุชาติ และคุณอโนทัย เจตนะเสน	๑,๕๐๐ —	บาท
คุณมานะและคุณประณีต รักวิทยาศาสตร์	๑,๐๐๐ —	บาท
คุณบัญชา และ ม.ร.ว. สำอางวรรณ ล่ำซำ	๕๐๐ —	บาท
คุณตุ้ย และคุณลิ้นจี่ วุฒิกุล	๑๐๐ —	บาท
คุณหญิงอุบล หุวะนันทน์	๑๐๐. —	บาท
คุณนรา บุญญศิริ	๑๐๐. —	บาท
คุณศรีสวัสดิ์ รัตนวราหะ	๑๐๐. —	บาท
คุณลัดดา วงศ์สายัณห์	๑๐๐. —	บาท
คุณสมใจ โพธิสมพรรัตน์	๑๐๐. —	บาท
คุณชิวเจ้ และคุณเชี่ยวคุน แซ่เล้า	๑๐๐. —	บาท
หลานจากห้างสินชัย	๒๐๐. —	บาท

พลอากาศโท สิทธิ และคุณธิดา เศวตศิลา	๒๐๐. — บาท
คุณซื่อตรง มหาพรึกษ์พงษ์	๕๐๐. — บาท
คุณเจริญ แสงดี	๑๐๐. — บาท
คุณหญิงสุมาลี จาติกวณิช	๑๐๐. — บาท
คุณหญิงสารภี นันทาภิวัฒน์	๑๐๐. — บาท
คุณเจตนา นาควัชระ	๑๐๐. — บาท
คุณกอปร์ กฤตยกีรณ	๑๐๐. — บาท
คุณหญิงผอบ สุรเสนา	๓,๐๐๐. — บาท
นายแพทย์ดุษฎี และคุณสุนีต ประภาสะวัต	๓๐๖. — บาท
คุณชุ่ม บุญเรือง	๑๐๐. — บาท
คุณจุมพล โภคะกุล	๑๐๐. — บาท
คุณสวัสดิ์ วรพงษ์	๑๐๐. — บาท
คุณองอาจ ธรรมกุล	๒๐. — บาท
จ.ส.อ. ศานิต นุกูล	๕๐. — บาท
คุณวีรเดช ทรงชัยกุล	๓๐. — บาท
คุณอินทร์หล่อและคุณพลอยสี สรรพศรี	๑๐๐. — บาท
คุณสมัคร ประพันธ์วงศ์	๑๐๐. — บาท
ร.ต.ต. จิต มั่นถาวร	๒๐. — บาท
คุณทัศน์ แววจิตต์	๒๐. — บาท
คุณมนัส หงษ์จริยะกุล	๒๐. — บาท
คุณอาคม ครัดทัพ	๒๐. — บาท
คุณจรัส วณีสอน	๓๐. — บาท

คุณสงัด พันธุรัตน์	๒๐. — บาท
คุณวิเวก และคุณสมประสงค์ ปางพุฒิพงศ์	๔๐๐. — บาท
เพื่อนของบุตรหลาน จากสำนักงานเลขานุการกรมวิชาการ	๒๙๐. — บาท
เพื่อนของบุตรหลานจากศูนย์บริภัณฑ์ทางการศึกษา	๔๑๔. — บาท
เพื่อนของบุตรหลานจากกองวิจัยทางการศึกษา	๓๐๐. — บาท
เพื่อนของบุตรหลานจากศูนย์แนะแนวการศึกษาและอาชีพ	๔๐๐. — บาท
เพื่อนของบุตรหลานจากสำนักทดสอบทางการศึกษา	๕๐๐. — บาท
เพื่อนของบุตรหลานจากศูนย์พัฒนาหลักสูตร	๙๗๐. — บาท
เพื่อนของบุตรหลานจากศูนย์เทคโนโลยีทางการศึกษา	๑,๕๘๐. — บาท
คุณอ่อน เอาเจริญพร และครอบครัว	๑,๐๐๐. — บาท
หลวงและนางพิสิฐสุขุมการ	๓๐๐. — บาท
พ.ต.อ. สันต์ โสภณศิริ	๑๐๐. — บาท
คุณแถบรัตน์ ภูมิรัตน และคณะช่างทำดอกไม้	๒,๐๐๐. — บาท
คุณพัตรา พัฒนวงศ์	๕๐. — บาท
คุณบุญเลิศ เนินทอง	๑๐๐. — บาท
คุณนงเยาว์ พงศ์พิพัฒน์และแพทย์หญิงสุนทรา พงศ์พิพัฒน์	๒๐๐. — บาท
พ.อ. สวง และคุณอุทุมพร อุตระ	๑๐๐. — บาท
คุณพรทิพย์ ณรงค์เดช และโรงเรียนสอนดนตรีสยามกลการ	๕,๐๐๐. — บาท
คุณวินิต และคุณบียรัตน์ โสภณพิศ	๑๐๐. — บาท
คุณศิริพร วงษ์วานิช	๑๐๘. — บาท
คุณหญิงประภาพรรณ วิจิตรวาทการ และคณะเบญจมราชาลัยสมาคม	๕๐๐. — บาท

คุณบัวคลี่ บุณโยทยาน	๑๐๐. — บาท
คุณทัศนีย์ บุณโยทยาน	๑๐๐. — บาท
คุณหญิงสุรการบรรณสิทธิ์	๒๐๐. — บาท
คุณสงวน ตุลารักษ์	๒๐๐. — บาท
นายแพทย์ชม และหม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ	๓๐๐. — บาท
คุณหญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	๑๐๐. — บาท
คุณอุทัย สิงหศักดิ์	๕๐๐. — บาท
คุณจริงจิต ลิ่วเกียรติ	๒๐๐. — บาท
คุณจีรพันธุ์ ศิริโชติ	๑๐๐. — บาท
คุณเอิบบุญ สุทธิประภา	๑๐๐. — บาท
คุณเกียรติ และคุณประไพพรรณ โกศัยสุนทร	๑๐๐. — บาท
คุณสุภรณ์ วัชรศิริธรรม	๕๐. — บาท
คุณปฏิพัทธ์ สุวรรณศร	๓๐. — บาท
คุณพเยาว์ ชัยประภา	๒๐. — บาท
คุณสุวิชช์ พันธเศรษฐ	๑,๐๐๐. — บาท
คุณพันธ์ รึตกนก	๑๐๐. — บาท
คุณถึน รึตกนก	๑๐๐. — บาท
คุณโสภิต ศุขเกษม	๑๐๐. — บาท
คุณอรพรรณ บอกบุญธรรม	๒๐๐. — บาท
คุณชุมพล สุขวิบูลย์	๕๐. — บาท
คุณสังข์ นุชนาคา	๕๐. — บาท
คุณพยอม เลิศภูธร	๓๐. — บาท
คุณประเทศ สุขสถิตย์	๑๐. — บาท

คุณโอรส ชุณหกสิการ	๑๐. —	บาท
พลตรีประเสริฐ และคุณศรีบูรณ์ ธีรคุปต์ นายแพทย์สิทธิบูรณ์ บุรณเวช คุณไพบูลย์ บุรณเวช คุณวันทณีย์ นวรัตน์ ณ อยุธยา คุณสุธีบูรณ์ บุรณเวช คุณอรุณ บุรณเวช	๑๔๐๐. —	บาท
นายแพทย์กมล และแพทย์หญิงเสริมศรี สินธวานนท์	๓๐๐. —	บาท
แพทย์หญิงวัณรุณี คมกฤส	๑๐๐. —	บาท
แพทย์หญิงวาณี ราชเวชชพิศาล	๑๐๐. —	บาท
แพทย์หญิงพวงทอง ตันติวงษ์	๑๐๐. —	บาท
คุณมานี มุสิกะภุมะ	๕๐. —	บาท
คุณเปล่ง และคุณสอง มุสิกะภุมมะ	๑๐๐ —	บาท
เจ้ากรมและข้าราชการกรมการทหารสื่อสาร	๑,๐๐๐. —	บาท
ผู้อำนวยการและเจ้าหน้าที่สถานีโทรทัศน์สีกองทัพบก ช่อง ๕	๑๐๐๐. —	บาท
ข้าราชการกองการกระจายเสียงและวิทยุโทรทัศน์ กรมการทหารสื่อสาร	๑,๐๐๐. —	บาท
เจ้าหน้าที่ฝ่ายเทคนิค สถานีโทรทัศน์สีกองทัพบก ช่อง ๕	๘๐๐. —	บาท
คณะนักเรียนเตรียมทหารรุ่นสาม	๑,๐๐๐. —	บาท
พ.อ. เฉลิม และ ม.ร.ว. กัญญา กรัณยวัฒน์	๑.๐๐๐. —	บาท
คุณสุชาติ บริบูรณธนวัฒน์	๔๐๐. —	บาท
พลโทเฉลิม สุทธิลักษณ์	๑๐๐. —	บาท
พลตรีสุธน สัตตบุศร์	๑๐๐. —	บาท

พ.อ. อดุลย์ สุวรรณตรา	๑๐๐. — บาท
พ.อ. ชั้น ศุกรเจริญ	๑๐๐. — บาท
พ.ต. บัญญา สุขศรีสวัสดิ์	๑๐๐. — บาท
คุณทรรศนียา กัลยาณมิตร	๑๐๐. — บาท
คุณพิบูลศรี วาศนะสมสิทธิ์	๑๐๐. — บาท
คุณปรีดา บุญญศิริ	๑๐๐. — บาท
คุณชลอ และคุณอนุตตร์ สัมพันธารักษ์	๑,๐๐๐. — บาท
คุณสายหยุด ณ นคร	๖๐๐. — บาท
คุณอนิน ณ นคร	๕๐๐. — บาท
คุณบุญถม และคุณกอบลาภ เย็นมะโนช	๒,๐๐๐. — บาท
คุณประวีต และคุณอุษา ณ นคร	๑๐๐. — บาท
คุณฉลาด ไวทยานุวัตติ และ ภริยา	๕๐๐. — บาท
พนักงานฝ่ายขาย บริษัทชลประทานซีเมนต์ จำกัด	๓,๑๙๐ — บาท
พนักงานห้อง ไอ. บี. เอม. บริษัทชลประทานซีเมนต์ จำกัด	๓๐๐. — บาท
ห้างหุ้นส่วนจำกัดวัฒนาวัสดุภัณฑ์	๔๐๐. — บาท
บริษัทกระเบื้องโอฬาร จำกัด	๑,๐๐๐. — บาท
สมาชิกกลุ่ม D—๕๔	๑,๒๐๐. — บาท
คุณประเสริฐศักดิ์ กัลยาณมิตร	๓๐๐. — บาท
คุณสินทวี ศรียาภัย	๑๐๐. — บาท
คุณซูเซีย แซ่พัว	๖๐๐. — บาท
คณะแพทย์และพยาบาลโรงพยาบาลเด็ก	๒.๐๒๐. — บาท
คุณสืบแสง และคุณสุมณฑา พรหมบุญ	๑๐๐. — บาท
พลเรือโทสวัสดิ์ คงสิริ	๑๐๐. — บาท

ชุมนุมอาจารย์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ	๑,๐๐๐. —	บาท
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ	๑,๐๐๐. —	บาท
คุณสมพร บัวทอง และครอบครัว	๑๐๐. —	บาท
คุณประกิต รัตนสุวรรณ	๑๐๐. —	บาท
คุณพงษ์พันธ์ พงษ์โสภา	๑๐๐. —	บาท
คุณสมควร อภัยพันธ์	๑๐๐. —	บาท
คุณวิจิตร คุณอนงค์ สินสิริ และ หนึ่ง, สอง	๑๐๐. —	บาท
คุณประยงค์ และ คุณสุไร พงษ์ทองเจริญ	๑๐๐. —	บาท
คุณชนิต และ คุณสมวรรณ วุฒิกานนท์	๑๐๐. —	บาท
คุณสุขุม และ คุณสมจิต ศรีธัญรัตน์	๒๐๐. —	บาท
คุณเกียรติ และ คุณจินดา ชีวะเกตุ	๒๐๐. —	บาท
คุณเจริญ คชกาสร	๑๐๐. —	บาท
คุณยิ้ม แม้นสุวรรณ	๔๐๐. —	บาท
คุณทวี ชัยปาณี และบุตร	๑,๐๐๐. —	บาท
คุณมิ่ง ศรีวิสุทธิ์	๒๐๐. —	บาท
คุณถนอม กลับประสิทธิ์	๑๐๐. —	บาท
คุณบุญยืน กลับประสิทธิ์	๑๐๐. —	บาท
คุณสนั่น สุขศรีสวัสดิ์	๑๐๐. —	บาท
คุณหนู นิลชาติ และ คุณบุญมี ก้อนทอง	๕๐๐. —	บาท
ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๑๓๐. —	บาท
รวมทั้งสิ้น	๕๗,๖๙๙. —	บาท

ทุนนวฤกษ์

มูลนิธิช่วยนักเรียนที่ขาดแคลนในพระบรมราชินูปถัมภ์ ได้รับความอนุเคราะห์จากศิลปินมีชื่อเสียงแสดงละครเรื่อง "ราโชมอน" ซึ่งหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นผู้ประพันธ์บทภาษาไทย อำนวยการ กำกับ และร่วมแสดงด้วย ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อเดือนมีนาคม ๒๕๐๘ เพื่อเก็บเงินสมทบทุนมูลนิธิ ฯ

มูลนิธิ ฯ ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรการแสดงละครเรื่องนี้ ปรากฏว่าเป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินจำนวน ๕๑,๑๑๑.— บาท แก่มูลนิธิ ฯ และทรงมีพระราชดำรัสให้ใช้เฉพาะดอกผลเป็นทุนการศึกษาระดับประถมศึกษาตอนปลาย และมัธยมศึกษาทั้งสายสามัญและสายอาชีพ พระราชทานนามทุนนี้ว่า "ทุนนวฤกษ์" ทั้งยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ผู้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินโดยเสด็จพระราชกุศลสมทบทุนได้ แต่จำนวนเงินที่จะบริจาคสมทบ ขอให้รวมกันแล้วเป็น ๙ เสมอไป และถ้าผู้ใดบริจาคเงินทุนเป็นจำนวนตั้งแต่อย่างน้อย ๒๐,๐๐๙ ขึ้นไป อาจตั้งเป็นทุนสาขา ให้ชื่อตามความประสงค์ของผู้บริจาคได้เช่น ทุนนวฤกษ์สาขา "หม่อมทวีวงศ์ถวัลยศักดิ์" เป็นต้น

มูลนิธิ ฯ ได้ดำเนินการมอบทุนพระราชทาน "นวฤกษ์" แก่นักเรียนที่เรียนดี และมีความประพฤติดี แต่ขาดแคลนทุนทรัพย์ ในระดับประถมศึกษาตอนปลายและมัธยมศึกษา ตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๐๘ เป็นต้นไป

ใน พ.ศ. ๒๕๑๑ สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินที่มีผู้ทูลเกล้า ฯ ถวายโดยเสด็จพระราชกุศล ในพระราชวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๓ รอบ จำนวนเงิน ๒,๒๑๙,๙๔๑.๕๑ บาท พระราชทานนามว่า ทุนนวฤกษ์สาขา "เฉลิม ฯ สามรอบ" ทั้งยังได้พระราชทานพระราชดำริ ให้เพิ่มจำนวนทุนประเภทอาชีวศึกษาและฝึกหัดครู และขยายระดับของทุนถึงอุดมศึกษา

อนึ่ง ในปี ๒๕๑๔ ในการเฉลิมฉลองวันรัชดาภิเษก ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มีพสกนิกรผู้จงรักภักดีเป็นจำนวนมาก ร่วมกันบริจาคเงินตั้งเป็นทุน "รัชดาภิเษก" เพื่อเก็บดอกผลใช้เป็นทุนการศึกษา

ในปี ๒๕๑๖ มูลนิธิ ฯ ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ตั้งทุน "รัชทายาทสมโภช" เนื่องในพระบรมราชวโรกาสสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เพื่อเก็บดอกผลใช้เป็นทุนการศึกษาสาขาวิชาชีพ มีประชาชนร่วมกันบริจาคเงินเป็นจำนวนมาก และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินรายได้จากการแสดงโขนสมโภชของคณะโขนธรรมศาสตร์อีกด้วย

นอกจากนี้ เนื่องในพระบรมราชวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ครบ ๔ รอบ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในปี ๒๕๑๘ มูลนิธิ ฯ ได้รับพระบรมราชานุญาตให้ตั้งทุน "เฉลิมสี่รอบ" เพื่อเก็บดอกผลใช้เป็นทุนการศึกษาสาขาวิชาชีพอีกเช่นกัน มีกรรมการกลาง กรรมการบริหาร และอนุกรรมการของมูลนิธิ ฯ ร่วมกันบริจาคเงิน

ทุนต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ คณะกรรมการบริหารมูลนิธิ ฯ พิจารณาแล้วเห็นว่า เพื่อความสะดวกในการบริหาร เห็นสมควรอนุโลมเป็นทุนนวฤกษ์สาขาด้วย

ขณะนี้ ทุนนวฤกษ์มียอดเงิน ๖,๑๓๗,๙๒๘.๘๘ บาท

ในปีการศึกษา ๒๕๑๘ มีนักเรียน นิสิต นักศึกษา ได้รับทุนการศึกษานวฤกษ์ รวมทั้งสิ้น ๒๘๔ ทุน แบ่งตามระดับและประเภทได้ดังนี้

ระดับประถมศึกษาตอนปลาย		๖๑	ทุน
ระดับมัธยมศึกษา	สายสามัญ	๑๐๐	ทุน
	สายอาชีพ	๔๙	ทุน
	สาขาวิชาเกษตรกรรม	๑๙	ทุน
	ฝึกหัดครู	๓๗	ทุน
ระดับอุดมศึกษา		๑๘	ทุน

มูลนิธิ ฯ ได้กำหนดมูลค่าของทุนระดับต่าง ๆ ไว้ดังนี้

ระดับประถมศึกษาตอนปลาย	ทุนละ	๑,๔๐๐	บาทต่อปี
ระดับมัธยมศึกษาทั้งสายสามัญและอาชีพ	ทุนละ	๒,๔๐๐	บาทต่อปี
สาขาวิชาเกษตรกรรม	ทุนละ	๒,๗๐๐	บาทต่อปี
สาขาฝึกหัดครู	ทุนละ	๒,๔๐๐	บาทต่อปี
ระดับอุดมศึกษา	ทุนละ	๓,๐๐๐	บาทต่อปี

มูลนิธิ ฯ ได้ตั้งใจไว้ว่าจะส่งเสริมนักเรียนทุนนวฤกษ์ผู้มีความสามารถให้เรียนต่อจนจบขั้นปริญญาตรี ตั้งแต่เริ่มให้ทุนในปีการศึกษา ๒๕๐๘ มีนักเรียนที่ได้รับพระราชทานทุนระดับมัธยมศึกษา รุ่นแรกสำเร็จการศึกษาขั้นปริญญาตรี ๓ คน ในจำนวนนี้เป็นแพทย์ ๑ คน และในปีการศึกษา ๒๕๑๙ นี้ จะมีนักเรียนที่ได้รับพระราชทานทุนระดับประถมศึกษาตอนปลาย รุ่นแรกสำเร็จการศึกษาขั้นปริญญาตรี ๒ คน ทั้งนี้ไม่นับผู้ที่สำเร็จการศึกษาสาขาวิชาชีพ การฝึกหัดครู และขั้นปริญญาตรีอื่น ๆ ซึ่งมีจำนวนหลายร้อยคนแล้ว

ข้อเขียนปกิณกะ

ของ

หลวงอาจวิชชาสรร (ทอง ชัยปาณี) ต.ม.

ปัญหานรกสวรรค์ – ชาตินี้, ชาติหน้า, ชาติก่อน

ปัญหาชาตินี้, ชาติหน้า, ชาติก่อน ข้าพเจ้ามีความเห็นดังนี้

ก. เกี่ยวกับกาล (๑) ชาติก่อน ได้แก่เวลาที่ล่วงพ้นมาแม้นาทีเดียว

(๒) ชาตินี้ ได้แก่เวลาที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบัน

(๓) ชาติหน้า ได้แก่เวลาที่จะมาถึงตั้งแต่นาทีหน้า

ข. เกี่ยวกับบุคคล (๑) ชาติก่อน ได้แก่บรรพบุรุษ

(๒) ชาตินี้ ได้แก่ตนเอง

(๓) ชาติหน้า ได้แก่ผู้สืบสายโลหิต

ค. เกี่ยวกับกรณีย์ (๑) ชาติก่อน ได้แก่พฤติกรรมที่ได้กระทำล่วงมาก่อนแล้ว

(๒) ชาตินี้ ได้แก่พฤติกรรมที่กำลังกระทำอยู่

(๓) ชาติหน้า ได้แก่พฤติกรรมที่จะกระทำต่อไปในอนาคต

นรก ได้แก่กรรมที่ได้บันดาลให้ได้รับความลำบาก

สวรรค์ ได้แก่กรรมที่ได้บันดาลให้ได้รับความสุข

นรก — สวรรค์ มีและเป็นอยู่ในชีวิตมนุษย์ธรรมดา ไม่ใช่บนฟ้าใต้ดิน

หนังสือโบราณ เช่น เรื่องพระมาลัย ท่านเขียนไว้เป็นการเปรียบเทียบในการสั่งสอนเพื่อให้เข้าใจง่าย

เขียนเมื่อ ธันวาคม ๒๔๗๕

การสอนพระพุทธศาสนาในไทย

ความดำรงอยู่ด้วยดีของพระพุทธศาสนา ย่อมต้องอาศัยพระภิกษุสงฆ์อันเป็นพุทธสาวก ดำรงตนและดำเนินการปฏิบัติศาสนกิจ ให้เป็นไปถูกต้องตามพระธรรมวินัยโดยครบถ้วน พระพุทธศาสนาจึงจะถาวรมั่นคงเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ ความก้าวหน้าของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ในกาลปัจจุบันนี้ ถ้าจะเพ่งพินิจในทางปริมาณแล้ว จะเห็นว่าเจริญรุ่งโรจน์อยู่เป็นอันมาก มีศาสนสถานคือวัดดาดาษทั่วทุกตำบลหนแห่ง มีพระภิกษุสงฆ์เหลืองอร่ามไปทั่วทิศ แต่ถ้าวิเคราะห์โดยละเอียดแล้ว ก็จะพึงเห็นได้ว่า จุดอ่อนของการดำเนินการพระพุทธศาสนาในประเทศไทย กำลังเกิดทวีขึ้นตามลำดับ เป็นจุดเสื่อมที่มองไม่ใคร่เห็นชัดนัก ทั้งนี้เกี่ยวกับพุทธศาสนสาวกยุคใหม่ผู้ที่ถือตนว่าเจริญในการศึกษาตามแผนอาณาจักรดีกว่า สูงกว่าพุทธสาวกรุ่นเก่า ซึ่งเห็นไปว่าคร่ำครึ และเคร่งครัดในพุทธวินัยอย่างงมงาย ซึ่งข้อแท้จริงพุทธสาวกรุ่นใหม่ผู้ฉลาดครึ่ง ๆ กลาง ๆ นี่แหละก่อความเสื่อมให้เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนาในเมืองไทยอย่างหนัก

ขอให้พิจารณาภิกษุ ๓ พวก คือ

๑. ภิกษุผู้ที่คนสมัยใหม่นึกกันว่าคร่ำครึ โง่เขลา แต่กลัวและปฏิบัติเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัย

๒. ภิกษุผู้ที่ถือตนว่าฉลาด และปฏิบัติออกนอกทางด้วยความฉลาดมิให้เห็นว่าเป็นผิดพระวินัยบัญญัติ

๓. ภิกษุผู้ฉลาดในทางโลกโดยแท้จริง และปฏิบัติตามพระวินัยโดยเคร่งครัดแท้จริง

ภิกษุทั้ง ๓ ประเภทนี้ ใคร ๆ ก็จะต้องเข้าใจได้ว่าประเภทสุดท้ายเป็นเลิศ และประเภทต้นยังดีกว่าประเภทที่ ๒ ทีนี้ลองมาพิจารณาพระภิกษุในประเทศไทยที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ถ้าเราได้สำรวจโดยละเอียดแล้ว จะเห็นว่าพระภิกษุในประเทศไทย บัดนี้แบ่งได้เป็นหลายกลุ่ม ดังนี้

๑. ภิกษุผู้ปฏิบัติในธรรมสันโดษ ผู้เคร่งครัดไปในทางสมถกัมมฐาน

๒. ภิกษุผู้ถือศาสนาเป็นที่อบรมธรรม อบรมจิตและถือว่าวัดเป็นสถานเผยแพร่ธรรม เป็นสถานสอนมนุษย์ให้ตั้งอยู่ในความดี เป็นสังคมสถานของสัตบุรุษหรือสาธารณชน

๓. ภิกษุผู้ถือผ้ากาสาวพัสตร์เป็นที่พึ่ง คือได้อาศัยพอเลี้ยงตน ได้แก่บุคคลผู้เกียจคร้าน ไม่สามารถประกอบการเลี้ยงชีพในฆราวาสวิสัยได้ จึงอาศัยผ้ากาสาวพัสตร์คลุมตนไปขอทานผู้อื่นกิน โดยตนเองก็ไม่แสวงประกอบกรรมดีต่อผู้ใดเลย เป็นผู้มุ่งเบียดเบียนคนอื่นแต่ถ่ายเดียว เพื่อพอดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยความไม่ทุรนทุราย

๔. ภิกษุทุศีล ถือการครองผ้ากาสาวพัสตร์เป็นอาชีพ คือพยายามเทศน์ให้ดี เพื่อการขายธรรม แล้วสะสมทรัพย์ที่ได้จากกัณฑ์เทศน์ เอามาเป็นทุนทรัพย์ในเมื่อลาสิกขาบทออกมาสู่ฆราวาสวิสัย บางรายก็อาศัยลัทธิวิธีของศาสนา เพื่อการแสวงหาทรัพย์มาให้ได้เพื่อความสะสม

๕. ภิกษุอลัชชี ได้แก่ผู้ปลอมแปลง อาศัยแอบแฝงผ้ากาสาวพัสตร์เพื่อลวงมนุษย์ และประกอบกรรมชั่วในที่ลับ เช่น ตั้งบ่อน ซ่องโจร เสพของเมา ฯลฯ

ดังที่กล่าวแล้วนี้ จะเห็นได้ว่าความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนา จะระบาดไปทั่วทั้งศาสนา อาจเป็นที่ให้คนชั่วเข้าอาศัย ซึ่งเป็นชนวนใหญ่ให้

ประเทศชาติล่มจม จึงจำเป็นจะต้องแก้ไข การแก้ไขด้วยวิธีหักโหมย่อมทำไม่ได้ เพราะความไม่ถนัด จึงจะต้องจัดแก้ด้วยสันติวิธี และโค่นรากเง่าไปโดยอ้อม จึงต้องแก้ไขด้วยวิธีดำเนินการพระศาสนาโดยบริหารให้เหมาะแก่อัตภาพความเป็นอยู่ของประชาชน ซึ่งประชาชนขณะนี้ฉลาดขึ้น แต่ส่วนใหญ่ฉลาดอย่างครึ่ง ๆ กลาง ๆ ใช้ความฉลาดเป็นอุบายหลบเลี่ยงธรรม แทนจะไปสู่ความดี กลับไปสู่ความชั่ว เพราะเล็งแต่ประโยชน์ จึงจะต้องใช้กุศโลบายด้วยการใช้หนามบ่งหนาม คือ ยุให้ฉลาดให้จริงแท้แน่นอน ไม่ใช่ฉลาดแกมโกง ซึ่งคาดว่าจะเป็นผลได้มากกว่าเป็นผลเสีย ตามหลักมีว่าประเทศใดที่มีพลเมืองโง่ ย่อมปกครองได้ง่าย ถ้าพลเมืองฉลาดครึ่ง ๆ กลาง ๆ จะปกครองยากที่สุด ถ้าฉลาดเสียจริง ๆ ก็ตรงข้าม คือปกครองง่ายที่สุด ฉันใดพุทธจักรก็จะเป็นเช่นทำนองเดียวกัน คือ ควรอบรมภิกษุให้ซาบซึ้งในพระพุทธศาสนา ให้รู้แจ้งเห็นจริงแท้แน่นอนพร้อมด้วยเหตุผล ความยั่งยืนเป็นปึกแผ่นแน่นหนา ก็จะเกิดมีแก่พระพุทธศาสนาโดยแน่นอนตามกัน จะเห็นได้ว่า ชาวยุโรปที่ต่างศาสนา เมื่อได้ศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจังก็นิยมเลื่อมใสและทวีจำนวนขึ้นตามลำดับในบัดนี้ จึงเห็นควรจะต้องแก้ไขอบรมภิกษุดังต่อไปนี้

การศึกษาของคนไทยสมัยโบราณ วัดเป็นที่ให้การศึกษา พระภิกษุเป็นผู้สอน เนื้อหาในการศึกษาจึงหนักไปในทางพุทธศาสนาตามจิตตารมณ์ของครูคือพระภิกษุ ความฉลาดเฉลียวในทางโลกมีน้อย ฉะนั้นการอบรมบ่มนิสัยจึงน้อมให้เชื่อตามได้ง่าย ครั้นมาปัจจุบันนี้ การศึกษาของพลเมืองแปรรูปไปในทางสมัยใหม่ การศึกษาวิชาการสูงขึ้น ลัทธิวิธีสอนที่ให้เชื่อตามบางประการไม่ชัด คนยุคใหม่เห็นไม่เป็นเหตุผล จึงชวนไม่ให้เชื่อถือ และยิ่งซ้ำร้าย คือ

กลับดูถูกเห็นเป็นผิด และลามปามไปในทางเสื่อมความนับถือ แล้วก็ถอยห่างออกไป เลยกลายเป็นไม่รู้ว่าพุทธศาสนาคืออะไรเอาทีเดียว การเดินคนละถนนและไม่มีทางเชื่อม ไฉนจะมีโอกาสวิสาสะพบกันได้ ฉะนั้นสมุฏฐานสำคัญที่ศาสนาเสื่อมลง ๆ ก็คือจุดสำคัญตรงนี้ ฉะนั้นจุดเชื่อมสมานจึงเป็นจุดสำคัญอย่างยิ่ง สมัยโบราณวัดเป็นจุดสมานอันสำคัญ วัดเป็นที่นิยมว่าเป็นที่อุดมเลิศ คนก็วิ่งเข้าสู่วัด พระภิกษุก็มีโอกาสสั่งสอน ผู้รับคำสอนก็เลื่อมใส เพราะถือว่าพระภิกษุเป็นผู้เลิศในศิลปวิชาการ ครั้นมาบัดนี้ โรงเรียนสมัยใหม่เกิดขึ้น วิชาศาสนาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของวิชาการทั้งปวง ผู้รับการศึกษาแผนใหม่ถือว่าตนเลิศกว่าพระภิกษุมากนัก จึงเกิดความดูหมิ่น และก็ไม่ไปสู่ จุดสมานขาด พระพุทธศาสนาก็เลยขาดไปด้วย ขาดจนเกือบไม่มีผู้รู้ จึงจะต้องแก้ที่ตรงจุดสมาน การศึกษาพระพุทธศาสนายุคปัจจุบันก็เรียนกันไม่มากนัก มัวไปเรียนภาษาบาลีกันเสีย เสียเวลาไปเป็นอันมาก เนื้อหาของพระพุทธศาสนาจึงเรียนน้อยไป ฉะนั้นจึงต้องสร้างจุดสมานขึ้น จุดสมานก็คือวิชาการตามแบบสมัยใหม่นั้นเอง ถ้าเราสร้างการสอนวิชาสมัยใหม่ขึ้น แล้วเอาวิชาศาสนาบวกเข้าเป็นวิชาเฉพาะ ความประสงค์ที่จะให้คนวิ่งเข้าวัดอย่างสมัยโบราณ ก็จะเกิดมีขึ้นทันที การสร้างจุดสมานจึงสำคัญยิ่ง ที่จะต้องรีบสร้างและแก้ไข ฉะนั้นในชั้นนี้จึงเห็นควรจัดการศึกษาในทางไม่เหยียดหยามซึ่งกันและกัน ไม่แบ่งชั้นแบ่งวรรณ ข้อนี้เป็นการสงเคราะห์ให้สังคมตั้งอยู่ในความสวัสดิภาพที่เป็นประโยชน์อีกประการหนึ่ง ฉะนั้นการปรับปรุงการศึกษาของพระภิกษุตามแนวใหม่จึงเป็นประโยชน์ถึง ๓ ประการ คือ

๑. เป็นการสมานเชื่อมโยงให้คนนิยมศาสนาหรือศีลธรรมยิ่งขึ้น

๒. เป็นการจัดระดับความรู้ให้สูงขึ้น เพื่อสงเคราะห์การครองชีพ

๓. เป็นการปรับปรุงระดับความเสมอภาคให้มนุษย์เท่าเทียมกัน อันจะก่อให้เกิดภราดรภาพ เป็นการสงเคราะห์สังคมให้มวลมนุษย์อยู่ร่วมกันด้วยสันติ

การจัดการศึกษาให้แก่พระภิกษุในแนวใหม่นี้ จึงควรปรับแนวโครงการศึกษาดังต่อไปนี้

แนวโครงการศึกษาพระพุทธศาสนา

พุทธมหาวิทยาลัย

ธรรมศึกษาชั้นสูง ๒ ปี (เทียบเตรียมอุดม)

ธรรมศึกษาชั้นกลาง ๓ ปี (เทียบมัธยมปลาย)

ธรรมศึกษาชั้นต้น ๓ ปี (เทียบมัธยมต้น)

มาจากประถมศึกษาหรือเทียบเท่า

เขียนเมื่อ กรกฎาคม ๒๔๘๕

สถานปรับปรุงและค้นคว้ายาไทยโบราณ และสถานีสวนสมุนไพร

ยาไทยนั้นที่ดี ๆ ก็มีอยู่มาก และเหมาะกับดินฟ้าอากาศ จึงควรจะได้ค้นคว้า และปรับปรุงเป็นยาอย่างแผนปัจจุบัน ฉะนั้นจึงควรจัดตั้งองค์การประกอบการนี้ขึ้นแห่งหนึ่ง มีเครื่องมือทดลองในทางเภสัชกรรมพร้อมมูล คือ

๑. ตั้งสถานีขึ้น ๑ แห่ง มีอาคารสถานที่สำหรับงาน และห้องทดลองทางวิทยาศาสตร์ กับห้องประกอบยาที่ค้นคว้าได้สำเร็จแล้ว

๒. จัดที่ดิน ๑ แปลงที่เหมาะกับอากาศ เบิดเป็นสวนพวกสมุนไพรต่าง ๆ ขึ้น ปลูกเพื่อนำมาทดลอง เพื่อรักษาพืชพันธุ์ และเป็นทำนองสวนสำหรับผู้ศึกษาเรื่องพืชเป็นเสมือนพิพิธภัณฑ์พืชสมุนไพร

๓. เจ้าหน้าที่ต้องมีแพทย์ทั้งโบราณและสมัยใหม่ เภสัชกร และผู้ชำนาญการเกษตร (สถานที่ที่เหมาะน่าจะเป็นบริเวณพระพุทธบาท)

๔. วิธีจัดการขั้นต้นก็คือรวบรวมสรรพตำรายาไทยโบราณทั้งสิ้นที่มีอยู่ ทำเป็นห้องสมุดขึ้น อาจได้ต้นตำหรับ หรือจะคัดลอกมาก็ใช้ได้ และประการที่ ๒ ก็คือรวบรวมสรรพแร่ธาตุ และสรรพต้นไม้ อันเป็นสมุนไพรจากทุกแห่งทั่วประเทศ

เขียนเมื่อ ตุลาคม ๒๔๘๐

สุภาพบุรุษ

การศึกษาท่านว่าเหมือน "ไฟ" หรืออีกนัยหนึ่งท่านเปรียบเสมือน "ประทีป" การให้การศึกษาแก่ผู้รับการศึกษาไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ผู้รับจะเกิดความเฉลียวฉลาด ความฉลาดย่อมเกิดได้เป็น ๒ นัย คือ ฉลาดทุจริต หรือฉลาดสุจริต ถ้าฉลาดสุจริตก็เสมือนไฟที่ใช้หุงข้าว ผลคือได้ข้าวรับประทาน ถ้าฉลาดทุจริต ก็ประหนึ่งไฟที่จุดเผาบ้าน ผลคือไม่มีบ้านกันแดดกันฝน ฉะนั้นผลของการศึกษาจึงเป็นเรื่องที่ผู้มีหน้าที่อำนวยการศึกษาพยายามระมัดระวังกันหนักหนา ผลของการศึกษาที่เขาเพ่งดูกันนักนั้น เขาดูจากตัวผู้รับการศึกษา ปกติก็ดูกันที่นักศึกษาขั้นปลายสุด คือนักศึกษาในมหาวิทยาลัย

มีสปีริตของสุภาพบุรุษอยู่ข้อหนึ่ง ที่เป็นข้อสำคัญยิ่ง และถือกันมาแต่บรรพกาลจนกาลปัจจุบันนี้ และถือเหมือนกันแทบทุกประเทศทั่วโลก จิตตารมณ์ข้อนี้มีดังนี้

"สุภาพบุรุษพึงสละประโยชน์ตนเพื่อหมู่คณะ หมู่คณะพึงสละประโยชน์ของหมู่ตนเพื่อประโยชน์ของชาติ ชาติพึงสละประโยชน์ของชาติ เพื่อประโยชน์สุขของโลก" หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งสั้น ๆ ว่า "สุภาพบุรุษต้องมีจิตตารมณ์ถือประโยชน์ส่วนใหญ่ยิ่งกว่าประโยชน์ส่วนย่อย"

ขอสาธกตัวอย่างเทียบเคียงให้ชัดเจนสักกรณีหนึ่ง เป็นต้นว่า นาย ก. เป็นคนเห็นแก่ตัว แทนที่จะทำมาหากินด้วยความสุจริต กลับประพฤติตนเป็นโจรฉกชิงตัดช่องย่องเบา เอาทรัพย์ของเพื่อนบ้านที่ทำมาหากินได้ด้วยความเหนื่อยยาก นำมาเป็นประโยชน์ตน เช่นนี้เรียกว่าเห็นประโยชน์ตนยิ่งกว่าความสงบสุขของหมู่คณะ อย่างนี้เรียกว่าขาดจิตตารมณ์ของสุภาพบุรุษ หรืออีกนัยหนึ่งมีบุคคลคณะหนึ่งร่วมกันออกทำการปล้นสดมภ์ไปตามตำบลต่าง ๆ ทั่วไป บุคคลหมู่นั้นร่ำรวย แต่ประชาชนเดือดร้อนไปทั่วทุกแคว้นแดนประเทศ อย่างนี้เรียกว่ารักคณะของตนเป็นคณะย่อยยิ่งกว่าประเทศชาติ ทำให้ชาติมิได้ตั้งอยู่ในความสงบสุข ต้องถือว่าคนหมู่นั้นขาดความเป็นสุภาพบุรุษ หรืออีกประการหนึ่ง ประเทศชาติหนึ่งมีความกลมเกลียวกันอย่างดี ร่วมกันรบราฆ่าฟันประเทศอื่น ๆ ปล้นสดมภ์ทรัพย์สินและดินแดนไปเป็นเมืองขึ้นไปเป็นทาสของตน อย่างนี้ต้องถือว่าชนชาติประเทศนั้น ให้ความเดือดร้อนแก่โลก เช่นนี้ต้องถือว่าชาตินั้นขาดความเป็นสุภาพบุรุษ ดังนี้

ดังได้กล่าวมา บรรดาท่านปรัชญาเมธี ผู้มีหน้าที่อำนวยการศึกษาจึงได้เพ่งเล็งผลของการศึกษาด้วยความเอาใจใส่ คือเพ่งเล็งผลในการสร้าง

สุภาพบุรุษ โดยอย่างยิ่งคือ "สุภาพบุรุษ ณ มหาวิทยาลัย" มหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงทั่วโลก เขาเอาใจใส่อย่างยิ่งยวด ที่จะเพาะจิตตารมณ์แก่นักศึกษาให้เป็นผู้ไม่เห็นแก่ตัวและให้รักคณะของตนยิ่งกว่า และในเวลาเดียวกันอบรมให้สละประโยชน์ของคณะตนเสียได้ เพื่อประโยชน์ทั่วไปของมหาวิทยาลัย การปลุกปลอบให้จิตตารมณ์เกิดขึ้นดังนี้ ก็หมายความว่าได้สร้างสันดาน "สุภาพบุรุษ" ให้เกิดขึ้นตามผลที่เพ่งเล็งดังกล่าวมาแล้วแต่ตอนต้น ขอยกอุทาหรณ์พอเป็นทางเปรียบเทียบสักอุทาหรณ์หนึ่ง เป็นต้นว่า นาย ก. อยู่ในทีมฟุตบอลเป็นคนเล่นฝีมือเยี่ยม ก่อนที่จะเปิดการแข่งขันกับอีกคณะหนึ่ง มีผู้ให้สินบนให้นาย ก. หย่อนสมรรถภาพให้อ่อนลง นาย ก. ยอมรับ ผลของการแข่งขันคณะของตนแพ้ เช่นนี้เรียกว่า นาย ก. รักประโยชน์ตนยิ่งกว่าหมู่คณะ นาย ก. ขาดความเป็นสุภาพบุรุษ อีกอย่างหนึ่ง ต่างว่าคณะฟุตบอลคณะหนึ่งของมหาวิทยาลัย รวมหัวกันไม่ยอมร่วมการแข่งขัน อันจะต้องรวมกันไปแข่งขันกับมหาวิทยาลัยอื่น ๆ การไม่ร่วมถือว่าเป็นการไม่รักมหาวิทยาลัย อันเป็นประโยชน์ส่วนใหญ่ เช่นนี้เรียกว่าขาดความเป็นสุภาพบุรุษในทำนองเดียวกัน

ข้าพเจ้าเข้าใจคำว่า "สุภาพบุรุษ" ณ มหาวิทยาลัย ดังนี้ จึงขอจารึกฝากไว้เพื่อเป็นเครื่องระลึกแก่มิตรสหายทั้งหลาย ถ้าจะผิดพลั้งอย่างไร ก็หวังว่าจะได้รับอภัย และขอได้โปรดคิดว่าข้าพเจ้าได้มีความตั้งใจและเจตนารมณ์ที่ดีและบริสุทธิ์ ท้ายนี้ข้าพเจ้าขออธิษฐานต่อคุณพระศรีรัตนตรัยขอให้ดลบันดาลแด่ "สุภาพบุรุษ ณ มหาวิทยาลัย" ทั้งมวล จงประสบสรรพสุขสิริสวัสดิ์ มีอายุวรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ พูนพิพัฒน์วัฒนผล จงทุกประการเทอญ

เขียนให้บุตรชายคนโตเมื่อเป็นนายกสโมสรจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

เมื่อ พฤศจิกายน ๒๔๘๘

อาคันตุกะเข้าเมืองก็เหมือนสวัสดีมาสู่

บ้านเมืองที่สวยงาม งามทั้งคน งามทั้งสถานที่ มีของดี เช่น โบราณวัตถุ พระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์ สินค้าที่หาได้ยาก อย่างนี้เป็นเสน่ห์ให้คนอยากมาเที่ยว

มีถ้อยคำอันเป็นเหมือนภาษิตอยู่ข้อหนึ่ง เป็นคำของพ่อค้าจีนมีว่า "คนทุกคนที่โผล่เข้ามาในบ้านของเรานั้น จะซื้อของหรือไม่ก็ตาม ต้องถือไว้ก่อนว่า บุคคลผู้นั้น นำความสุขมาให้เรา" ความข้อนี้ ข้าพเจ้าได้จากสหายจีนผู้หนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าได้ซักถามว่า ทำไมคนจีนที่ทำงานค้าขายจึงทนทานต่อคำสามหาวของผู้ซื้อบางคนได้ เขาอธิบายว่า ที่พ่อค้าจีนถือได้ดังนั้นเขามีเหตุผล คือว่าจะเป็นใครก็ตาม เมื่อโผล่เข้ามาในบ้าน ก่อนจะเข้ามานั้นเขาผู้มาย่อมตั้งใจมาก่อนแล้วว่า จะต้องการของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งย่อมหมายความว่า เขาประสงค์จะนำเงินมาจ่ายให้ เขาผู้มาถ้าซื้อของต้องประสงค์ได้สำเร็จ ก็แปลว่าเขาเอาเงินมาให้แล้ว ถ้าซื้อไม่ได้ เพราะว่าเราไม่มีของที่เขาต้องการประสงค์ก็ดี หรือไม่ตกลงกันด้วยราคาก็ดี ต้องถือว่าเป็นความบกพร่องของเราเอง ส่วนกิริยามารยาทของผู้มาจะหยาบโลนอย่างไร หรือล่วงเกินอย่างไรนั้น ไม่ใช่เรื่องสำคัญ เพราะมันเป็นเพียงอาการภายนอก แต่อาการภายในคือจิตใจนั้นเขาดีแน่ เพราะเขาได้ตั้งใจอยู่แล้วว่าจะมาอุดหนุนเรา ฉะนั้นเราจะมัวไปถือสาหาเรื่องด้วยเหตุผลอย่างไร ครั้งนี้เขาอาจไม่ซื้อ แต่วันหลังเขาต้องการสิ่งอื่น เขาอาจมาอุดหนุนเราอีกก็ได้ ข้าพเจ้าได้ฟังคำชี้แจงดังนี้แล้ว ก็รู้สึกว่าแง่คิดของเขาเป็นเหตุผลที่น่าฟังมาก ซึ่งน่าจะได้คิดถึงมูลฐานของคนเข้ามาเที่ยวในเมืองต่อไป เพราะมันเป็นกรณีทำนองเดียวกัน

ธรรมดาคนที่จะไปเที่ยวในเมืองเมืองหนึ่ง ย่อมจะต้องเตรียมตน นับแต่การเดินทาง การกินอยู่หลับนอน สถานที่เที่ยวหาความสำราญ หรือแสวงหาสินค้า เมื่อกล่าวสรุปแล้วก็คือเตรียมเงินมาจ่าย อย่างน้อยที่สุดก็ค่าเดินทางและค่าอาหาร เพราะเป็นการจำเป็น ฉะนั้นเจ้าบ้านคือชาวเมืองก็ย่อมจะต้องรอรับรายจ่ายเหล่านี้ หรือจะพูดอีกนัยหนึ่ง ก็คือรอรับเงินที่ผู้เป็นอาคันตุกะจะนำมาให้ ชาวเมืองทั้งหมดคงจะท้วงว่าเขาคงจะไม่นำมาให้แก่คนทุกคนหรอก ซึ่งข้าพเจ้าไม่ปฏิเสธว่าไม่ใช่ความจริง มันเป็นความจริงที่อาคันตุกะจะนำมาจ่ายให้ทุกคนไม่ได้ แต่เขาก็จะนำมาจ่ายให้แก่พ่อค้าที่ขายอาหาร จ่ายให้เป็นค่าพาหนะ เช่น รถยนต์ และ สามล้อ แต่ขอให้คิดต่อไปว่า ผู้ขับขี่สามล้อก็ดี ผู้ทำอาหารขายก็ดี เมื่อได้รับเงินแล้ว จะไม่ทำการจ่ายต่อไปอีกหรือ เมื่อเขาหาได้มากก็ย่อมจ่ายมาก เพื่อให้มีความสุขมากเป็นธรรมดา คนขับขี่สามล้อจะต้องจ่ายค่าอาหารต่อไป คนทำอาหารขายก็จะนำไปจ่ายตลาด คนขายหมู เนื้อ ปลา ผัก ฯลฯ ก็จะได้รับการจ่ายจากเงินนี้อีกทอดหนึ่ง ซึ่งหมายความว่าทั้งพ่อค้า กรรมกร ชาวประมง ชาวสวน มีส่วนร่วมรับรายได้นี้ด้วย ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เท่านี้ก็เป็นเหตุผล ชี้ให้เห็นได้ว่า เมื่อเงินเข้าเมืองแล้ว ย่อมจะต้องหมุนเวียนไปสู่พลเมืองเจ้าของท้องถิ่นได้โดยทั่วไป ยิ่งเข้ามากก็ยิ่งพอกพูนมากขึ้น ถ้าจะเปรียบเมืองเหมือนบ้าน บ้านใดมีรายได้เข้ามากกว่ารายจ่าย ก็ย่อมแปลว่าความเจริญความมั่งคั่งเกิดแก่บ้านนั้นนี่คือสวัสดี เมืองก็มีอุปมัยเช่นเดียวกัน คนเข้ามาเป็นอาคันตุกะเมืองใดมาก เมืองคือคนเมืองนั้นก็ย่อมได้รับความเจริญมาก อาคันตุกะนั่นเองเป็นผู้นำความสวัสดีมาสู่โดยแท้

ดังได้กล่าวในเบื้องต้นว่า เมืองที่อาคันตุกะชอบมาเที่ยว หรือ ชอบนำความสวัสดีมาสู่ก็คือ เมืองงาม คนงาม มีของแปลกให้ชม มีสินค้าดีไว้ขาย

เมื่อเราประสงค์ให้ความสวัสดีมาสู่เราผู้เป็นเจ้าของบ้านคือ ชาวเมือง จึงต้องปรับปรุงสิ่งที่กล่าวแล้วให้ดีถึงขนาด เป็นต้นว่า

๑. ทำเมืองให้งาม คือจัดตัดถนนหนทางให้สะดวก ไปไหนมาไหนได้สบาย ไม่มีฝุ่น ไม่สกปรก มียานสำหรับขับขี่ได้สะดวก มีตึกรามบ้านเรือนสะอาดหมดจดงดงาม มีสถานที่พัก เช่นโรงแรมสะอาดเป็นระเบียบ ปลอดภัยควรแก่การพักอาศัย มีอาหารอร่อย มีมหรสพขนาดดีไว้ให้ชม

๒. มีของแปลกอันจัดไว้เรียบร้อย ชมได้สะดวก เป็นต้นว่า มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ไว้ให้บูชา เช่น พระพุทธโสธร พระพุทธชินราช มีโบราณสถานไว้ให้ศึกษา มีทะเลหาดทรายงาม มีอากาศบริสุทธิ์ มีภูเขา น้ำตก ฯลฯ

๓. มีคนงาม หมายความว่ามีคนสวยมาก ๆ แต่ที่สำคัญนั้น หมายความว่าชาวเมืองจะต้องเป็นผู้มีอัธยาศัยดี เป็นคนอ่อนโยน ไม่พาลเกะกะ ไม่มีอันธพาล รู้จักมีขันติธรรม อย่างพ่อค้าจีนดังกล่าวแล้ว ข้อนี้นับว่าสำคัญที่สุด เพราะว่าเสน่ห์ใด จะนำคนให้เข้าเมืองได้เท่ากับชาวเมืองมีศีลธรรมมรรยาท และอัธยาศัยใจคอที่ดี รู้จักต้อนรับที่ดีเป็นไม่มี ผู้มาแม้จะเกินเลยบ้าง เรารู้จักอดทน รู้จักให้อภัย เหล่านี้ย่อมทำให้อาคันตุกะนับถือ และติดอกติดใจ อยากมาเที่ยวอีก

๔. สินค้าที่ดี หมายความว่ามีของที่จะนำไปเป็นของฝากญาติมิตรของผู้เป็นอาคันตุกะได้ เช่น เครื่องเขินเชียงใหม่ ซิ่นแพร่ ลางสาดอุตรดิตถ์ เงาะจันทบุรี ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น

เมืองที่เจริญ ชาวเมืองจะต้องมีสามัคคี ช่วยกันจัด ช่วยกันทำเมืองของตนให้ดีตามเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว ทั้งนี้เพื่อความเจริญแก่ตนและส่วนรวมจึงจำเป็นนัก ที่จะต้องร่วมมือร่วมใจกันด้วยดีโดยตลอด จงมาพร้อมกันสร้างความดีความเจริญเถิด

เขียนเมื่อ สิงหาคม ๒๔๙๐

เบื่อบ้าน

คำว่า เบื่อบ้าน หมายความว่าไม่รักบ้าน ไม่อยากอยู่บ้าน เกลียดบ้าน สรุปก็คือ เกิดความไม่ชอบบ้านขึ้นมา หากพิจารณาเหตุผล มูลเหตุมันมาจากหลายเหตุ มันอาจจะไม่ใช่ไม่ชอบบ้านก็ได้ คือเพียงไม่ชอบคนในบ้าน แล้วก็ไม่อยากเหยียบบ้านก็ได้ ถ้าการเบื่อบ้านเนื่องจากเหตุผลบุคคลในบ้าน หรือวัตถุในบ้านก็แก้ไขตรงวัตถุ หรือบุคคล ซึ่งอาจแก้ไขได้ แต่ถ้าการเบื่อบ้านเกิดจากนิสัยที่เกิดในตัวของเจ้าของบ้านเองแล้ว อันนี้เจ้าของบ้านมักจะไม่รู้สึก และแก้ยาก แต่ถ้ารู้ตัวได้ก็แก้ง่ายยิ่งกว่า ๒ ประการเบื้องต้น การเบื่อบ้านเนื่องแต่นิสัยของตนนี้ อาจเกิดเพราะเจ้าของบ้านนั้นเองเกิดนิสัยเสื่อม คือมักจะชอบสนุกกับเหตุการณ์นอกบ้าน การชอบสนุกนอกบ้านเป็นโทษรุนแรงอย่างยิ่งยวด แก่ผู้ที่จะดำรงตนให้เป็นหลักฐานที่ว่าเหตุการณ์นอกบ้านเป็นโทษร้ายแรง ก็เพราะคนเราเมื่อเบื่อบ้าน แล้วออกไปหาความสำราญนอกบ้านนั้น การออกไปแต่ละครั้ง ย่อมไปเห็นอะไร ๆ ก็ไปเกิดการชอบของนอกบ้านมากขึ้น ๆ ความปรารถนาหรือความอยากได้นี้ เป็นมูลเหตุของรายจ่ายอยากได้มากก็ต้องจ่ายมาก หากจ่ายมาก แต่ถ้ารายรับมาก พอคุ้มกันก็เสมอตัว แต่ถ้าจ่ายมากรับน้อย ก็ต้องติดลบ เมื่อเบื่อบ้านทับทวีขึ้นก็ทำให้รายจ่ายติดลบทับทวี นี่แหละเป็นต้นเหตุของความหายนะอย่างแน่นอน ฉะนั้นการเบื่อบ้านก็คือความล้มละลายขายบ้าน และความล่มจมของครอบครัว ขอให้สำนึกกันให้จงหนัก และระวังอย่าเบื่อบ้าน คืออย่าล้มละลายตนเอง

การทำบ้านให้เป็นที่รัก ไม่ได้หมายความว่าบ้านจะต้องเป็นตึก บ้านแม้เป็นกระท่อม แต่ถ้าเราเกิดมีความรักมันโดยนิสัย คือเกลียดการออกนอก

บ้าน เราก็ย่อมไม่เบื่อบ้าน บ้านก็จะเป็นสถานแห่งสุขของเรา เราจะไม่เบื่อ เราจะไม่ทลายมันหรือล้มละลายมัน การรักษาดุลแห่งการรับจ่าย คือไม่ให้รายจ่ายเหนือรายรับ ย่อมรักษาไว้ซึ่งหลักฐานด้วยประการฉะนี้

เขียนเมื่อ ๒๑ มกราคม ๒๕๐๒

กระจกเงา

กระจกใคร ๆ ก็รู้จัก เห็นกันอยู่ทุกวัน เพราะเมื่ออาบน้ำเสร็จแล้ว ก็พากันแต่งตัว หวีหัว ส่องกระจกดูว่าได้แต่งตัวเรียบร้อยแล้วหรือหาไม่ คนส่องกระจก ก็เพราะต้องการมองดูตัวของตัวเองที่สท้อนเงาอยู่ในกระจก มองดูว่าสวยสะอาดบริสุทธิ์แล้วหรือไม่ มีอะไรบกพร่องควรแก่การแก้ไขบ้าง กระจกจึงเป็นประโยชน์แก่มนุษย์หาน้อยไม่ เพราะวันหนึ่ง ๆ คนอุตส่าห์ส่องกระจกมากมายหลายครั้ง ยิ่งท่านหญิงด้วยแล้ว ถึงกับพกเอากระจกไปในกระเป๋าถือทีเดียว

ที่จริงมนุษย์มีกระจกธรรมชาติติดมาแต่แรกเกิดแล้วด้วยซ้ำ กระจกที่ว่านี้ก็คือดวงจักษุของมนุษย์เรานี่เอง คนเราย่อมใช้กระจกจักษุนี้อยู่ตลอดเวลาตื่น เรามีแก้วเพื่อให้ได้มองเห็นอะไร ๆ รอบตัวเรา การมองเห็นนี้โดยเฉพาะการมองดูเพื่อนมนุษย์ด้วยกันนั้น เป็นเรื่องสำคัญที่สุด เพราะธรรมดาในสังคมมนุษย์ มนุษย์ย่อมได้มองเห็นเพื่อนมนุษย์รอบตัวเราอยู่ทุกวันเวลา เรามองอะไรเล่าจากคนเหล่านั้น เรามองดูว่าเขามีรูปร่างสูงต่ำ ดำ ขาว สวยสดงดงามไหม มองดูว่า จริต มรรยาทของเขามีสง่าเรียบร้อยน่าดูหรือไม่ ยิ่งกว่านั้นเรามองดูว่า เขาเป็นคนมีจิตใจดีหรือไม่ จะไว้วางใจว่าเป็นมิตรหรือเป็น

ศัตรูกันแน่ รวมความว่ามองดูด้วยกระจกเงาของเราเพื่อสำรวจดูความประพฤติของเพื่อนมนุษย์ว่าเป็นอย่างไร ฉันใดนั้นเอง เรามองหรือส่องดูพฤติการณ์ของเพื่อนมนุษย์เพื่อประโยชน์อะไร น่าจะได้พิจารณาต่อไป

การเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องของคนอื่นนั้น เป็นเรื่องที่ท่านห้ามไว้ มันจะเข้าบทที่ว่า เนื้อไม่ได้กิน หนังไม่ได้รองนั่ง กระดูกจะแขวนคอ แต่ว่ามนุษย์มีแก้วตา และตาบางทีก็อดที่จะเข้าไปแทรกแซงผู้อื่นไม่ได้ ตรงนี้จึงจำเป็นจะต้องระมัดระวังอยู่บ้าง จะมองผู้ใด ก็จงมองแต่ในแง่ดีเสมอไป เจตนาจึงเป็นเรื่องสำคัญนัก ถ้าเจตนาดีต่อใคร ๆ ความร้ายมันย่อมไม่เกิด ฉะนั้นการเพ่งดูผู้อื่น จึงควรจะได้ดูได้เห็นโดยหวังประโยชน์แก่ตัวเรา แต่ในทางที่ชอบ เราดูพฤติการณ์ของคนอื่น เสมือนว่าเป็นกระจกส่อง แล้ววิจารณ์ว่าพฤติการณ์ของผู้นั้น ๆ ควรจะเป็นตัวอย่างอันดี ที่เราจะควรประพฤติตามหรือไม่ คือมีเงาดีหรือไม่ ถ้าเป็นเงาร้ายเราก็ไม่ตาม อย่างนี้การเพ่งมองหรือการใช้แก้วตาก็ได้ประโยชน์ แต่ถ้ามองเฉย ๆ ไม่มีความรู้สึกก็ไม่มองเสียจะดีกว่าเพราะมันเสียเวลาโดยไร้ประโยชน์ เพราะไม่มีเงาอะไรเกิดขึ้นเลย การมองพฤติการณ์ของคนอื่น และวิจารณ์ให้รู้ดีชั่วนั้น จำจะต้องมีหลัก มิฉะนั้นก็ไม่รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว หลักวิจารณ์นั้น ถ้าเกี่ยวกับความประพฤติ ก็ต้องถือหลักธรรมแห่งศาสนาเป็นหลักวิจารณ์ จึงจะได้ผลสมบูรณ์ ถ้าได้ผลสมบูรณ์แล้ว กระจกเงาก็ยุติได้เท่านี้

เขียนเมื่อ ๒๑ มกราคม ๒๕๐๒

วัฒนธรรมจีน

ตามวัฒนธรรมจีน ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ถือว่าความกตัญญูกตเวที เป็นวัฒนธรรมสำคัญที่สุด ตามประวัติศาสตร์ ยกย่องเชิดชูบุคคลที่มีกตัญญูกตเวทีเสมอเหมือนเป็นพระเจ้า เช่น กวนอูถือว่าเป็นพระเจ้าแห่งความซื่อสัตย์ จนถึงเขียนรูปไว้สักการบูชา อีกข้อหนึ่งก็ได้แก่พิธีเซ่นไหว้บรรพบุรุษ พ่อแม่เลี้ยงลูก ลูกตอบสนอง อันเป็นวัฒนธรรม สนับสนุนให้ประชาชนถือความกตัญญูกตเวทีเป็นสาระสำคัญหรือโซ่สัมพันธ์ การสนับสนุนวัฒนธรรมทั้ง ๒ ประการ ส่งผลให้แก่ประเทศจีนอันเป็นประเทศที่ใหญ่ที่สุดประเทศหนึ่งของโลก ดำรงอยู่ด้วยดีมาหลายพันปี แต่วัฒนธรรมอันเก่าแก่ของจีนก็มาสิ้นภาวะลงฉับพลัน เมื่อลัทธิคอมมิวนิสต์เข้าครอบงำ น่าจะได้พิเคราะห์ว่าเนื่องจากเหตุใด:

๑. เบื่อความจำเจในวัฒนธรรมแผนเก่าต้องการของใหม่

๒. หยั่งไม่ถึงอุดมคติแผนเก่าจึงเหยียดหยามและไม่ศรัทธา

๓. ลัทธิคอมมิวนิสต์ มีแนวให้มองเห็นสวยสดงดงาม จึงน้อมใจให้คล้อยตาม คือเหมือนมองดูผลมะเดื่อ ที่ภายนอกก็ดูสวย แต่ข้างในเต็มไปด้วยหนอน

เขียนเมื่อ มิถุนายน ๒๔๙๗

จะอุทิศชีวิตเพื่อการบุญหรือจะขายชีวิตเพื่อการค้า

ชีวิตมนุษย์เมื่อเจริญวัยกล้าแข็งขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีพลัง และมีความสามารถสุดแต่จะได้รับอบรมมา หากมีความสามารถค่าของชีวิตก็สูง ถ้ามีความสามารถน้อย ค่าของชีวิตก็มีราคาต่ำ ฉะนั้นคนเราจึงมีรายได้สูงต่ำผิดกันตามความสามารถของชีวิตของแต่ละบุคคล การรับจ้างประกอบการงาน หรือการประกอบอาชีพ เพื่อให้เกิดผลเป็นรายได้มาเลี้ยงชีวิต เมื่อจะเทียบกับการค้าขายก็เสมือนหนึ่งว่าเป็นการขายชีวิตหรือจะว่าเป็นการขายกำลัง ขายปัญญา ก็ได้ มนุษย์ทุกคนจะต้องกิน จะต้องนอน จึงมีความจำเป็นจะต้องขายชีวิต เพื่อการดำรงอยู่แห่งชีวิตตน ฉะนั้นมนุษย์จึงมีการขายชีวิตอยู่เป็นประจำ มิฉะนั้นก็อดตาย แต่ตามธรรมชาติของมนุษย์ มนุษย์มิใช่มีชีวิตเดียว มนุษย์ยังมีชีวิตสืบพันธุ์ คือลูกอยู่ด้วย หรือจะพูดอีกนัยหนึ่งก็คือ มีชีวิตของลูกแฝงอยู่ในชีวิตตนอีกด้วย หรือจะเปรียบว่าลูกเหมือนกาฝากก็ได้ ชีวิตของลูกจึงเป็นภาระส่วนหนึ่ง อันพ่อแม่จะต้องเลี้ยงดูรักษาให้รอด เพราะลูกเมื่อเยาว์ย่อมเลี้ยงตนเองและพึ่งตนเองไม่ได้ และจะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ถ้าไม่มีพ่อแม่ให้ความเลี้ยงดู

มนุษย์เลี้ยงลูกเท่าที่เป็นอยู่ ณ บัดนี้ มีเป็น ๒ นัย คือ เลี้ยงลูกเป็นการค้าอย่างหนึ่ง เลี้ยงลูกเพื่อเป็นการบุญอีกอย่างหนึ่ง การเลี้ยงลูกเพื่อเป็นการค้านั้น คือมีเจตนารมณ์ว่า เมื่อลูกย่อมเยาว์ไม่สามารถเลี้ยงตนเองได้นั้นพ่อแม่ก็เลี้ยงลูกแทน และแล้วตั้งเจตนาว่า เมื่อลูกเติบโตขึ้น ลูกจะต้องเลี้ยงตนตอบสนอง หรือใช้หนี้ค่าเลี้ยงดู มันเปรียบเหมือนว่าการเลี้ยงลูกในขั้นต้นเป็นการลงทุนค้าขาย โดยหวังกำไร คือใช้แรงงานของลูกเป็นผลกำไรในบั้นปลาย (ไม่ได้หมายความว่าการฝึกอบรมพลังงานหรือให้ใช้แรงงาน เพื่อให้

ลูกเกิดความแข็งแรงหรือเกิดสติปัญญาอันเป็นผลงานของลูกเอง) นี่แหละที่ข้าพเจ้าทราบความว่า การเลี้ยงลูกเพื่อการค้า มีและเป็นอยู่ดาดดื่นโดยทั่วไป ส่วนการเลี้ยงลูกเพื่อการบุญนั้น ผิดกันมากจากเลี้ยงลูกเพื่อการค้า ความสำคัญอยู่ที่เจตนารมณ์หรือที่การหวังผล การเลี้ยงลูกเพื่อการบุญ ความหมายก็ชัดอยู่แล้ว ว่าเจตนามิใช่เพื่อหวังความตอบแทน เพราะไม่ใช่เป็นการค้าหรือต้องการผลกำไรอะไร ตรงข้ามเพราะเป็นการเสียสละโดยแท้แน่นอน การเลี้ยงลูกโดยไม่หวังพึ่งลูกนั้น จะเป็นการเลี้ยงลูกด้วยมนุษยธรรมอันสูง เพราะเป็นการช่วยชีวิตมนุษย์ ถ้าปลงใจได้แน่นอนดังนี้ ก็จะไม่เกิดความทุกข์ความเสียใจเลย หากลูกโตขึ้นแล้วจะไม่เลี้ยงตอบเรา ผลบุญนั้นเราได้แน่ เพราะทุกคราวที่เราคิดว่าลูกเรา เราได้เลี้ยงมาด้วยความยากลำบากเหนื่อยเหน็ดหนักนั้น บัดนี้เป็นคนดี คนสามารถ ใจเราก็เป็นสุข ความสุขใจนี้แล้วคือผลบุญและเป็นผลบุญสูงสุดแล้วด้วย ทรัพย์สินแก้วแหวนเงินทอง หรืออาหารโอชารสเสียอีกหากลูกจะตอบสนอง ก็ไม่แน่ว่าจะเป็นบุญแท้แน่นอน เพราะเงินตราก็ดีอาหารก็ดี บางทีก็อาจเป็นโทษ ทำให้ผู้เสพถึงตายก็ได้ ฉะนั้นการหวังความสุขด้วยความโลภ จึงเทียบกับการหวังความสุขด้วยการบุญไม่ได้ ความสุขที่แท้จริงมันอยู่ที่จิตใจ ไม่ใช่อยู่ที่ความสมปรารถนาแห่งตัณหา ด้วยเหตุนี้ ในการประกอบกรณีใด ๆ จะต้องเริ่มต้นเสียแต่ในระยะแรก กว่าเราจะประกอบเพื่อการบุญด้วยการเสียสละ ผลบุญนั้นจึงจะบริสุทธิ์ และผลบุญก็จะสนองทันทีคือสุขใจและยั่งยืน อยู่ตลอดกัลปาวสาน.

เขียนเมื่อ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๒

ลาก่อน มิสเตอร์ชิปส์

เฟื่อง-กีฬา-บุญถิ่น

แปล

อาจารย์ สุกิจ นิมมานเหมินท์

เกลาและให้คำนำ

คำปรารภ

ในการพระราชทานเพลิงศพ หลวงอาจวิชชาสรร ลูกหลานคิดจัดพิมพ์หนังสือแจกเป็นวิทยาทาน ซึ่งถือกันเป็นประเพณีไทยที่ดีงาม และพิจารณาเห็นว่า ทางที่ควรนั้น หนังสือที่จัดพิมพ์น่าจะต้องมีความสัมพันธ์กับผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ขณะเดียวกันก็จะต้อง "มีประโยชน์" และ "สนุก" ด้วย

หนังสือเรื่อง "ลาก่อนมิสเตอร์ชิปส์" ซึ่งนายบุญถิ่น อัตถากร นายกีฬา พรรธนะแพทย์ และศาสตราจารย์เพื่องฟุ้ง เครือตราชู ได้แปลจากหนังสือภาษาอังกฤษ ชื่อ Good–bye Mr. Chips ของ James Hilton และ ฯพณฯ ศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นผู้เขียนคำนำ เป็นหนังสือที่เหมาะสม เพราะเป็นเรื่องของครู หลวงอาจวิชชาสรรเป็นครูตลอดชีวิตของท่าน ลูกหลานทั้งหลายก็มีความภาคภูมิใจในความ "เป็นครู" ของท่านเป็นอย่างยิ่ง และท่านผู้แปลก็แปลได้อรรถรส "มีประโยชน์" และ "สนุก" อีกประการหนึ่ง ท่านผู้แปลทั้งสามท่านก็เป็นผู้ที่คุ้นเคยกับหลวงอาจวิชชาสรร เป็นอย่างดี ทั้งท่านผู้เขียนคำนำยังเป็นศิษย์ซึ่งเคารพนับถือหลวงอาจวิชชาสรร เป็นอย่างมากด้วย

นายบุญถิ่น อัตถากร เป็นผู้แปลท่านเดียว ที่มีชีวิตอยู่ ได้กรุณาอนุญาตด้วยความเต็มใจให้พิมพ์เรื่องนี้ลงในหนังสืออนุสรณ์ ซึ่งแจกเป็นบรรณาการแก่ท่านผู้ไปร่วมงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงอาจวิชชาสรร เจ้าภาพจึงขอขอบพระคุณ นายบุญถิ่น อัตถากร เป็นอย่างยิ่งไว้ ณ ที่นี้.

คำนำ

บรรดาปัญหาต่างๆ ในประเทศเรานี้ ไม่มีปัญหาใดเลยที่ทุกคนไม่ว่าใคร นับตั้งแต่รัฐมนตรีลงมาจนถึงสมาชิกสภาผู้แทน ทุกคนจะต้องแสดงให้ทุกๆ คนฟังว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุด ควรได้รับการปรับปรุงแก้ไขทันที แต่ทว่าคำรับรองเอกฉันท์นี้ เมื่อได้แปลออกเป็นการกระทำจริง ๆ แล้วก็มีค่าไม่มากกว่าศูนย์ (๐) ในวิชาคณิตศาสตร์เท่าใดนัก ทุก ๆ คราวที่มีการเลือกตั้งก็มีการรับรองจะค้ำจุนสนุนสนับฐานะครูให้ดียิ่ง ๆ ขึ้น แต่พอเสร็จเรื่องแล้ว คลื่นที่กระทบฝั่งก็ค่อยแตกกระจายสลายไป จะโทษผู้แทนก็ลำบาก จะโทษรัฐบาลทั้งคณะก็ไม่ควร เพราะคณะรัฐมนตรีย่อมประกอบด้วยรัฐมนตรีต่าง ๆ ซึ่งหากแต่ละท่านถ้าไม่ตัดสินใจแน่วแน่แล้วทำจริง ๆ ลงไป ในที่สุดทุกสิ่งทุกอย่างก็เป็นอย่างขอไปที ทุกสิ่งทุกอย่างก็เป็นไปอย่างตามบุญตามกรรม ดังที่ปรากฏแก่ทุก ๆ คนแล้ว ครูๆ ที่เห็นลูกศิษย์ของตนก้าวหน้าไปจนเลยตนเป็นไหนๆ ก็ไม่รู้สึกอิจฉาริษยาประการใด กลับยินดีดีอกดีใจเสียอีก แต่พอเห็นศิษย์ของตนได้ดิบได้ดีแล้วไม่หันมามองตนเลย นอกจากเมื่อถึงคราวที่ต้องการจะใช้แล้วเท่านั้น ฉะนั้นจึงมีคำพูดเสมอว่า "สานุศิษย์คิดล้างครู ลูกไม่รู้คุณพ่อมัน" อะไรทำนองนี้ ทั้งนี้ก็เพราะฝ่ายครูเองส่วนมากปล่อยตัวมานานแล้วให้เขาใช้ บางทีก็เป็นตะปูสำหรับแขวนความเป็นอยู่ของนักการเมืองบ้าง เป็นพรมหน้าประตูสำหรับทำให้ผู้อื่นสะอาดขึ้นบ้าง จนในที่สุดก็เป็นแพะที่กระโดดลงมาในบ่อให้สุนัขที่ตกบ่อเหยียบเขาขึ้นมาได้ ดังที่ปรากฏในเรื่องนิยายอิสปที่เราท่านทุกคนก็เคยอ่านมาแล้วบ้าง

ชีวิตของครูที่ปฏิบัติตามแบบพระพุทธองค์ที่อุทิศทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อนำแสงสว่างมาสู่ดวงใจของลูกเล็กเด็กน้อยนั้น ส่วนมากมักแห้งแล้งยิ่งกว่าพื้นดินภาคอีสานส่วนใหญ่เสียอีก ผู้ที่เคราะห์ดีหนีพ้นจากหน้าที่ครูไปรับหน้าที่ธุรการอื่นในไม่ช้าก็สบาย และธรรมดาผู้ที่สบายแล้วไม่ช้าก็ลืมความเหนื่อยยากลำบากกายและใจเดิมของตน และของผู้ที่อยู่ในฐานะเช่นเดียวกับตนมาแต่เก่าก่อน ฉะนั้นบรรดาครูจึงจะหวังพึ่งใคร ๆ นอกจากตนเองไม่ค่อยได้ นอกจากจะร่วมมือร่วมใจเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันปราศจากวิหิงสาพยาบาทใด ๆ หมด มุ่งหน้าแต่จะคุมเอาชีวิตแห่งความเป็นครูของส่วนรวมให้ดีขึ้นพร้อม ๆ กัน โดยเลิกคิดถึงส่วนตัวเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเวลานี้เป็นจุดอ่อนแอของครูส่วนมาก ซึ่งมองเห็นแต่เพียงวิธีเลื่อนฐานะของตน โดยวิธีตัดช่องน้อยนำตัวไปคอยรับใช้ตามหัวกระไดบ้านผู้บังคับบัญชา คอยพยักหน้ารับรองไม่ว่าผู้บังคับบัญชาจะว่าอะไรบ้าบอเพียงไหน ฉะนั้นเมื่อ "เพื่อง–กีฬา–บุญถิ่น" ได้เลือกเรื่องเกี่ยวกับชีวิตครูที่เป็นครูจริง ๆ ของต่างประเทศมาแปล แลเรียบเรียงให้ท่านอ่านตามเค้าเรื่องของเจมส์ ฮิลตัน ที่ให้ชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า "กู๊ดบาย มิสเตอร์ชิปส์" จึงทำให้ข้าพเจ้าดีใจมากเพราะการบำเพ็ญชีวิตของชิปส์ครูเฒ่าเป็นสิ่งที่จับอกจับใจข้าพเจ้ายิ่งกว่าอ่านประวัติของนโปเลียนเสียอีก เพราะเป็นการส่อถึงชีวิตจิตใจอันอยู่ในเกณฑ์อุดมคติซึ่งน่าจะเป็นสมบัติประจำตัวของครู มีทั้งตอนสุขตอนทุกข์ ตอนเศร้า ตอนโศก สลับไปด้วยความขบขัน ความมีมนุษยธรรมความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น และความเห็นผิดชอบที่แน่วแน่ ไม่ผันแปรเพื่อจะให้ถูกใจผู้บังคับบัญชา แต่ขัดกับความรู้สึกผิดชอบต่อตนของตนและต่อกิจการอันมีค่าสูง แต่มีราคาถูกในสายตาของคนส่วนมาก ข้าพเจ้าทราบว่า เรื่องนี้เคย

ทำเป็นภาพยนตร์มาแล้วครั้งหนึ่ง และมีหลายท่านที่เข้าไปดูไม่ทันจะจบก็รีบออกมาเสียก่อน เพราะพึงไม่เข้าใจซาบซึ้งและขาดความมานะเพียรที่จะเข้าใจเรื่อง ข้าพเจ้าเชื่อว่าถ้าท่านตั้งสมาธิให้ดีอ่านให้จบตั้งแต่ต้นจนปลายแล้ว ไม่ว่าท่านจะเป็นครูหรือไม่ใช่ครู ท่านก็จะต้องมีความเห็นว่าชีวิตของครูเฒ่าผู้นี้เป็นชีวิตที่น่าเลื่อมใส น่ารักใคร่นับถือและน่าบูชา สมควรจะเป็นแบบฉบับและได้รับการสนับสนุนของทุก ๆ คนที่เคารพสักการะ บรรดามหาครูทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นพระพุทธองค์ พระเยซูคริสต์ ท่านขงจู๊หรือพระนาบีมะหะหมัดหรือศาสดาองค์ใดเป็นแน่ ฉะนั้นขอให้ความมุ่งหมายของ "เพื่อง—กีฬา—บุญถึน" ในการที่นำเรื่องครูเฒ่านี้มาเสนอต่อท่าน จงมีผลในการเผยแผ่คุณงามความดี และทำให้ผู้อื่นเข้าใจชีวิตของครูส่วนมาก ที่เพียบพร้อมความดี แต่ขาดผู้สรรเสริญ ให้มีความเห็นอกเห็นใจครูยิ่ง ๆ ขึ้น

(ลายมือชื่อ)

๑๐๒ ถนนชัยพฤกษ์ พระโขนง

๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๘๙

— ๑ —

อันคนเราเมื่อมีอายุย่างเข้าสู่วัยชราโดยไม่ป่วยไข้อะไรเลย บางเวลาก็จะรู้สึกง่วงเป็นกำลัง และดูเหมือนเวลาค่อย ๆ ผ่านไปราวกับฝูงวัวควายขี้เกียจค่อย ๆ เดินข้ามทุ่ง ชิปส์ก็เป็นเช่นนั้นในระหว่างที่ภาคเรียนฤดูออตัมน์ค่อยสิ้นไป และวันก็สั้นลง ๆ จนมืดมาก ถึงกับต้องเข้าไต้เข้าไฟก่อนเวลาเรียกชื่อตอนบ่ายเสียอีก ชิปส์ยังนับโมงยามตามสัญญาณเดิมของตนเช่นเดียวกับกัปตันเฒ่านับยามตามเวลาเรือ แกทำเช่นนั้นได้ เพราะแต่ไร ๆ มาแกอยู่ที่บ้านยายวิกเกตซึ่งข้ามฟากถนนไปก็ถึงโรงเรียนพอดี ชิปส์อยู่ที่นั่นนับตั้งแต่วันที่แกเลิกเป็นครูมาเป็นเวลากว่าสิบปีแล้ว ชิปส์และยายแม่บ้านยึดเอากระดิ่งสัญญาณของโรงเรียนบรุกฟีลด์ยิ่งกว่าเวลากรินิชเสียอีก "แม่วิกเกตเอ๋ย" ชิปส์จะตะโกนเรียกดัง ๆ และขาดเป็นห้วง ๆ และเสียงของแกยังแหลมแสดงว่ามีความร่าเริงอยู่มาก "เอาน้ำชามาให้ฉันสักถ้วย ก่อนเวลาเด็กทำการบ้านได้ไหมจ๊ะ?"

คนเราเมื่ออายุล่วงเข้าปูนชราแล้ว ย่อมรู้สึกสบายเมื่อได้นั่งข้างเตาผิงซดน้ำชา พลางคอยเงี่ยหูฟังเสียงกระดิ่งโรงเรียนบอกเวลากินข้าวเย็นของนักเรียน เวลาเรียกชื่อ เวลาทำการบ้าน และเวลาเปิดไฟ เมื่อได้ยินกระดิ่งครั้งหลังสุดชิปส์เป็นต้องหยิบนาฬิกามาไขลานเสมอ แล้วเอาตะแกรงลวดปิดหน้าเตาผิง ปิดก๊าซ คว้าหนังสือเรื่องนักสืบไปเข้านอนอ่านเป็นอัตรา แต่แกมักจะอ่านได้ไม่ถึงหน้าก็เป็นอันหลับผ็อยลงไปอย่างสงบ เคลิ้มไปเหมือนพระเจ้าเข้าฌานมากกว่าที่จะฝันไปอีกทางหนึ่ง เพราะที่จริงแกก็ฝันอยู่แล้วทั้งกลางวันและกลางคืน

แกแก่ตัวลงเรื่อย ๆ แต่แกก็ไม่เจ็บไม่ไข้อะไรเลย ตรงกับที่หมอเมริเวลพูดไว้ทีเดียวว่าแกไม่เจ็บป่วยอะไรทั้งนั้น เมื่อมาเยี่ยมชิปส์ทุก ๆ ปักษ์ หมอมักจะพูดพลางจิบเหล้าเชรีว่า "เพื่อนเอ๋ย ร่างกายของแกน่ะ สมบูรณ์กว่าของฉันเสียอีก แกแก่เกินที่จะเป็นโรคร้ายแรงต่าง ๆ เสียแล้ว เป็นคนหนึ่งในจำพวกคนเคราะห์ดีไม่กี่คนนัก ซึ่งจะตายตามธรรมชาติจริง ๆ เมื่อถึงคราวของแกเข้า แกเป็นหนุ่มที่แก่ที่สุดที่ฉันเคยพบเคยเห็นมา" แต่พอชิปส์เป็นหวัดหรือเมื่อลมพัดอู้ ๆ ข้ามบึงมา บางทีหมอเมริเวลก็จะเรียกยายวิกเกตออกไปที่เฉลียงแล้วกระซิบว่า "ช่วยดูแลแกสักหน่อยนะ ระวังหน้าอกสักหน่อยนะ —เออ— มันจะทำให้หัวใจพิการได้ แกไม่เป็นอะไรดอก นอกจากโรคแก่ตัวลงของแกเท่านั้นเอง แต่นี่แหละคือโรคสุดท้ายของแกแน่ ๆ ......"

ความแก่ตัวลง......จริงซิ แกเกิดนับแต่ปี ๑๘๔๘ โน่นแน่ะ ยังเคยไปงานแสดงพิพิธภัณฑ์ใหญ่ แต่เมื่อเริ่มสอนเดินอยู่น้อยคนนักเวลานี้ที่จะคุยอวดเช่นนี้ได้ ยิ่งกว่านี้ชิปส์ยังจำบรุกฟีลด์ในสมัยอาจารย์เวเทอร์บีได้ เป็นที่น่าพิศวงเหลือเกินอาจารย์เวเทอร์บี แม้แต่เวลานั้นก็แก่มากแล้ว ในระหว่าง ค.ศ. ๑๘๗๐ จำได้ง่ายเพราะเป็นปีที่เกิดสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับเยอรมัน แกย้ายมาอยู่บรุกฟีลด์ภายหลังที่ได้ไปอยู่ที่โรงเรียนเมลเบอรีมาแล้วปีหนึ่ง แกไม่ชอบเมลเบอรีเลย เพราะที่นั้นแกถูกนักเรียนเฮี้ยวเอาแต่แกชอบบรุกฟีลด์มากแทบพูดได้ว่าชอบตั้งแต่วันแรกที่แกย่างเท้าเข้ามาทีเดียว แกยังจำวันซึ่งได้เคยถูกสัมภาษณ์ครั้งแรกได้ติดหูติดตา เวลานั้นเป็นเดือนกรกฎาคม แดดส่องจ้าอากาศหอมหวนไปด้วยกลิ่นดอกไม้ และมีเสียงป๊อกแป๊กจากการเล่นคริกเกตที่กลางลานสนามโรงเรียน วันนั้นบรุกฟีลด์กำลังเล่นแข่งขันกับบานเฮิสต์ และเด็กบานเฮิสต์คนหนึ่งรูปร่างเล็ก ๆ อ้วนแก้มยุ้ยทำแต้มได้ถึงร้อยได้อย่าง

งดงาม แปลกที่เรื่องเช่นนี้ยังอยู่ในความทรงจำอย่างชัดเจนเวเทอร์บีสุภาพมาก และมีท่าทางสมเป็นพ่อคน เวลานั้นแกคงไม่สบายอยู่แล้ว น่าสงสารที่แกตาย ในระหว่างปิดภาคหน้าร้อน ก่อนชิปส์เริ่มเข้าทำงานเป็นภาคแรกนั้นเอง แต่อย่างไรก็ตามชิปส์และเวเทอร์บีได้พบปะสนทนากันแล้ว ขณะที่นั่งอยู่ข้างเตาผิงในบ้านยายวิกเกตชิปส์มักคิดเสมอว่า แกน่าจะเป็นคนๆ เดียวเท่านั้นในโลกที่รำลึกเห็นท่านผู้เฒ่าเวเทอร์บีได้อย่างชัดเจนอยู่ ชัดเจนแจ่มแจ้งจริงๆ เป็นภาพที่ปรากฏในความทรงจำของแกเสมอ ภาพของวันนั้นในฤดูร้อนแสงแดดส่องผ่านฝุ่นละอองเข้ามาในห้องทำงานของเวเทอร์บี "เธอยังหนุ่มแน่นอยู่นะคุณชิปปิ้งและบรุกฟีลด์ก็เป็นสถานที่เก่าแก่ ความหนุ่มแน่นกับความเก่ามักรวมกันได้ดี ขอให้พยายามเอาใจจดจ่อเพื่อความเจริญของบรุกฟีลด์เถิด แล้วบรุกฟีลด์จะตอบแทนคุณ อย่าให้ใครเล่นตลกกับคุณได้ ผม—อื้อ— จำได้ว่าที่เมลเบอรีวินัยของคุณ—เอ้อ— ไม่ค่อยเข้มงวดนักไม่ใช่หรือ?"

"ครับ เห็นจะไม่สู้เคร่งนัก"

"ไม่เป็นไร คุณยังหนุ่มอยู่ดอก มันเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับความชำนาญ คุณยังมีโอกาสแก้ตัวที่นี่อีก ต้องทำท่าทางขึงขังไว้แต่ต้นมือ นี่แหละเป็นเคล็ดสำคัญ"

บางทีคงถูกกระมัง ชิปส์ยังจำความอึดอัดใจอย่างอุกฤษฏ์ ครั้งแรกเมื่อเข้าคุมนักเรียนทำการบ้านได้ เวลานั้นเป็นเวลาพระอาทิตย์กำลังตกในเดือนกันยายน ตั้งกว่าครึ่งศตวรรษมาแล้ว ในห้องประชุมใหญ่ดูประหนึ่งว่าจะมีพวกคนป่าร่างกายกำยำเตรียมพร้อมที่จะกระโดดตะครุบแก ยังกะว่าแมวคอยจะตะครุบหนูเป็นอาหาร แกกำลังหนุ่มแน่นผิวพรรณผ่องใส ใส่คอลล่าร์สูงไว้จอนยาว (นี่เป็นความนิยมแปลกๆ ซึ่งคนชอบไว้กันในครั้งโน้น) ชาย

หนุ่มคนนี้กำลังอยู่ในกำมือของพวกเด็กบ้าบิ่นห้าร้อยคนซึ่งถือว่าการเล่นผัดพ่อผัดกับครูใหม่เป็นศิลปชั้นเยี่ยมเป็นกีฬาที่น่าตื่นเต้น และดูๆ ก็จะเป็นขนบประเพณีอะไรอย่างหนึ่งเสียด้วย เด็กนักเรียนเหล่านี้เวลาอยู่แยกเป็นคน ๆ ก็สุภาพเรียบร้อย แต่เมื่อเข้าพวกกันแล้วก็ดื้อด้านและเอาไว้ไม่อยู่ พอแกขึ้นนั่งเก้าอี้บนแท่น เด็กๆ ก็พากันเงียบกริบลงทันที ชิปส์ตีหน้าขรึมเพื่อซ่อนความประหม่า เสียงนาฬิกาดังติ๊กต๊อก ๆ อยู่ข้างหลัง ในห้องคลุ้งไปด้วยกลิ่นหมึกและน้ำมันขัดพื้น แสงอาทิตย์สีแดงเป็นเลือดส่องรัศมีเป็นลำเฉียงลอดหน้าต่างกระจกสีเข้ามา เด็กคนหนึ่งแกล้งปล่อยฝาโต๊ะให้ปิดดังปั๋ง ชิปส์จะต้องทำให้ทุกคนประหลาดใจ จะต้องแสดงว่าแกเอาจริง "เธอคนที่นั่งอยู่แถวที่ห้า—คนผมแดงน่ะ—เธอชื่ออะไร" "คอลเลครับ" "ดีละคอลเล เธอต้องลอกคำกลอนมาร้อยบรรทัด" ต่อแต่นั้นมาก็ไม่มีอะไรยุ่งยากอีกเลย ในยกแรกแกได้ชัยชนะ

อีกหลายปีต่อมา เมื่อคอลเลเป็นเทศมนตรีของนครลอนดอน ได้รับสายสะพายและยศอื่น ๆ อีก เขาก็ส่งลูก—ผมแดงเหมือนกัน—มาเข้าบรุคฟีลด์ด้วยและชิปส์ก็พูดว่า "นี่คอลเลพ่อของเธอเป็นนักเรียนคนแรกที่ถูกฉันเล่นงาน ครั้งฉันมาใหม่ๆ เมื่อยี่สิบห้าปีมาแล้ว สมแล้วที่เขาต้องรับโทษในครั้งนั้น และเธอก็สมควรแล้วที่จะถูกลงโทษในครั้งนี้" เด็กๆ พากันหัวเราะลั่นและเซอร์ริชาร์ดก็หัวเราะก๊ากใหญ่เมื่อลูกชายส่งข่าวเรื่องนี้มาให้ทราบในวันอาทิตย์ต่อมา

อีกวาระหนึ่ง ต่อมาหลายปี หลายปีหลังจากคราวนั้น ยังมีโจ๊กดีกว่านั้นอีก เพราะมีคอลเลอีกคนหนึ่งเข้าเป็นนักเรียนใหม่ คอลเลคนนี้เป็นลูกคอลเลซึ่งเป็นลูกของคอลเลคนแรก—และชิปส์พูดทิ้งเป็นระยะ ๆ ด้วยเสียงอื้ม—

อ้ม ซึ่งบัดนี้ดูจะกลายเป็นนิสัยเสียแล้วว่า "คอลเล เธอ—อ้ม—เป็นตัวอย่างที่ดี—อ้ม—ของขนบธรรมเนียมที่เป็นมรดกรับทอดกันมา ฉันจำได้ว่าปู่ของเธอ — อ้ม — ไม่เคยเข้าใจไวยากรณ์ละตินเสียเลย ปู่ของเธอน่ะโง่เต็มทีและพ่อเธอฉันก็จำได้—ชอบนั่งโต๊ะข้างฝาโน่น—เขาก็ไม่วิเศษวิโสกว่าเธอเลย แต่คอลเล ฉันเชื่อว่า—อ้ม—เธอ - อ้ม—ดูจะเป็นคนโง่ที่สุดในก๊กของเธอ" เสียงหัวเราะดังสนั่นลั่นไปทั้งห้อง

โจ๊กดีเสียด้วย ชักจะเก่าสักหน่อย แต่เป็นโจ๊กที่เศร้าสลดอย่างไรอยู่ขณะที่ชิปส์นั่งอยู่หน้าเตาไฟ และลมฤดูออตัมน์กำลังพัดแรง ความรู้สึกขบขันและความเศร้าสลดแล่นเป็นคลื่นซัดตามกันเข้ามา ทำให้แกรู้สึกตื้นตันจนน้ำตาร่วงบ่อย ๆ ดังนั้นเมื่อยายวิกเกตนำน้ำชาเข้ามา แกก็หาทราบไม่ว่าชิปส์หัวเราะหรือร้องไห้ ทั้งตัวชิปส์เองก็ไม่แน่ใจเช่นกัน

เยื้องถนนไปทางเบื้องหลังแนวต้นเอล์มแก่เป็นตัวโรงเรียนบรุกฟีลด์ มีเถาวัลย์อันร่วงโรยประจำฤดูออตัมน์ขึ้นคลุมอยู่ดูเป็นสีแดงคล้ำ ตึกสมัยศตวรรษที่สิบแปดหมู่หนึ่งตั้งอยู่เป็นกลุ่มบนสนามรูปจตุรัส ถัดไปเป็นสนามเล่นกว้างใหญ่ ถัดไปเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ และที่โล่งก็ลุ่มเฉอะแฉะเป็นหนองเป็นบึง ตามที่เวเทอร์บีเคยพูดบรุกฟีลด์เป็นโรงเรียนเก่าแก่แห่งหนึ่ง สร้างขึ้นเป็นโรงเรียนสอนภาษาละตินในสมัยพระนางเอลิซาเบธ ถ้าโชคดีกว่านี้บรุก-ฟีลด์ก็คงจะมีชื่อเสียงดีเช่นเดียวกับแฮโรว์ แต่ด้วยโชคชะตาไม่ค่อยดีนัก จึงเจริญขึ้นแล้วก็กลับเสื่อมลง สมัยหนึ่งเสื่อมมากจนเกือบสาบสูญไปอีกสมัยหนึ่งก็กลับรุ่งโรจน์ขึ้นเช่นในสมัยพระเจ้าจอร์จที่หนึ่งระหว่างที่กำลังรุ่งเรืองอยู่นั้นได้มีการสร้างตึกใหญ่ใหม่ และสร้างเสริมตึกเก่าออกไป ต่อมาตั้งแต่ภายหลังสงครามนโปเลียนมาจนกระทั่งถึงกลางสมัยพระนางวิกตอเรีย โรงเรียนตั้งต้นเสื่อมลงอีก ทั้งจำนวนนักเรียนและชื่อเสียงเวเทอร์บีซึ่งเข้ามาเป็นอาจารย์ใหญ่เมื่อปี ๑๘๔๐ ได้ทำให้โรงเรียนกลับเจริญขึ้นบ้าง แต่ตามประวัติต่อมาไม่เคยปรากฏว่าเคยเป็นโรงเรียนชั้นเยี่ยมเลย แต่ก็ยังจัดว่าเป็นโรงเรียนชั้นสอง ที่ออกหน้าออกตาแห่งหนึ่ง ครอบครัวผู้มีชื่อเสียงหลายคนได้ให้ความอุปการะโรงเรียนได้สร้างบุคคลสำคัญ ๆ ของสมัยนั้นขึ้นได้มาก เป็นต้นว่า ผู้พิพากษาสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร เจ้าหน้าที่จัดการปกครองอาณานิคม ขุนนาง และพระราชาคณะบ้าง ส่วนมากโรงเรียนสร้างพ่อค้า นักอุตสาหกรรม ผู้ประกอบอาชีพต่าง ๆ และคหบดี และเจ้าอาวาสทางคริสต์ศาสนา เป็นจำนวนไม่น้อย

บรุกฟีลด์เป็นโรงเรียนซึ่งเมื่อมีใครเอ่ยถึงแล้ว บางทีจะทำให้พวกหัวสูงยอมรับว่า เคยได้ยินชื่อมาแล้วเหมือนกัน

ถ้าบรุกฟีลด์ไม่เป็นเช่นที่ว่านี้ ก็คงไม่รับชิปส์เข้าไว้เป็นครู เพราะเมื่อพูดถึงตระกูลและความรู้แล้วแม้ชิปส์เป็นคนที่น่านับถือ อย่างไรก็ตาม แต่ก็ไม่เด่นเยี่ยมไปกว่าบรุกฟีลด์เอง

เมื่อใหม่ ๆ ชิปส์ต้องคิดอยู่นาน จึงสำนึกตัวได้เช่นนี้ ชิปส์ไม่ใช่คนเคยคุยโอ้อวดหรือหัวสูง แต่เมื่อครั้งอายุได้ยี่สิบปีเศษ ๆ ชิปส์เคยมีความทะเยอทะยานเช่นเดียวกับคนหนุ่มอื่น ๆ ที่มีอายุวัยนั้น แกเคยฝันว่าจะเป็นครูใหญ่ให้ได้ หรือมิฉะนั้นก็เป็นครูผู้ใหญ่ในโรงเรียนชั้นหนึ่ง หลังจากที่ได้พยายามและผิดหวังซ้ำซากมาแล้ว แกจึงรู้สึกตัวว่าแกบกพร่องในวิทยฐานะ เป็นต้นว่าปริญญาก็ไม่ได้ดีเป็นพิเศษ การปกครองของแกแม้จะดีพอใช้ และค่อยดีขึ้นเรื่อย ๆ ก็ยังไม่เป็นที่ไว้ใจได้จริง ๆ เสมอทุกคราวไป แกไม่มีรายได้ส่วนตัว และไม่มีญาติที่มีอิทธิพลสำคัญเลย ราว ๑๘๘๐ หลังจากมาอยู่ที่บรุกฟีลด์ได้ ๑๐ ปี แกจึงเริ่มคิดได้ว่า แม้จะย้ายไปอยู่ที่อื่นฐานะแกก็จะไม่ดีขึ้น แต่ในราว ๆ เวลาเดียวกันนั้นแกก็เริ่มรู้สึกเป็นสุขใจที่จะเป็นอยู่เช่นเดิม พออายุห้าสิบก็ได้เป็นครูอาวุโสของโรงเรียน พออายุหกสิบภายใต้ความบังคับบัญชาของครูใหญ่คนใหม่ซึ่งหนุ่มแน่น ชิปส์ก็เป็นบรุกฟีลด์ทั้งกายและใจ เป็นแขกเกียรติยศในการเลี้ยงอาหารของนักเรียนเก่าชาวบรุกฟีลด์ เป็นที่ปรึกษาในเมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับประวัติและขนบธรรมเนียมของบรุกฟีลด์ในปี ๑๙๑๓ เมื่ออายุได้หกสิบห้าปีแกก็ออกจากงาน ได้เช็คฉบับหนึ่งพร้อมกับโต๊ะเขียนหนังสือ และนาฬิกาตั้ง

เรือนหนึ่งเป็นของขวัญ และได้ย้ายข้ามถนนมาอยู่บ้านยายวิกเกต อาชีพอันน่านับถือได้สิ้นสุดลงอย่างมีเกียรติ ในคราวเลี้ยงอาหารอันครึกครื้นเมื่อวันสิ้นภาค เขาพากันเปล่งเสียงไชโยร้องแสดงความยินดี ให้เป็นเกียรติยศแก่ชิปส์ผู้เฒ่าถึงสามครั้งทุก ๆ คราว

ไชโยสามครั้งจริง ๆ แต่ยังจะมีอะไรต่อไปอีก ยังมีคำลาโรงซึ่งไม่มีใครนึกฝันและการแสดงซ้ำให้ผู้ดูซึ่งเศร้าสลดชมอีกครั้งหนึ่ง

ห้องที่ยายวิกเกตให้ชิปส์เช่าอยู่เป็นห้องเล็กแต่ได้รับแสงแดดและสบายมาก ตัวตึกหลังนั้นดูออกจะโอ่อ่าเกินไปจนน่าเกลียด แต่ข้อนั้นไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่ให้ความสะดวกดี ซึ่งถูกกับความต้องการของชิปส์เป็นข้อใหญ่ เวลาอากาศอบอุ่นสบาย ชิปส์ชอบเดินข้ามถนนไปยังสนามกีฬาในตอนบ่าย เพื่อดูการเล่นแข่งขันต่าง ๆ เมื่อเด็กยกมือแตะหมวกคำนับให้ แกจะยิ้มแย้มและปราศรัยด้วย แกใช้ความพยายามเต็มที่ที่จะรู้จักเด็กใหม่ทุกคน และเชิญทุกคนมากินน้ำชาด้วยในระหว่างภาคเรียนแรก แกมักสั่งขนมเค้กวัลนัทหยอดหน้าน้ำตาลสีชมพูจากร้านเรดดาเวย์ในหมู่บ้านมา และในระหว่างภาคหน้าหนาวก็จะมีครัมเปต (ซึ่งเป็นทำนองขนมครกเรา) วางซ้อนกันเป็นแพเล็ก ๆ อยู่ที่หน้าเตาไฟ ราดเนยเสียพอการจนอันล่างสุดแช่อยู่ในเนยที่ละลายนั่นเอง แขกของแกรู้สึกทึ่งที่จะจ้องดูแกชงน้ำชา—ค่อย ๆ ตักชาจากถ้ำต่าง ๆ ผสมกัน และแกจะถามเด็กใหม่ว่า บ้านอยู่ไหน และทางบ้านเคยเกี่ยวข้องติดต่อกับบรุกฟีลด์บ้างหรือไม่ แกคอยเฝ้าดูไม่ปล่อยให้จานของเด็กว่างลงได้ เมื่อนั่งสนทนากันอยู่เป็นเวลาหนึ่งชั่วโมงแล้ว และพอถึงบ่ายโมงตรง แกจะเหลือบดูนาฬิกาและพูดว่า "ฉันดีใจมาก - อั้ม—ได้พบพวกเธอเช่นนี้—ฉันเสียใจ—อั้ม—เธอจะต้องรีบกลับโรงเรียนกัน ...." และแล้วแกก็จะยิ้มและจับมือกับเด็ก ๆ ที่หน้ามุข ปล่อยให้พากันวิ่งข้ามถนนไปพลางพูดออกความเห็นว่า "ตาแก่นี่ไม่เลวเลย มีน้ำชาอร่อย ๆ ให้เรากิน และเป็นกันเองจนเรารู้เมื่อไรแกต้องการให้เรากลับ"

ส่วนชิปส์ก็เช่นเดียวกัน เมื่อยายวิกเกตเข้ามาเก็บของที่เหลืออยู่ แกจะพูดว่า "แม่วิกเกต เป็นเวลา อั้ม—ที่ชื่นใจที่สุด เจ้าเด็กแบรนซัมบอกฉันว่า—อั้ม-ลุงของเขาคือตาพันตรีคอลลิงวูด คอลลิงวูดที่เคยอยู่ที่นี่ครั้งหนึ่ง—อั้ม—เมื่อปีพันเก้าร้อยสอง ฉันคิดว่าใช่—เออ—ฉันจำคอลลิงวูดได้ดีทีเดียว ครั้งหนึ่งฉันเฆี่ยนเขา—อั้ม—เพราะแอบปีนขึ้นไปบนหลังคาโรงพลศึกษา—ไปเก็บลูกบอลในรางน้ำ เดี๋ยวอาจ—อั้ม—พลัดลงมาคอหักก็ได้ เจ้าเด็กคนนั้นน่ะแม่วิกเกตจำเขาได้ไหม ? เขาคงอยู่ทันแม่วิกเกต"

ยายวิกเกตเคยเป็นคนดูแลห้องเสื้อผ้าที่โรงเรียนก่อนที่แกจะเก็บหอมรอมริบได้พอ

"ค่ะ ฉันรู้จัก เขาชอบล้อฉันบ่อย ๆ แต่ไม่เคยมีปากมีเสียงอะไรกัน ทำทะโมน ๆ ไปอย่างนั้นเอง แต่ไม่เคยแกล้งอะไรฉันเลย เอ๊ะ ๆ ไม่ใช่คนที่ได้รับเหรียญดอกหรือคะ ?"

"ใช่ซิ เขาได้เหรียญ D.S.O." (แสดงความสามารถพิเศษในการรบ)

"คุณต้องการอะไรอีกบ้างไหมคะ ?"

"เดี๋ยวนี้ไม่ต้องการอะไรอีกแล้ว—อั้ม—จนกว่าจะถึงเวลานักเรียนเข้าโบสถ์ เขาเสียชีวิตที่อิยิปต์ ฉันคิดว่า...จ้ะ—อั้ม—ถึงเวลาสวดแล้ว ยกของว่างมาก็แล้วกัน"

"ค่ะ"

ชิปส์มีชีวิตอย่างเงียบ ๆ ด้วยความสุขที่บ้านยายวิกเกต แกไม่มีข้อกังวล เบี้ยบำนาญก็เพียงพอ และยังมีเงินเหลือจากการเก็บเล็กผสมน้อยอีกก้อนหนึ่งต่างหากด้วย แกมีเงินพอจะจับจ่ายซื้อของต้องการได้ทุกอย่าง ห้องของแกตกแต่งอย่างเรียบ ๆ สมกับผู้ที่เป็นครู มีหนังสือสองสามหิ้งและของราง-

วัลกีฬาบนหิ้ง หลังเตาผิงเต็มไปด้วยบัตรกำหนดเวลาและรูปถ่ายที่มีลายเซ็นทั้งของเด็กและผู้ใหญ่ มีพรมเตอรกีเก่าจนกร่อนแล้วผืนหนึ่ง เก้าอี้เท้าแขนใหญ่สองสามตัว บนผนังมีรูปอาคารโบราณ เป็นต้นว่า อโครโปลิสและฟอรัม ของเกือบทุก ๆ ชิ้นได้นำมาจากห้องอาจารย์หัวหน้าคณะของแกที่คณะโรงเรียน หนังสือส่วนมากเป็นหนังสือวรรณคดีโบราณ "แคล้สสิค" เพราะนั่นเป็นวิชาที่แกต้องสอน และมีหนังสือที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และอักษรศาสตร์ดี ๆ รวมอยู่ด้วย

ที่ชั้นล่าง ๆ มีกองหนังสือเรื่องนักสืบฉบับราคาถูกหลายเล่ม ชิปส์ชอบอ่านหนังสือเหล่านี้ บางทีแกก็หยิบหนังสือของเวอร์จิลและเซโนฟอนลงมาอ่านสักครู่ แต่ไม่ช้าก็กลับไปหานักสืบตัวเอ้ เช่น หมอทอร์นไดค์ และสารวัตรนักสืบเฟรนช์ (ที่นักเลงอ่านเรื่องนักสืบของ F.W. Croft คงจะจำได้) ถึงแม้ว่าแกจะได้สอนภาษาโบราณมาด้วยความขยันขันแข็งเป็นเวลาหลายปีก็ตาม แกก็ไม่เป็นนักภาษาโบราณที่ลึกซึ้งจนเกินไปนัก แกเห็นว่า ละตินและกรีกเป็นภาษาตายซึ่งสุภาพบุรุษชาวอังกฤษควรจะรู้ไว้สำหรับยกมาอ้างสักสองสามประโยค ยิ่งเสียกว่าเป็นภาษาที่มนุษย์ในโลกเคยพูดกัน แกชอบบทความนำสั้น ๆ ในหนังสือพิมพ์ไทมส์ ซึ่งมีภาษิตสั้น ๆ สองสามอันที่แกนึกออก การที่อยู่กับคนที่รู้เรื่องกันเช่นนี้ ซึ่งบัดนี้มีจำนวนค่อยลดลงทุกที ทำให้แกรู้สึกคล้ายกับว่าอยู่ท่ามกลางมิตรสหายที่ลึกลับและมีค่ายิ่ง แกรู้สึกว่านี่แหละเป็นผลประโยชน์ตอบแทนที่สำคัญ ซึ่งได้จากการศึกษาภาษากรีกและละตินโบราณ

แกอยู่ที่บ้านยายวิกเกตหาความบันเทิงใจอย่างเงียบ ๆ โดยการอ่านหนังสือบ้าง การสนทนาบ้าง และการรำลึกถึงเรื่องเก่าแก่บ้าง มาตรว่าขณะนี้แกจะแก่จนผมหงอก และหัวล้านนิดหน่อยแล้วก็ตาม แต่ก็ยังแข็งแรงมาก

สำหรับคนที่มีอายุรุ่นราวคราวนี้ แกก็ยังสามารถจะเลี้ยงน้ำชา ต้อนรับแขก และง่วนตรวจแก้ประชาสงเคราะห์ของบรุกฟีลด์ที่จะพิมพ์คราวหน้า บางครั้งบางคราวก็เขียนจดหมายด้วยลายมือแผ่วบางยุ่ง ๆ เป็นยุงตีกัน แต่ก็พออ่านได้ชัด แกมักเชิญครูใหม่เช่นเดียวกับเด็กใหม่มากินน้ำชา ในภาคฤดูออตัมน์นั้น แกได้เชิญมาสองคนและขณะที่กำลังเดินกลับ คนหนึ่งตั้งข้อสังเกตว่า "นิสัยดีอย่างประหลาดนะตาแก่นี่ พิถีพิถันในเรื่องปรุงน้ำชาเหลือเกิน ชายโสดมักจะเป็นเช่นนี้ ถ้ามีจริง ๆ สักคน"

น่าแปลกที่พวกนี้เดาไม่ยักถูก เพราะชิปส์ไม่ใช่คนโสด แกได้เคยแต่งงานแล้ว ถึงแม้ว่าจะนานมาแล้ว นานจนไม่มีครูคนใดในบรุกฟีลด์จำภรรยาของแกได้

ความอบอุ่นของไฟ และกลิ่นหอมของชาเร้าใจให้ชิปส์ระลึกถึงเรื่องเก่า ๆ อันยุ่งเหยิงร้อยแปดพันเก้าขึ้นมาได้ ฤดูสปริง – ฤดูสปริงในปี ๑๘๙๖ เมื่อแกอายุได้สี่สิบแปด วัยที่นิสัยอันไม่เปลี่ยนแปลงได้เริ่มสำแดงให้ปรากฏ แกเพิ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะ หน้าที่นี้และหน้าที่สอนภาษาโบราณได้ทำให้แกมีชีวิตอันผาสุกและเต็มไปด้วยงาน ในระหว่างวันหยุดในฤดูร้อนแกกับเพื่อนครูชื่อโรเดนพากันไปยังเลคดิสตริคท์ เขาเดินเที่ยวและปีนเขาเล่นอยู่ด้วยกันสัปดาห์หนึ่ง โรเดนก็ต้องจากไปโดยกระทันหันเพื่อกิจธุระบางอย่างในครอบครัว ชิปส์พักอยู่ที่ตำบลวัสเดลเฮดต่อมาแต่ลำพัง ณ ที่นั้นแกเช่าห้องในบ้านไร่หลังย่อม ๆ อยู่ วันหนึ่งขณะที่กำลังป่ายปีนอยู่บนยอดเขาเกรตเกเบิลแกเห็นหญิงสาวคนหนึ่งโบกไม้โบกมือวุ่นวายอยู่บนก้อนหินที่น่ากลัว คิดว่าหล่อนอยู่ในระหว่างอันตราย แกจึงรีบป่ายหน้าตรงไปหาและแกลื่นล้มลงและข้อเท้าแพลง แล้วปรากฏว่าหล่อนมิได้อยู่ในอันตรายอย่างใด เพียงแต่กำลังส่งสัญญาณให้กับเพื่อนที่เชิงเขาเบื้องล่างเท่านั้นเอง ชิปส์ก็นับว่าไต่เขาเก่งแต่หล่อนยังเป็นนักไต่เขาที่เชี่ยวชาญกว่า ดังนั้นชิปส์เองกลับเป็นผู้ที่ได้รับความช่วยเหลือ แทนที่จะเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือ แกไม่ชอบบทบาททั้งสองนี้เพราะได้พูดไว้ว่าไม่ใส่ใจกับผู้หญิงเลย เมื่ออยู่กับพวกผู้หญิงแกไม่เคยรู้สึกสะดวกสบาย และตัวร้ายอะไรอย่างหนึ่งที่กำลังเริ่มพูดถึงนี้ คือ หญิงสมัยใหม่แห่งปี ๑๘๙๐ ซึ่งก็ได้ทำให้แกคร้ามอย่างล้นเหลือ ชิปส์เป็นคนเงียบ ๆ ถือระเบียบประเพณีจัด และมองจากแง่ของบรุกฟีลด์ แกรู้สึกว่าโลกนี้เต็มไป

ด้วยความผันแปรใหม่ ๆ อันไม่เป็นโล้เป็นพาย มีเจ้านักแต่งหน้าใหม่คนหนึ่งชื่อ "เบอร์นาร์ดชอว์" มีความคิดเห็นนอกคอกอย่างน่าหลีกน่าเว้นเสียให้พ้นหูพ้นตาทีเดียว ยิ่งกว่านั้น ยังมีอีกคนหนึ่งชื่อ "อิบเซน" แต่งบทละครที่มีความคิดวิตถารชอบกล และยังมีการตื่นจักรยาน ซึ่งแม่พวกผู้หญิงก็คลั่งไม่แพ้กับพวกผู้ชายอีก ชิปส์ไม่เห็นด้วยกับสิ่งใหม่ ๆ ทันสมัยและเสรีภาพเยี่ยงนี้ทั้งหมด ถ้าแกเคยได้วางหลักเกณฑ์ขึ้นไว้แกก็คงว่า ผู้หญิงที่ดีนิ่มนวลขี้อาย แบบบาง และชายที่ดีก็ย่อมจะแสดงกิริยาสุภาพ และให้เกียรติต่อสตรีแบบนี้ ดังนั้นชิปส์จึงไม่หวังว่าจะมาพบผู้หญิงบนเกรตเกเบิล แต่เมื่อได้มาเผชิญหน้ากับคนที่ทำท่าประหนึ่งว่าจะต้องการความช่วยเหลือจากบุรุษเพศ มันกลับน่าสะพึงกลัวยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อหล่อนเป็นหญิงชนิดอกสามศอก สามารถช่วยเหลือแกเช่นนี้ เพราะปรากฏว่าหล่อนช่วยเหลือแกได้จริง ๆ หล่อนและสหายของหล่อนต้องช่วย เพราะชิปส์เดินเกือบไม่ได้ และการที่พาแกลงมาตามทางชันสู่วัสเดลนั้นก็เป็นของลำบากไม่ใช่น้อย

หล่อนชื่อคัธรีน บริดจีส อายุยี่สิบห้า เป็นเด็กพอที่จะเป็นลูกสาวของชิปส์ ตาของหล่อนสีฟ้าแวววาว แก้มตกกระและผมเรียบสีฟาง หล่อนเองก็ได้มาตากอากาศกับเพื่อนสาวและพักอยู่ที่บ้านไร่ และเมื่อหล่อนคิดว่า ตัวเองเป็นผู้รับผิดชอบในอุบัติเหตุของชิปส์ หล่อนจึงมักจะถีบจักรยานเลียบทะเลสาบไปยังบ้านซึ่งชายกลางคนท่าทางเคร่งขรึมไม่ค่อยพูดจานอนพักอยู่เสมอ แต่แรกหล่อนคิดว่าชิปส์เป็นเช่นนั้น และเมื่อได้เห็นหล่อนถีบจักรยานและไม่หวาด-หวั่นต่อการที่จะมาเยี่ยมผู้ชายแต่ลำพังในบ้านไร่ ชิปส์ก็ชักฉงนใจว่าโลกนี้จะไปอย่างไรกันแน่ ความเจ็บป่วยของแกทำให้แกต้องตกอยู่ในกำมือของหล่อนและในไม่ช้าก็รู้สึกว่าแกต้องการความเห็นอกเห็นใจจากหล่อนไม่น้อย หล่อน

ได้อ่านบทประพันธ์ของอิบเซนและนิยมชมชอบเขามาก หล่อนเห็นด้วยในข้อที่ว่าหญิงควรได้เข้ารับการศึกษาในมหาวิทยาลัย หล่อนยังคิดว่า หญิงควรจะได้รับสิทธิออกเสียงในการเลือกตั้งอีกด้วย หล่อนเป็นฝ่ายที่มีความเห็นรุนแรงสนับสนุนความเห็นของคนอย่างเบอร์นาร์ดชอว์และ วิลเลียมมอร์ริส หล่อนได้สาธยายความคิดเห็นทั้งสิ้นของหล่อนให้ชิปส์ฟังทุกบ่ายในหน้าร้อนที่วัสเดลเฮดนั้น และชิปส์เองออกจะพูดติดอ่างอยู่ ดังนั้นในตอนแรกจึงคิดว่าไม่เป็นประโยชน์อันใดที่จะขัดคอหล่อนในเรื่องเหล่านั้น เมื่อเพื่อนกลับแล้วหล่อนก็ยังคงพักอยู่ต่อมา ชิปส์ถามตัวเองว่า จะทำอย่างไรดีกับคนเช่นนี้ แกมักจะใช้ไม้เท้ายันย่องแย่งไปตามทางเดินไปสู่โบสถ์เล็ก ๆ ที่นั่นมีแผ่นหินฝังติดกับกำแพง และมันน่าสำราญที่จะนั่งพักหันหน้าไปทางเขาเกเบิลสีเขียว ๆ เหลือง ๆ รับกับแสงพระอาทิตย์น่าดู และฟังประจ๋อประแจ๋จากการสนทนาของหญิงสาว ซึ่งชิปส์ต้องรับว่า—เป็นคนสวยมากคนหนึ่ง

ชิปส์ไม่เคยพบใครเหมือนหล่อนมาแต่ก่อน แกเคยคิดเสมอว่าคร้ามข้อขยาดหญิงสมัยใหม่ และหล่อนกลับทำให้แกต้องตั้งตาคอยแล้วคอยเล่า ดูหล่อนถีบจักรยานมาตามถนนริมทะเลสาบ และหล่อนก็เช่นกัน ไม่เคยพบเห็นใครเหมือนชิปส์เลย หล่อนเคยคิดมาแต่ก่อนว่าชายในวัยกลางคนผู้อ่านหนังสือพิมพ์ไทมส์ และรังเกียจของสมัยใหม่นั้นเป็นที่น่าเบื่ออย่างร้ายกาจ ถึงกระนั้นชิปส์ก็ทำให้หล่อนเอาใจใส่และสนใจในตัวแกได้มากกว่าคนหนุ่ม ๆ ในวัยเดียวกันกับหล่อนเสียอีก ในชั้นแรกหล่อนชอบชิปส์เพราะแกเป็นคนที่รู้จักยากท่าทางขรึม ๆ และสุภาพเรียบร้อย ความคิดอ่านของแกก็คงอยู่ในสมัยปี ๑๘๗๐ และ ๑๘๘๐ หรือก่อนนั้น—ถึงกระนั้นก็ยังเป็นความคิดที่ตรงกับใจ ไม่กลับไป

กลับมา และเพราะว่า—เพราะว่าตาของแกสีน้ำตาล และเมื่อแกยิ้มก็ดูเก๋ "ฉันจะเรียกเธอว่าชิปส์อย่างคนอื่น ๆ ด้วย" หล่อนพูดเมื่อได้ทราบว่านั่นเป็นฉายาของแกที่โรงเรียน

ภายในสัปดาห์เดียว ทั้งสองคนก็หลงระเริงอยู่ในความรัก ยังไม่ทันที่ชิปส์จะเดินได้เองโดยไม่ต้องอาศัยไม้เท้า ก็ถือว่าตนได้หมั้นกันแล้วและได้แต่งงานกันในลอนดอนก่อนวันเปิดภาคฤดูออตัมน์หนึ่งสัปดาห์

เมื่อชิปส์นั่งฝันถึงวันเหล่านั้นอยู่เป็นเวลานาน ๆ ที่บ้านยายวิกเกต แกมักก้มมองดูเท้าและสงสัยว่าข้างไหนกันแน่ที่ก่อเหตุขึ้นคราวนั้น เหตุการณ์ใหญ่ ๆ เป็นอันมากมักเกิดเนื่องจากสาเหตุเพียงเล็กน้อย ด้วยเหตุนี้เองแกจึงไม่แน่ใจในข้อนี้ แกยังนึกเห็นชะโงกผาอันงดงามของเขาเกเบิลได้ทั้ง ๆ ที่ตั้งแต่คราวนั้นมาแกก็ไม่เคยไปที่เลคดิสตริคท์อีกเลย แกยังเห็นภาพน้ำลึกสีเทาของทะเลสาบวัสวอเตอร์ใต้เงื้อมเขาสครี แกยังได้กลิ่นของอากาศที่บริสุทธิ์หลังฝนตกหนัก และยังมองเห็นทางเดินข้ามไปยังเขาสไตเฮดได้ ครั้งนั้นเป็นเวลาที่แกมีความสุขจนงงงวย เดินเล่นไปตามริมแม่น้ำเวลาเย็น เสียงพูดเย็น ๆ เสียงหัวเราะอย่างร่าเริง ภาพเหล่านี้ยังแจ่วอยู่ในความทรงจำของแกอย่างชัดเจน หล่อนเป็นคนที่มีความสุขมากจริง ๆ เสมอ ทั้งสองกระตือรือร้นช่วยกันวางแผนชีวิตอนาคต พอนึกจะเอาจริงเอาจังชิปส์ก็นึกหวาด ๆ แต่การที่หล่อนจะมาอยู่ที่บรุกฟีลด์ คงจะเรียบร้อยเป็นแน่เพราะอาจารย์ผู้ปกครองคณะอื่น ๆ ก็แต่งงานแล้วทั้งนั้น และหล่อนยังได้บอกว่า หล่อนชอบเด็ก และคงจะเพลิดเพลินเมื่อจะอยู่กับเด็ก ๆ "แหม ! ฉันดีใจเหลือเกินที่เธอเป็นเช่นนี้ เมื่อครั้งพบเธอทีแรกน่ะ ฉันกลัวว่าเธอเป็นทนายความหรือนายหน้า หรือหมอฟัน หรือพ่อค้าผ้ายใหญ่ที่แมนแชสเตอร์เสียอีก การที่เป็นครูนั้นแตกต่างไปมาก สำคัญมากไม่ใช่หรือคะ เธอเห็นด้วยกับฉันหรือเปล่าคะ ว่าการชักจูงอบรมสั่งสอนเด็ก ๆ ซึ่งกำลังเติบโตขึ้นและซึ่งจะมีความสำคัญสำหรับโลก..."

ชิปส์บอกว่าไม่เคยคิดเช่นนั้น—หรืออย่างน้อยที่สุดก็ไม่ได้คิดบ่อยนัก แกทำให้ดีที่สุดที่จะทำได้ ใคร ๆ ก็ทำได้แค่นี้เอง

"จริงค่ะ ชิปส์ ฉันรักเธอก็เพราะพูดตรงไปตรงมาเช่นนี้"

อีกสิ่งหนึ่งที่ชิปส์ยังจำได้ชัดมาก เมื่อหวนระลึกถึงเรื่องเก่า—เช้าวันหนึ่ง ด้วยเหตุบางอย่าง แกกระวนกระวายมีความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะแสดงว่า ตัวของแกและความสำเร็จต่าง ๆ ของแกนั้นไม่ดีนัก แกบอกหล่อนว่าแกมีปริญญาสตี ๆ อันเดียว และเคยได้รับความยุ่งยากในเรื่องวินัยบ่อย ๆ และเป็นที่เชื่อได้แน่นอนว่า แกจะไม่มีโอกาสได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นไปอีกแล้ว และว่าแกไม่สมควรอย่างยิ่งที่จะแต่งงานกับเด็กสาวที่มีความทะเยอทะยาน พอแกพูดจบหล่อนกลับหัวเราะเป็นคำตอบ

หล่อนกำพร้าพ่อและแม่ และแต่งงานที่บ้านน้าในตำบลอีลิ่ง คืนก่อนพิธีแต่งงานขณะที่ชิปส์กำลังออกจากบ้านจะกลับไปโรงแรม หล่อนพูดด้วยเสียงหนัก ๆ เป็นเชิงเย้าว่า "คราวนี้เป็นการจากกันครั้งสุดท้ายของเรา ฉันรู้สึกคล้าย ๆ กับเด็กเข้าใหม่ ซึ่งเพิ่งมาอยู่กับเธอเป็นภาคแรก ไม่ใช่กลัวหรอกนะแต่ด้วยใจนับถือจริง ๆ เป็นครั้งเดียวเท่านั้น ฉันจะเรียกเธอว่า "คุณครู" หรือ "คุณชิปส์" ดีนะ? ฉันคิดว่า "คุณชิปส์" แหละดี ลาก่อน..... ลาก่อนคุณชิปส์"

(รถม้าแล่นกั๊บ กั๊บ ๆ ไปตามถนน และตะเกียงก๊าซสีเขียวอ่อนจับกับพื้นถนนซึ่งเปียกน้ำฝนเป็นแสงแวบวับ เด็กขายหนังสือพิมพ์ร้องตะโกนข่าวเกี่ยวกับการรบในอาฟริกาใต้ หนังสือเรื่องเชอร์ลอกโฮล์ม)

"ลาก่อน คุณชิปส์"

ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นมาเป็นเวลาแห่งความสุขที่สุด ซึ่งชิปส์ยังจำอยู่ได้เป็นเวลานานต่อมา และแทบไม่เชื่อว่าความสุขยิ่งใหญ่เช่นนี้ เคยมีมาแต่ก่อนในโลก การแต่งงานของแกเป็นความสำเร็จอันงดงาม คัธรีนชนะหัวใจของชาวบรุกฟีลด์ได้อย่างเดียวกับที่ได้ชนะชิปส์มาแล้ว หล่อนเป็นที่นิยมชอบพอของทั้งพวกเด็ก ๆ และพวกครูมาก แม้แต่ภรรยาของพวกครูซึ่งครั้งแรกชักจะอิจฉาเด็กสาว ๆ ที่น่ารักเช่นนั้น ไม่ช้าก็อดที่จะหลงหล่อนไม่ได้

แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือการที่หล่อนทำให้ชิปส์เปลี่ยนไป ก่อนแต่งงานชิปส์เป็นคนเฉย ๆ เฉื่อย ๆ เป็นที่ชอบพอและนับถือของชาวบรุกฟีลด์ทั่วไป แต่ไม่มีอะไรในตัวชิปส์ที่จะทำให้เป็นที่นิยมหรือเป็นที่รักของคนหมู่มากเลย แกอยู่ที่บรุกฟีลด์มาตั้ง ๒๕ ปี กว่าแล้ว ได้ทำตัวเป็นคนดี และทำงานหนักมานานพอแล้ว แต่นานเกินไปที่ใคร ๆ จะเชื่อว่าแกสามารถทำให้ดีขึ้นไปยิ่งกว่านั้นได้ อันที่จริงแกได้กลายเป็นครูที่ขึ้นราคร่ำครึ นี่เป็นขั้นต้นแห่งความเริ่มผุพังของอาชีพครู แกได้แต่สอนบทเรียนซ้ำซากปีแล้วก็ปีเล่าจนทำให้แกปฏิบัติกิจการอื่น ๆ ในชีวิตไปตามทำนองเดียวกันโดยไม่รู้สึกตัว แกทำงานดี เป็นคนละเอียดลออ เป็นพระภูมิเจ้าที่ซึ่งทำงานให้ความพอใจและเป็นที่ไว้วางใจได้เสมอ ให้ได้ทุก ๆ สิ่งนอกจากความจรรโลงใจ

ครั้นแล้วก็มาแต่งงานกับภรรยาสาวซึ่งดีอย่างประหลาด ไม่มีใครนึกฝันและตัวชิปส์เองก็คิดน้อยที่สุด ใคร ๆ ก็เห็นว่าหล่อนได้ทำให้แกกลายเป็นคนใหม่ขึ้น แม้ว่าความใหม่ส่วนมากเป็นความใหม่ที่ให้ความอบอุ่นและความ

สดชื่นแก่ชีวิตคน ซึ่งชราไม่ค่อยได้ติดต่อกับโลกและมีหลักฐานแน่นอนแล้ว นัยน์ตาของแกแจ่มใสขึ้น จิตใจของแกซึ่งได้รับการอบรมมาเพียงพอ แม้จะไม่หลักแหลมนักก็เริ่มดิ้นรนโลดโผนมากขึ้น และบัดนี้อารมณ์ขบขันซึ่งเป็นสิ่งหนึ่งที่แกมีอยู่เสมอแล้วนั้น ได้งอกงามเจริญยิ่งขึ้น และวัยของแกได้ทำให้อารมณ์ขบขันนี้สุขุมเต็มที่ แกเริ่มรู้สึกว่าร่างกายของแกแข็งแรงขึ้น ระเบียบวินัยของแกดีขึ้นมากจนถึงขีด ซึ่งอาจจะกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า กระด้างน้อยลง แกเป็นที่นิยมนับถือมากกว่าแต่ครั้งก่อน เมื่อมาที่บรุกฟีลด์ใหม่ ๆ แกมุ่งหวังที่จะให้ใคร ๆ รักนับถือและเชื่อฟัง หรืออย่างน้อยก็ให้เชื่อฟัง แกพึงจะได้รับความรักบัดนี้เอง ความรักซึ่งเด็ก ๆ ได้มอบโดยฉับพลันให้แก่คน ๆ หนึ่งที่มีใจเมตตากรุณาโดยปราศจากความอ่อนแอและเข้าใจพวกเขาพอดี ๆ ไม่มากเกินไป และมีความสุขทางครอบครัวเกี่ยวโยงมาถึงพวกเขา ชิปส์เริ่มพูดโจ๊กที่เด็กนักเรียนมักจะชอบ—สูตรช่วยจำ และการเล่นคำต่าง ๆ ซึ่งทำให้เด็ก ๆ หัวเราะ และในเวลาเดียวกันให้มีอะไรฝังอยู่ในหัวใจ มีโจ๊กอยู่เรื่องหนึ่งที่ไม่เคยเลยที่เด็ก ๆ จะไม่ชอบ แม้จะเป็นเพียงตัวอย่างอันหนึ่งของเรื่องอื่น ๆ ตั้งหลายเรื่อง ทุกคราวที่แกสอนประวัติศาสตร์โรมพอมาถึงตอนเลกส์คานูเลีย คือกฎหมายที่อนุญาตให้พวก "ผู้ดี" แต่งงานกับพวก "ไพร่" ได้ ชิปส์จะต้องเสริมเสมอว่า "เห็นไหม ถ้านางสาวไพร่ต้องการให้คุณผู้ดีแต่งงานด้วย และคุณผู้ดีบอกว่าเขาแต่งไม่ได้ เธอก็จะตอบว่า "ทำไมจะไม่ได้เล่าจ๊ะ พ่อมุสาเอ๋ย !" แล้วก็จะมีเสียงหัวเราะดังลั่นขึ้น

และคัธรีน ยังได้ทำให้ความคิดความเห็นของแกกว้างขวางขึ้น ทำให้แกมองเห็นไกลเลยเขตของบรุกฟีลด์ออกไป แกจึงได้เห็นว่าประเทศของแกเป็นลำน้ำลึกซึ่งอำนวยความอุดมสมบูรณ์ให้ทุกอย่างและบรุกฟีลด์เป็นเพียงแคว

ที่หล่อเลี้ยงแควหนึ่งเท่านั้น หล่อนมีสมองที่ฉลาดกว่าแก ชิปส์ไม่อาจพิสูจน์ได้ว่าความคิดของหล่อนผิด ทั้ง ๆ ที่แกไม่เห็นด้วย หล่อนยกตัวอย่าง เช่นในเรื่องการเมืองชิปส์ยังเป็นคนหัวโบราณสักหน่อย แม้ว่าหล่อนจะพูดถึงแรดิกัลโซเชียลิสต์บ่อย ๆ แต่แม้ว่าแกไม่ยอมเห็นด้วยในเรื่องใดก็ตาม เรื่องนั้นก็ซึมเข้าฝังอยู่ในหัวของแก อุดมคติใหม่ ๆ ของหล่อนผสมกับความคิดความอ่านที่เจริญเต็มที่แล้วของชิปส์ ทำให้เกิดเป็นส่วนผสมที่กำลังพอดีและเฉียบแหลมมาก

บางทีหล่อนก็เกลี้ยกล่อมแกได้เต็มที่ ตัวอย่าง เช่นโรงเรียนบรุกฟีลด์ได้เปิดหน่วยบรรเทาทุกข์คนจน ๆ ที่ลอนดอนภาคตะวันออก พ่อแม่และเด็กนักเรียนได้ให้เงินช่วยเหลืออุดหนุนเป็นอย่างดี แต่ไม่ได้เกี่ยวข้องติดต่อกับคนจน ๆ เหล่านี้โดยตรง คัธรีนเองเป็นคนแนะว่า ควรจะมีทีมจากหน่วยสงเคราะห์นี้มาเล่นฟุตบอลที่บรุกฟีลด์สักครั้งหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่ใช่ความคิดของคัธรีนแล้วก็คงไม่สำเร็จ คงแพ้เสียแต่แรก ด้วยคนอื่น ๆ ไม่มีใครเห็นพ้องด้วย และมีผู้แอนตี้ความคิดนี้มาก การที่จะนำเด็กเลว ๆ ลูกขี้ครอกมาเล่นที่สนามอันสูงศักดิ์ ซึ่งเป็นที่สนุกสนานของเด็กหนุ่มชั้นผู้ดีนั้น ครั้งแรกดูจะเป็นการคุ้ยเขี่ยเอาสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ซึ่งไม่น่าจะแตะต้องขึ้นมา คณะครูบาอาจารย์ทั้งหมดไม่เห็นด้วย และโรงเรียนเอง ถ้าออกความเห็นได้ก็คงจะไม่เห็นด้วยเช่นกัน ทุก ๆ คนเชื่อว่า เด็กจน ๆ ที่มาจากลอนดอนภาคตะวันออกนั้นคงเป็นเด็กเสเพลกลางถนน หรือมิฉะนั้นเด็กพวกนั้นก็คงรู้สึกอึดอัดไม่สบาย อย่างไรก็ดีคงจะมี "อะไรสักอย่างเกิดขึ้น" ซึ่งจะทำให้ทุก ๆ คนยุ่งใจและหัวเสีย แต่คัธรีนก็ยังคงยืนกรานอยู่

"ชิปส์" หล่อนพูด "เธอรู้นะคะว่าคนพวกนั้นคิดผิดและฉันถูก ฉัน

กำลังมองต่อไปในอนาคต พวกเขาและเธอกำลังมองย้อนกลับไปอดีต อังกฤษจะไม่ถูกแบ่งออกเป็นพวกมูลนาย และ "พวกขี้ข้า" เสมอไป และเด็กปอปลาร์ (ชนบทที่ยากจนที่สุดของลอนดอน) เหล่าโน้นก็สำคัญสำหรับอังกฤษเท่า ๆ กับเด็กบรุกฟีลด์เหมือนกัน เธอควรเอาเด็กพวกนั้นมาเล่นที่นี่ให้ได้ชิปส์ เธอจะหลอกตัวเองโดยเพียงแต่ส่งเงินไปบำรุงยี่สิบสามสิบบาทแล้วก็เลิกไม่อินังขังขอบต่อไปนั้นไม่ถูก ยิ่งไปกว่านั้นเด็กพวกนี้ก็มีความภาคภูมิใจในบรุกฟีลด์เช่นเดียวกับเธอเหมือนกัน ต่อไปอีกหลายปีเขาอาจมาอยู่ที่นี่—อย่างน้อยก็สองสามคน ทำไมจึงไม่ทำ ? ทำไมจึงยังไม่ทำ ? ชิปส์จำไว้นะคะ ปีนี้เป็นปี ๑๘๙๗–ไม่ใช่–๖๗ เมื่อครั้งเธอไปเรียนที่เคมบริดจ์ ครั้งนั้นเธอมีความคิดความอ่านมั่นคงดีและเป็นความคิดดีเป็นจำนวนมากเสียด้วยแต่ก็มีอยู่บ้าง—เพียงเล็กน้อย--ชิปส์—ที่ควรเปลี่ยนแปลง"

คัธรีนชักจะประหลาดใจ เมื่อชิปส์เห็นด้วย และกลับเป็นผู้สนับสนุนความเห็นนี้อย่างเข้มแข็ง การเปลี่ยนความคิดอย่างกลับหน้ามือเป็นหลังมือนี้ทำให้คณะกรรมการเห็นด้วยโดยไม่รู้ตัว และตกลงยอมให้ทำการทดลองที่ใคร ๆ ก็ต้องคร้ามนี้ เด็กจากปอปลาร์มาถึงบรุกฟีลด์ในบ่ายวันอาทิตย์วันหนึ่ง เล่นซอกเกอร์กับทีมที่สองของโรงเรียนและแพ้เจ็ดประตูต่อห้า ต่อมาก็ร่วมกินน้ำชากับทีมของโรงเรียนในห้องกินอาหาร ได้พบกับครูใหญ่และพาเที่ยวชมทั่วทั้งโรงเรียน ชิปส์ไปส่งที่สถานีรถไฟในตอนเย็นทุก ๆ สิ่งเสร็จไปโดยเรียบร้อยและเป็นที่ทราบได้ชัดเจนว่า ผู้ที่มาในการแข่งขันนี้ทุกคนรู้สึกเลื่อมใสในบรุกฟีลด์และทำให้เหตุการณ์นี้ยังอยู่ในความทรงจำของชาวบรุกฟีลด์ทุกคน

พวกนั้นได้นำความทรงจำถึงหญิงที่มีเสน่ห์คนหนึ่งซึ่งพวกเขาได้พบปะและสนทนากลับไปด้วย ต่อนั้นมาหลายปี คราวหนึ่งในระหว่างมหาสงคราม

มีพลทหารคนหนึ่ง พักอยู่ที่ค่ายใหญ่ใกล้กับบรุกพีลด์มาเยี่ยมชิปส์และเล่าว่า เขาเป็นคนหนึ่งของทีมแรกที่ได้มาเล่นกับบรุกพีลด์ ชิปส์เชิญเขาให้ไปกินน้ำชาและสนทนาด้วย ในที่สุดขณะที่จับมืออำลาอยู่ ชายคนนั้นถามขึ้นว่า "คุณผู้หญิงสบายดีอยู่หรือครับ ผมยังระลึกถึงอยู่เสมอ"

"จริงหรือ ?" ชิปส์ถามด้วยความตื่นเต้น "คุณยังจำเขาได้หรือ ?"

"ครับ ผมคิดว่าใคร ๆ ก็คงจำได้"

และชิปส์ตอบว่า "เขาจำกันไม่ได้ดอกคุณก็รู้ อย่างไรก็คงไม่ใช่ที่นี่ เด็ก ๆ มาแล้วก็ไป มีหน้าใหม่มาตลอดเวลา ความจำอยู่ไม่นานดอก แม้แต่ครู ๆ ก็ไม่ได้อยู่ตลอดไป ตั้งแต่ปีกลายมาแล้ว—เมื่อตากริบเบิลลาออกไป—เขาเป็น—อั้ม—คนใช้ของโรงเรียน—ไม่มีใครที่นี่อีกเลยซึ่งเคยเห็นเมียฉัน เธอเสียไปหลังจากที่พวกคุณมาเยี่ยมแล้วไม่ทันถึงปี ในปี—๙๘"

"ผมเสียใจจริง ๆ ครับที่ทราบเช่นนี้ มีเพื่อนของผมสองสามคน ซึ่งยังจำคุณผู้หญิงได้ดีทีเดียวครับ แม้เราจะได้เห็นคุณผู้หญิงคราวนั้นครั้งเดียวเท่านั้น"

"ฉันดีใจมาก...วันนั้นเป็นวันสำคัญของเราทุกคน—เล่นสนุกดีเสียด้วย"

"วันที่ดีที่สุดในชีวิตของผมจริง ๆ ผมอยากให้เป็นครั้งโน้นและไม่ใช่เดี๋ยวนี้ ผมจะข้ามไปฝรั่งเศสพรุ่งนี้"

ต่อมาราว ๆ เดือนหนึ่ง ชิปส์ก็ทราบว่าชายคนนั้นได้เสียชีวิตที่ปาสเชนเดล (ซึ่งฝ่ายสัมพันธมิตรถูกฝ่ายข้าศึกระดมตีอย่างรุนแรงที่สุดในมหาสงคราม ๑๙๑๔—๑๙๑๘)

— ๗ —

แกนั่งอยู่ที่บ้านยายวิกเกต พอตะวันยอแสง เมื่อระฆังเรียกชื่อดังขึ้น ก็รำลึกถึงเหตุการณ์ก่อน ๆ ขึ้นมา นี่เป็นตอนหนึ่งแห่งชีวิตของแก ตอนที่แกมีความสุขอย่างยิ่ง และเต็มไปด้วยความหลังอันสดชื่น คัธรีนเดินซอยเท้ามาตามเฉลียงหิน หล่อนหัวเราะอยู่ข้าง ๆ แก เมื่อเห็นคำอธิบายที่ขำ ๆ และขัน ๆ ซึ่งเจ้าของไม่เจตนาในเรื่องเรียงความที่แกกำลังตรวจหล่อนเล่นเชลโลในทำนองบทเพลงของโมซาร์ตร่วมอยู่ในวงดนตรีของโรงเรียน แขนอันขาวนวลของหล่อนเคลื่อนไปมาอยู่เหนือเครื่องดนตรีสีน้ำตาลเป็นมันขลับ หล่อนเล่นได้ดีและเป็นนักดนตรีที่สามารถคนหนึ่ง คัธรีนสวมเสื้อขนสัตว์และถุงมือนวมในงานแข่งขันกีฬาระหว่างคณะประจำเดือนธันวาคม คัธรีนในงานอุทยานสโมสร ในวันประชุมแจกรางวัลประจำปี คัธรีนออกความเห็นแนะนำในข้อยุ่งยากเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เกิดขึ้น คำแนะนำที่ดีด้วยซึ่งชิปส์ไม่ค่อยจะเห็นพ้องด้วยเสมอไป แต่ก็เป็นคำแนะนำที่มีอิทธิพลเหนือแกอยู่เสมอ

"ชิปส์ ถ้าเป็นคราวฉันแล้ว ฉันจะไม่เอาโทษ เพราะไม่ใช่ความผิดร้ายแรงอะไรนัก"

"ฉันรู้แล้ว ฉันก็ไม่อยากเอาโทษ แต่ถ้าทำเช่นนั้น ฉันเกรงว่าเขาจะทำดังนั้นอีก"

"พยายามอธิบายให้เขาเข้าใจอย่างตรงไปตรงมา แล้วให้โอกาสเขาแก้ตัวอีกสักที"

"ฉันจะลองดู"

นอกจากนี้บางครั้งบางคราวก็ยังมีอีกหลายเรื่อง ซึ่งร้ายแรงจริง ๆ

"ชิปส์คะ เธอก็ทราบแล้วว่า การเอาเด็กนับร้อยมาขังรวมกันอยู่เช่นนี้ เป็นวิธีดำเนินการที่ฝืนธรรมชาติแท้ ๆ ดังนั้นเมื่อเกิดมีอะไร ๆ ที่ไม่ควรจะเกิดขึ้น เธอไม่คิดหรือคะว่ามันไม่เป็นการยุติธรรมเลยที่ลงโทษเด็ก ราวกับว่าการมาอยู่ที่นี่เป็นความผิดของเขาเอง"

"เรื่องนี้ฉันไม่ทราบ คัธรีน แต่ฉันทราบว่า เราต้องกวดขันในเรื่องชนิดนี้ให้มาก เพื่อเห็นแก่ทุก ๆ คน เสียคนหนึ่งก็จะระบาดไปถึงคนอื่น ๆ ด้วย"

"ตัวเขาน่ะ ก็ติดมาจากคนอื่น เรื่องมันก็น่าจะเป็นเช่นนั้นไม่ใช่หรือคะ ?"

"อาจเป็นได้ เราก็ทำอะไรไม่ได้ อย่างไรก็ดี ฉันแน่ใจว่า บรุกฟีลด์ยังดีกว่าโรงเรียนอื่นอีกมากดังนั้นซิ จึงต้องรักษาให้เป็นอยู่เช่นนี้ตลอดไป"

"แต่เด็กคนนี้ ชิปส์คะ เธอจะไล่เขาออกหรือ ?"

"อาจารย์ใหญ่คงไล่ออก ถ้าฉันรายงานขึ้นไป"

"และเธอก็จะรายงานยังงั้นหรือคะ ?"

"ฉันจนใจ มันเป็นหน้าที่"

"เธอลองตรึกตรองดูอีกสักหน่อยไม่ได้หรือคะ......เรียกเด็กคนนั้นมาถามอีกครั้ง...ค้นให้พบว่า เรื่องมันเป็นมาอย่างไร.... นอกจากนั้น — นอกจากเรื่องนี้–เด็กคนนี้น่าเอ็นดูไม่ใช่หรือคะ ?"

"จ้ะ เขาไม่เสียหายอะไรดอก"

"นั่นซิคะ น่าจะมีทางอื่น"

และเรื่องอื่น ๆ ทำนองนี้ในสิบครั้งชิปส์จะใจแข็งไม่เชื่อสักครั้งหนึ่งเมื่อมาคิดอีกภายหลัง แกจะรู้สึกว่าควรจะทำตามคำแนะนำของหล่อนเสีย ตั้ง

ครึ่งหนึ่งของที่ปฏิเสธ และในปีหลัง ๆ ต่อมา เมื่อแกมีเรื่องยุ่งยากขึ้นกับเด็ก แกก็รู้สึกสะท้อนใจรำลึกถึงความหลังเสมอ เด็กจะมายืนอยู่ตรงนั้น คอยฟัง คำตัดสินโทษและถ้าเขาสังเกตก็จะเห็นดวงตาสีน้ำตาลคู่นั้นเป็นประกายแวววาว แสดงให้รู้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยดี แต่เด็กคนนั้นมิได้นึกไปถึงว่าในขณะนั้นชิปส์กำลังระลึกถึงเรื่องซึ่งได้เกิดขึ้นมานานแล้ว นานก่อนเขาเสียอีก ชิปส์กำลังคิดว่า "ให้ตายซิ ฉันเองก็บอกไม่ถูกว่า ทำไมถึงไม่เอาเรื่อง แต่ฉันท้าพนันได้ว่าหล่อนคงจะปล่อยเขาไปเช่นเดียวกัน"

แต่หล่อนหาได้อ้อนวอนเพื่อให้ลดโทษเสมอไปไม่ ในบางคราวแต่น้อยครั้งที่สุด หล่อนกลับขอให้เข้มงวดในขณะที่แกเอนเอียงจะยกโทษให้ "ชิปส์คะ ฉันไม่ชอบเด็กแบบนี้ เขาอวดดีชะล่าใจเกินไป ถ้าเขาชอบหาเรื่องใส่ตัวเช่นนี้แล้ว ก็ควรให้เขาได้รับผลสนองเสียบ้าง"

เหตุการณ์จุก ๆ จิก ๆ ช่างมากมายอะไรเช่นนี้ ล้วนแต่ฝังอยู่ในความหลังทั้งนั้น ปัญหาต่าง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องร้อนในสมัยหนึ่งก็ดี การโต้เถียงที่รุนแรงครั้งหนึ่งก็ดี หรือเกร็ดเบ็ดเตล็ดซึ่งขบขัน ก็เพราะสักแต่ว่ามีคนจำแง่ขำ ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ได้ ความสำนึกรู้ใด ๆ จะเป็นเรื่องสำคัญจริง ๆ ขึ้นได้ละหรือในเมื่อร่องรอยสุดท้ายของเหตุการณ์นั้น ๆ ได้สูญสิ้นไปจากความทรงจำของมนุษย์แล้ว และถ้าเป็นเช่นนั้น ความสำนึกรู้เรื่องต่าง ๆ ช่างจับกลุ่มรวมก้อนเกาะแน่นอยู่กับแกอะไรเช่นนั้น ราวกับว่ามันเป็นที่อาศัยในกาลสุดท้ายก่อนที่จะถึงความพินาศ ทำลายไปทีเดียว! แกจะต้องมีเมตตาต่อความสำนึกนั้น ๆ และสงวนมันไว้ในดวงจิต อย่างทนุถนอม ก่อนที่มันจะถึงเวลาหลับไม่รู้ตื่น เรื่องการลาออกของตาอาเชอร์เป็นต้น—เป็นเรื่องที่น่าทึ่งไม่น้อย และยังเรื่องหนูที่ดันเตอร์จับขังไว้ในห้องออร์แกน ขณะที่โอคิลวีเฒ่ากำลังซ้อม

เพลงสวดอยู่อีก โอคิลวีตายแล้ว และดันเตอร์เสียชีวิตในการรบที่ยุตแลนด์ คนอื่น ๆ ที่ได้รู้เห็นได้ยินเรื่องมาแล้วก็พากันลืมเสียเกือบหมด สำหรับเหตุการณ์อื่น ๆ ก็เป็นเช่นนั้นมาหลายศตวรรษแล้ว ชิปส์มองเห็นภาพของเด็ก ๆ นับเป็นจำนวนพัน ๆ คนขึ้นไปได้ทันที นับตั้งแต่รัชสมัยพระนางอลิซาเบธเป็นต้นมา พวกครู ๆ เปลี่ยนรุ่นแล้วก็เปลี่ยนอีก ยุคอันยืดยาวแห่งประวัติการณ์ของบรุกฟีลด์ซึ่งไม่เหลืออะไรอยู่เลย แม้แต่เอกสารที่ล่าง ๆ สักชิ้นหนึ่ง ใครบ้างที่รู้ว่าเหตุไรห้องเรียนชั้นห้าเดิมจึงเรียกว่า "ปิ๊ต" เริ่มแรกก็คงต้องมีเหตุผลเป็นแน่ แต่ว่าเหตุผลนั้นได้ผ่านพ้นความทรงจำไปแล้วอันตรธานไปเช่นเดียวกับหนังสือของลิวี่โบราณที่หายสูญไป และมีอะไรเกิดขึ้นที่บรุกฟีลด์บ้างหนอเมื่อครอมเวลล์กำลังรบกับพระเจ้าชาลส์ที่เนสบี ซึ่งอยู่แถว ๆ นั้นเอง ความตื่นตระหนกตกใจในปีพันแปดร้อยสี่สิบห้าทำให้กระทบกระเทือนบรุกฟีลด์อย่างไรบ้าง เมื่อได้ทราบข่าวชนะศึกที่วอเตอร์ลูนั้น โรงเรียนได้ปิดฉลองวันหนึ่งหรือเปล่าหนอ และอื่น ๆ อีกจนถึงสมัยแรกที่แกจำได้—ปี ๑๘๗๐ และในการสัมภาษณ์ครั้งเดียวนั้นเวเทอร์บีพูดเป็นเชิงว่า "น่ากลัวว่าสักวันใดวันหนึ่งเราเองก็เห็นจะต้องรับมือพวกปรัสเซียเป็นแน่"

เมื่อชิปส์จำเรื่องราวต่าง ๆ ได้เช่นนี้ แกมักจะรู้สึกว่าควรเขียนเรื่องราวเหล่านั้นขึ้นเป็นเล่ม ในระหว่างที่แกอยู่ที่บ้านยายวิกเกตบางคราวแกยังเลยเถิดไปถึงกับเขียนหมายเหตุกระท่อนกระแท่นลงในสมุดทำการเล่มหนึ่งไว้ด้วย แต่ในไม่ช้าแกก็มีอุปสรรค—ข้อสำคัญก็คือ การเขียนหนังสือทำให้แกเหน็ด-เหนื่อยทั้งกายและใจ มิหนำซ้ำจะด้วยเหตุใดก็ตาม เรื่องที่แกนึกได้นั้นหมดรสเป็นส่วนมาก เมื่อนำมาเขียนลงเป็นตัวหนังสือ เช่นเรื่องของดารัชตัน และกระสอบมันฝรั่งเป็นต้น เมื่อมาเป็นลายลักษณ์อักษร ดูมันจืดชืดเสียเหลือเกิน

แต่ในสมัยนั้นดูมันช่างขบขันเสียนี่กระไร เมื่อนึกถึงเรื่องนี้ขึ้นมามันก็น่าขันเสียจริง ๆ เสียด้วย ถึงแม้บางทีท่านจะจำรัชตันไม่ได้... แต่ใครจะจำได้เล่า มันเป็นเรื่องข้าที่ล่วงมาแล้วตั้งหลายปี มันเป็นเวลานานหนักหนามาแล้ว... แม่วิกเกตเคยรู้จักเจ้าหมอคนที่ชื่อรัชตันไหม ? ก่อนสมัยแม่วิกเกตเสียอีก ฉันกล้าพูดได้ทีเดียว... ไปราชการบางอย่างที่เมืองพม่า... เอ๊ะ ! หรือจะเป็นบอร์เนียว.... ตลกมากเจ้าหมอนี่...รัชตัน

และชิปส์ก็ไปนั่งฝันอยู่หน้าเตาผิง ฝันถึงสมัยและเหตุการณ์ ซึ่งแกแต่ผู้เดียวอาจเอาใจใส่อยู่อย่างเงียบ ๆ ได้ทั้งสนุกและเศร้า ทั้งขันและโศก มันปนเป ยุ่งเหยิงอยู่ในดวงจิตของแกทั้งหมด และถึงแม้ว่าเรื่องเหล่านี้จะยุ่งเหยิงสักเพียงไรก็ตาม ในวันหนึ่งแกอาจจะสะสางมันออก และเขียนขึ้นไว้เป็นเล่มได้...

แกยังจำวันนั้นในฤดูสปริง เมื่อปีพันแปดร้อยเก้าสิบแปดได้เสมอ แกเดินผ่านหมู่บ้านบรุกพีลด์ไปช้า ๆ อย่างกับว่ากำลังถูกผีอำ และพยายามดิ้นรนที่จะหนีไปสู่โลกภายนอก ซึ่งพระอาทิตย์ยังส่องสว่างอยู่ และทุกสิ่งทุกอย่างผิดต่างไปจากโลกนี้ นักเรียนคนหนึ่งชื่อฟอล์กเนอร์พบแกในตรอกข้างโรงเรียน และพูดกับแกว่า "ครูครับ บ่ายวันนี้ผมลาไปข้างนอกได้ไหมครับ ? คุณพ่อและคุณแม่กำลังมาหาผม"

"อะไรนะ อ้อ ได้...ได้..."

"ผมไม่ไปสวดด้วยได้ไหมครับ ?"

"ได้....ได้...."

"และผมไปรับคุณพ่อและคุณแม่ที่สถานีได้ไหมครับ ?"

แกเกือบจะโพล่งออกไปว่า "ไปตายที่ไหนที่ไหนก็ไปเถอะฉันไม่ว่าดอก เมียฉันก็ตาย ลูกฉันก็ตาย และฉันเองก็เบื่อโลกเต็มทนเหมือนกัน"

แต่แกเพียงพยักหน้า แล้วก็เดินละห้อยละเหี่ยต่อไป แกไม่อยากพูดกับใคร หรือต้องการคำปลอบโยนเห็นอกเห็นใจ ถ้าหากจะทำได้ แกอยากจะคุ้นกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเสียก่อนที่จะได้ยินคำแสดงความเมตตากรุณาจากคนอื่น ๆ เมื่อเลยเวลาเรียกชื่อแล้ว แกก็เข้าสอนชั้นปีที่สี่เช่นเคย สั่งให้นักเรียนท่องไวยากรณ์ แล้วก็นั่งสติลอยนิ่งเงียบอยู่ที่โต๊ะต่อไป ทันทีทันใดนั้นมีเด็กคนหนึ่งพูดขึ้นว่า "ขอโทษครับ มีจดหมายถึงครูหลายฉบับครับ"

จริงซิ แกกำลังเอาข้อศอกทับไว้ จดหมายเหล่านี้จ่าหน้าซองถึงแก

ทั้งนั้น แกฉีกซองออกทีละฉบับ แต่ทุกฉบับไม่มีข้อความอะไรนอกจากกระดาษเปล่า แกรู้สึกบ้างเหมือนกันว่าออกจะแปลกอยู่ แต่ก็ไม่พูดว่ากระไร และเรื่องนี้ก็ไม่ทำให้แกหยุดคิดเรื่องเก่าของแกลงได้แม้แต่น้อย ต่อมาอีกหลายวันแกจึงคิดได้ว่า นั่นคือการเล่นคะนองสำหรับวันที่ ๑ เมษายน ที่เรียกกันว่าเอปริลฟูล

วันนั้นเองเป็นวันที่ทั้งแม่และลูกซึ่งพึ่งคลอดตายลงในวันเดียวกัน ในวันที่ ๑ เมษายน ๑๘๙๘

— ๙ —

ชิปส์ย้ายจากห้องอันกว้างขวางและสบายที่คณะโรงเรียน กลับไปอยู่ ณ ที่พักสำหรับคนโสดเดิมของแกอีก ครั้งแรกแกคิดจะลาออกจากตำแหน่งหัวหน้าคณะด้วย แต่อาจารย์ใหญ่ทัดทานไว้ และภายหลังแกก็รู้สึกดีใจเพราะงานนี้ทำให้แกมีงานยุ่งทั้งกายและใจ ทุกคนจะสังเกตได้ชัดว่าแกเปลี่ยนไปถนัด ชีวิตสมรสได้เพิ่มพูนบางสิ่งบางอย่างให้แก่แก ความโศกเศร้าก็เช่นเดียวกัน ภายหลังจากความเศร้าสลดอย่างยิ่ง ครั้งแรกแกก็กลายเป็นคนจำพวกซึ่งเด็กเรียกโดยไม่ยั้งคิดว่า "แก่" ทันที นี่ไม่ใช่ว่าความแคล่วคล่องว่องไวของแกลดลง แกยังสามารถตีคริกเกตได้ห้าสิบอย่างสบาย—และก็ไม่ใช่ว่าแกสนใจหรือฝักใฝ่ในการงานของแกน้อยลง ความจริงผมของแกก็เริ่มหงอกประปรายมาหลายปีแล้ว แต่ดูใคร ๆ จะพึ่งสังเกตเห็นเป็นครั้งแรกเดี๋ยวนี้เอง แกอายุห้าสิบแล้ว ครั้งหนึ่งหลังจากเล่นไฟฟ์อย่างเหน็ดเหนื่อยมาแล้ว แกแอบได้ยินเด็กคนหนึ่งพูดว่า "ไม่เลวเลยสำหรับคนแก่อย่างแก" ในการเล่นคราวนี้แกเล่นดีไม่แพ้คนอื่น ๆ ซึ่งอ่อนกว่าแกตั้งครึ่ง

เมื่ออายุได้แปดสิบเศษแล้ว ชิปส์ยังเคยเล่าเรื่องนี้แล้วหัวเราะเอิ๊ก ๆ "ห้าสิบก็แก่ด้วยรึ? อั้ม—เจ้าเนเลอร์น่ะเองเป็นคนพูด และเดี๋ยวนี้เจ้าเนเลอร์เองก็คงเกือบห้าสิบเข้าไปแล้ว ฉันสงสัยนักเขายังนึกอยู่หรือเปล่าว่า อายุห้าสิบน่ะแก่มาก ครั้งที่แล้วฉันได้ยินว่าเขาเป็นทนายความ ทนายความน่ะอายุยืน ดูฮัลส์เบอรีซิ—อั้ม—เป็นประธานศาลฎีกาเมื่ออายุได้แปดสิบสอง และตายเมื่อ

อายุได้เก้าสิบเก้า นั่นแน่ะ—อั้ม—จะแก่เกินไปเมื่ออายุห้าสิบ—ทำไมนะ คนอย่างนั้นหนุ่มเกินไปเมื่ออายุห้าสิบ... ฉันเองเวลานั้นก็เป็น....เด็กเปียก ๆ เท่านั้นเอง..."

ที่พูดนี้ก็มีจริงอยู่บ้าง เพราะเมื่อเริ่มขึ้นต้นศตวรรษใหม่แล้ว กิริยาท่าทางใหม่ ๆ และเรื่องโจ๊กซึ่งแกชอบเล่าซ้ำ ๆ ซาก ๆ ได้ทำให้แกกลายเป็นคนสุขุมคัมภีรภาพขึ้น แกไม่ต้องได้รับความยุ่งยากลำบากในเรื่องระเบียบวินัยอีกต่อไปเลย และมีความเชื่อมั่นในงานและคุณค่าของตัวเอง แกรู้สึกว่าความภาคภูมิในบรุกฟีลด์ทำให้แกเกิดความหยิ่งขึ้นในตัวแกเอง และตำแหน่งของแกที่จะทำอะไรได้เด็ดขาดตามลำพัง เนื่องจากอาวุโสและความช่ำชองในเหตุการณ์แกจึงได้รับสิทธิพิเศษทุกอย่าง อาจทำอะไร ๆ อย่างวิตถาร แต่ไม่เสียหายซึ่งเป็นโรคของพวกครูและพวกพระฝรั่งมักจะเป็นกัน แกใส่เสื้อครุยขาดวิ่นแทบว่าจะไม่เป็นรูป และเมื่อแกยืนอยู่บนม้าข้างบันไดขึ้นไปสู่ห้องประชุมใหญ่เพื่อจะเรียกชื่อ แกทำให้รู้สึกคล้ายกับว่ากำลังจะเริ่มประกอบพิธีไสยศาสตร์ มือถือบัญชีรายชื่อนักเรียนเป็นม้วนหางว่าวยาวติดอยู่กับแผ่นกระดาน เมื่อเรียกชื่อใคร เด็กคนนั้นก็ขานและแกก็ขีดลงในบัญชี ท่าทางนี้ของแกไม่ว่าใครเป็นชอบเลียนล้อเล่นกันเสมอ ๆ แกเหลือบมองดูนักเรียนผู้ขานชื่อ—แว่นตากรอบเหล็กเลื่อนลงมาตามดั้งจมูกเลิกคิ้วข้างเดียว แล้วจ้องมองดูยิ้มกริ่มและทำท่าฉงน ๆ พิกล ถ้าวันไหนลมจัด เสื้อครุยผมขาวและบัญชีเรียกชื่อจะปลิวสะบัดยุ่งเหยิงปะปนกันไปหมด เรื่องนี้ดูจะเป็นตลกสลับฉาก ระหว่างการเล่นเกมในตอนบ่ายและการกลับเข้าชั้น

ต่อมาภายหลังแกนึกชื่อเหล่านั้นออก โดยไม่ต้องใช้ความพยายามจำเลย และท่องชื่อออกมาได้เป็นทำนองทีเดียว "...เอนสเวอร์ท แอตวูด

เอวอน โมร แบบคอก แบกส์ บาร์นาร์ด แบสเซนเวต แบตเตอร์สบี เบคเคลส์ เบลฟอร์ด มาร์ชัล เบนต์เลย์ เบสต์...."

อีกชุดหนึ่ง

"...อันสเลย์ เวลส์ วะแดม แวกสตัฟ วัลลิงตัน วอเตอร์หนึ่ง วอเตอร์สอง วัทลิง เว็ฟเนย์ เวบบ์...."

และแกเคยบอกนักเรียนละตินปีที่สี่ของแกว่า อีกชุดหนึ่งเป็นตัวอย่างกลอนหกได้อย่างดีทีเดียว

"....แลนคาสเตอร์ แลตตัน เล็แมร์ ลิตตันบอสเวิท แมกโกนิกัล แมนสฟีลด์...."

แกมักคิดบ่อย ๆ ว่า เด็กนักเรียนเก่า ๆ ของแกเหล่านี้ไปอยู่ไหนกันหมด ครั้งหนึ่งแกเคยกำเส้นด้ายเหล่านี้เข้าอยู่ในมือด้วยกัน แต่บัดนี้ได้กระจัดพลัดพรากจากกันไปอยู่สารทิศใดบ้างหนอ บางเส้นคงขาด บางเส้นคงรวมประสานกันเข้าเป็นดอกดวงลวดลายที่ไม่มีใครรู้ ความไม่เที่ยงของโลกหลอกหลอนแก ความไม่เที่ยงไม่แน่นอน ซึ่งจะไม่ทำให้รายชื่อเหล่านี้มีความหมายอะไรอีกตลอดเวลาที่โลกยังอยู่

และเบื้องหลังบรุกฟีลด์ แกจะเห็นโลกแห่งความเปลี่ยนแปลงและความโกลาหลที่บางคนอาจมองเห็นภาพของภูเขาสลับซับซ้อนกัน ในบางขณะที่หมอกค่อยละลายจางหายไป แกเห็นภาพนี้จริง ๆ ไม่ใช่เพียงแต่รู้สึก เห็นด้วยดวงตาของคัธรีน หล่อนไม่สามารถจะให้สติปัญญาของหล่อนไว้เป็นมรดกแก่แกได้ทั้งหมด และมิหนำยังทิ้งความหลักแหลมของหล่อนไว้น้อยกว่านั้นเสียอีก แต่หล่อนได้ปล่อยให้แกอยู่ในความสงบสุขและไตร่ตรองชั่งน้ำหนักเอาเองและซึ่งเหมาะกับความรู้สึกในใจของแก เป็นนิสัยของแกที่จะไม่เฮโลตามคนอื่น

ไปในการจงเกลียดจงชังต่อพวกบัวร์แต่ก็ไม่ใช่ฝักใฝ่เอาใจช่วยพวกบัวร์ แกเป็นคนถือธรรมเนียมเกินไปที่จะเป็นเช่นนั้น แกไม่ชอบคนที่เข้าข้างพวกบัวร์ เพราะบางครั้งบางคราวก็รู้สึกว่าพวกบัวร์กำลังสู้รบขับเคี่ยวเพื่ออิสรภาพอยู่เช่นเดียวกับนักรบอังกฤษผู้กล้าหาญในประวัติศาสตร์ เช่น เฮเรเวิดเดอะเวก หรือคาแรคตาคัส ครั้งหนึ่ง แกพยายามที่จะทำให้นักเรียนชั้นห้าของแกสะอึกโดยแนะความเห็นเช่นนี้ขึ้น แต่นักเรียนกลับเห็นไปเสียว่าเป็นเรื่องตลกชวนหัวของแกตามเคย

แม้ว่าแกจะมีความคิดนอกรีตแผลง ๆ ไปในทางที่เกี่ยวกับพวกบัวร์เพียงไรก็ตาม ก็ยังเห็นร่วมกับคนอื่น ๆ ในเรื่องนายลอยด์ จอร์จ กับงบประมาณอันเลื่องลือ (ตอนที่ลอยด์ จอร์จ กับสภาขุนนางกำลังขัดกันในเรื่องปัญหางบประมาณ ซึ่งในที่สุดลอยด์ จอร์จเป็นฝ่ายชนะ) แกไม่อินังกับทั้งลอยด์ จอร์จ และพวกบัวร์ และหลายปีต่อมา เมื่อลอยด์ จอร์จ มาเป็นแขกผู้มีเกียรติยศ ในวันประชุมสิ้นปีของบรุกฟีลด์มีผู้แนะนำให้แกรู้จัก ชิปส์พูดกับเขาว่า "นี่แน่ะลอยด์ จอร์จ ฉันก็แก่พอ—อั้ม—ที่จะจำได้เมื่อครั้งท่านยังหนุ่ม—อั้ม—ฉันยอมรับว่าบัดนี้ฉันเห็นท่านดูจะ--อั้ม—ดีขึ้น—อั้ม—มาก" อาจารย์ใหญ่ซึ่งยืนอยู่ด้วยชักรู้สึกหวาด แต่ลอยด์ จอร์จ หัวเราะก๊ากใหญ่ และหันมาคุยอยู่กับชิปส์มากกว่าใคร ๆ ในที่นั้นทั้งหมด

"ดูตาชิปส์ซิ" มีคนเก็บเอาไปพูดภายหลัง "แกไปได้เหมือนกันซิ คนเราน่ะถ้าแก่ตัวแล้ว ไม่ว่าจะทำอะไร ๆ มักถูกเสมอ"

ในปี ๑๙๐๐ อาจารย์เมลดรัมชรา ซึ่งเป็นอาจารย์ใหญ่หลังจากเวเทอร์บีมาเป็นเวลาสามสิบปี ป่วยเป็นโรคปอดบวมและถึงแก่กรรมลงโดยกะทันหัน และในระหว่างที่ยังไม่ได้แต่งตั้งอาจารย์ใหญ่คนใหม่ ชิปส์ก็ได้รั้งตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ของบรุกฟีลด์ ขณะนั้นก็ยังพอจะมีหวังอยู่บ้างเล็กน้อยที่คณะกรรมการจัดการโรงเรียนอาจแต่งตั้งแกให้เป็นอาจารย์ใหญ่ตัวจริง แต่ชิปส์ก็ไม่รู้สึกผิดหวังอะไรนักในเมื่อไพล่ไปมีการแต่งตั้งชายหนุ่มอายุสามสิบเจ็ดซึ่งเด่นทั้งทางการเรียนและการกีฬา และมีบุคลิกลักษณะพอที่จะทำให้นักเรียนทั้งห้องประชุมใหญ่ เงียบกริบโดยเพียงแต่เลิกคิ้วขึ้นเท่านั้น ชิปส์รู้สึกว่าสายตาของตนไม่กินกับคนเช่นนี้ และแกก็รู้ว่าแกไม่เคยคิดมาแต่ก่อน และไม่ขอที่จะสมัครเป็นคู่แข่งขันกับคนชนิดนี้เลย แกเป็นคนสุภาพและไม่เหี้ยมโหดแบบนั้น

ในปีโน้น ๆ ก่อนแกลาออก เมื่อปี ๑๙๑๓ มีเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งแกจดจำได้อย่างแม่นยำเป็นอันมาก

เวลาเช้าในเดือนพฤษภาคม เสียงระฆังโรงเรียนตีผิดเวลาเรียกประชุมนักเรียนทั้งหมดในหอประชุมใหญ่ รัลสตันอาจารย์ใหญ่คนใหม่ ท่าทางภูมิฐานและไว้ตัว จ้องดูทุกคนด้วยท่าทางเคร่งขรึม แสดงว่ามีข่าวร้าย "ทุก ๆ คนคงจะรู้สึกเศร้าสลดใจที่จะทราบว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเอดเวิดที่เจ็ดได้สวรรคตเสียแล้วแต่เมื่อเช้านี้... บ่ายวันนี้งดการเรียน แต่จะมีพิธีในโบสถ์ของโรงเรียนเวลาบ่ายสี่โมงครึ่ง"

เช้าวันหนึ่งในฤดูร้อน รถไฟสายที่แล่นใกล้กับบรุกฟีลด์นั้นเกิดพวกเจ้าหน้าที่รถไฟพากันสไตรค์ไม่ทำงาน ทหารต้องเข้าขับรถจักรแทนและมีผู้ลอบปาขบวนรถที่ผ่านไปมา ชิปส์เป็นคนคุมนักเรียนบรุกฟีลด์ออกรักษาการตรวจทางรถไฟและเด็ก ๆ ถือกันว่าเป็นของสนุกสนานมาก ชิปส์อยู่ห่างจากแถวเล็กน้อยกำลังยืนสนทนาอยู่กับชายคนหนึ่งที่ประตูบ้านเล็ก ๆ นักเรียนชื่อคริคเกลดตรงมาหาแกและถามว่า "ครูครับจะทำอย่างไรถ้าพบคนทิ้งงาน"

"เธออยากพบไหมล่ะ ?"

"ไม่แน่นักครับ"

พิลึก เขากล่าวถึงพวกกรรมกรหยุดงานเช่นเดียวกับว่าพวกนี้เป็นสัตว์ประหลาดที่หลุดหนีจากสวนสัตว์มา "นี่อย่างไรล่ะเธอ–อ้ม–เธอรู้จักกับตาโจนส์เสียซิ เขาเป็นคนนัดหยุดงานคนหนึ่งละ ตามปกติเขาคุมห้องอาณัติสัญญาณที่สถานี ชีวิตของพวกเธอเคยอยู่ในกำมือเขามาหลายครั้งแล้ว"

ต่อมา เรื่องนี้ก็รู้แพร่ไปทั่วทั้งโรงเรียนว่าชิปส์พูดกับคนทิ้งงาน–พูดกับคนทิ้งงานจริง ๆ ท่าทางที่พูดจาก็ออกจะสนิทสนมกันมากทีเดียว

ชิปส์คิดแล้วก็คิดเล่าหลายต่อหลายตลบ และมักจะนึกต่อไปอีกเสมอว่าคัธรีนต้องเห็นพ้องด้วยอย่างแน่ ๆ และคงจะรู้สึกขันไม่น้อย

เพราะไม่ว่าอะไร ๆ จะเกิดขึ้นและวิถีทางแห่งการเมืองจะคดงอโค้งไปอย่างไรก็ตาม แกจะมีความเชื่อมั่นในประเทศอังกฤษเสมอ เชื่อมั่นในเลือดเนื้อเชื้อไขของคนอังกฤษ และเชื่อมั่นในบรุกฟีลด์ว่า เป็นสถานที่ซึ่งในที่สุดจะมีคุณค่ามากน้อยเท่าใดนั้น ย่อมแล้วแต่ว่าจะปรับให้เหมาะสมกับสภาพของอังกฤษอย่างสมเกียรติและพอดิบพอดี แกจะได้รับทัศนะซึ่งกระจ่างแจ้งขึ้นทุกปี–ทัศนะของอังกฤษซึ่งวันแห่งการปล่อยปละละเลยจวนจะสิ้นลงแล้ว ทัศนะ

ของชาติที่กำลังแล่นผ่านช่องแคบซึ่งถ้าหากผิดพลาดแม้แต่น้อย อาจจะถึงล่มจมได้ แกจำงานวัชรสมโภช (งานแซยิด ของพระนางวิกตอเรีย) ได้ วันนั้นบรุกฟีลด์หยุดทั้งวัน แกพาคัธรีนไปดูขบวนแห่ที่ลอนดอน พระราชินีเฒ่าประทับในรถม้าพระที่นั่ง เหมือนกับตุ๊กตาไม้เก่า ๆ ซึ่งกำลังจะหักมิหักแหล่ พระนางก็เหมือนกับสิ่งทั้งหลายเป็นอันมากซึ่งจวนจะถึงอวสาน นี่เป็นเพียงปลายศตวรรษเท่านั้น หรือเป็นปลายแห่งยุคของเหตุการณ์สำคัญหรือ ?

ครั้นแล้วก็ถึงยุคสิบปีแห่งความยุ่งเหยิงในรัชสมัยพระเจ้าเอดเวิด ซึ่งคล้ายกับหลอดไฟฟ้าที่สว่างจ้าก่อนที่จะไหม้ขาดไป

การทิ้งงานของกรรมกร การปิดโรงงานของนายจ้าง การเลี้ยงแชมเปญ การเดินขบวนของคนว่างงาน ความยุ่งยากในปัญหากรรมกรจีน การแก้ไขพิกัดภาษีขาเข้า เรื่องเรือเดรดนอต ผลของการค้นคว้าของมาร์โคนี เสรีภาพสำหรับรัฐไอร์แลนด์ คดีอุกฉกรรจ์เรื่องหมอคริปเปน การเรียกร้องสิทธิการออกเสียงเลือกตั้งของสตรี แนวชะตัลจา...

เวลาเย็นในเดือนเมษายน ลมจัดและฝนพรำ ๆ ชั้นปีที่สี่กำลังเรียนเวอร์จิล เด็ก ๆ ไม่ค่อยสนใจกันนัก เพราะมีข่าวครึกโครมในหนังสือพิมพ์ โดยเฉพาะเกรซันไม่เอาใจใส่เลยและคิดฝันถึงเรื่องอื่น เกรซันเป็นเด็กที่เงียบและประสาทไม่ค่อยดี

"เกรซัน คอยอยู่ก่อน—อั้ม—เมื่อคนอื่นออกไปกันหมดแล้ว"

ครั้นแล้ว

"เกรซัน ครูไม่ต้องการจะ—อั้ม—ว่าอะไรรุนแรง เพราะทั่ว ๆ ไปเธอก็ค่อนข้างดี—อั้ม—ในส่วนงานของเธอ แต่วันนี้—เธอดู—อั้ม—ไม่ตั้งใจเสียเลย"

"ครับ"

"เออ—อ้ม—ครูจะไม่ว่าอะไรอีกดอก แต่—อ้ม—ครูหวังว่าเธอจะทำดีขึ้นในคราวต่อไป"

เช้ารุ่งขึ้น มีข่าวสะพัดไปทั่วโรงเรียนว่า พ่อของเกรซันโดยสารไปในเรือติตานิก (ซึ่งอับปางลงโดยชนภูเขาน้ำแข็ง) และยังไม่มีข่าวคืบหน้ามาเลยว่าเขาจะเป็นตายประการใด

เกรซันได้รับอนุญาตให้หยุดเรียนได้เป็นพิเศษตลอดทั้งวันๆ นั้น ทุกคนในโรงเรียนเห็นอกเห็นใจในความกระวนกระวายของเขา ต่อไปไม่นานนักก็มีข่าวมาว่า พ่อของเขาอยู่ในจำนวนพวกที่ได้รับความช่วยเหลือให้ปลอดภัยมา

ชิปส์จับมือเกรซันและพูดว่า "เออ—อ้ม—ครูดีใจด้วยเกรซัน ต้นร้ายปลายดีนะ เธอคงโล่งใจมากแล้วซินะ"

"ค...ครับ"

เกรซันเป็นเด็กที่เงียบและประสาทไม่ดี แต่ในไม่ช้าก็กลับเป็นเกรซันผู้พ่อนั่นเอง—ไม่ใช่เกรซันลูกชาย—ซึ่งชิปส์จะต้องแสดงความเสียใจด้วยในภายหน้า

—๑๑—

แล้วชิปส์ก็เกิดเป็นปากเสียงกับรัลสตัน แปลกที่ชิปส์ไม่ชอบเขาเลย รัลสตันเป็นคนทะมัดทะแมงเด็ดขาด และทำงานได้ผลดี แต่ไม่มีใครชอบ ไม่ว่าใครก็ต้องยอมรับว่ารัลสตันได้ทำให้ฐานะบรุกฟีลด์ดีขึ้น เท่าที่จำได้ดูจะเป็นครั้งแรกที่มีรายชื่อนักเรียนจองรอเข้าโรงเรียนนี้เป็นจำนวนมาก รัลสตันเป็นคนโลดโผน สั่งงานเก่ง ซึ่งใคร ๆ ต้องระวัง

ชิปส์ไม่เคยคิดที่จะระวังตัวเลย แกไม่ชอบหน้าคน ๆ นี้ แต่ก็ยอมรับใช้ด้วยความเต็มใจและซื่อสัตย์ อันที่จริงแกรับใช้บรุกฟีลด์ต่างหาก ชิปส์ก็รู้ว่ารัลสตันไม่ชอบแก แต่ก็ไม่แปลกอะไรแกรู้ว่าแกมีวัยและอาวุโสเป็นเครื่องป้องกันแกให้รอดพ้นจากเคราะห์ที่มาตกอยู่กับครูอื่น ๆ ที่รัลสตันไม่ชอบ

ในปี ๑๙๐๘ อายุแกพึ่งย่างเข้าหกสิบ รัลสตันก็ได้ยื่นคำขาดอย่างละม่อมว่า "คุณชิปปิ้งคุณเคยคิดบ้างไหมว่า คุณสมควรจะลาออก ?"

ชิปส์มองเหม่อรอบ ๆ ห้องทำงานซึ่งมีหนังสือวางอยู่เต็ม คำถามนั้นทำให้แกรู้สึกงงและฉงนว่า ทำไมรัลสตันต้องถามเช่นนั้น ในที่สุดแกพูดขึ้นว่า "เปล่าเลย– อ้ม– ผมยังไม่เคยจะคิดถึงเรื่องพรรณนั้นดอก"

"คุณชิปปิ้ง ผมแนะนำให้คุณใคร่ครวญดูอีกสักครั้ง คณะกรรมการจัดการโรงเรียนอย่างไรเสียก็คงจะยอมให้บำนาญแก่คุณอย่างงามเทียวครับ"

ชิปส์รู้สึกโกรธขึ้นมาทันที "แต่—อ้ม—ผมยังไม่ เอ้อลาออก ผมไม่—อ้ม—ต้องคิดอีกดอก"

"อย่างไรก็ดีผมขอแนะให้คุณตรองดู"

"แต่—อ้ม—ผมไม่ทราบว่า—ทำไม—ผมต้องออกเดี๋ยวนี้"

"ถ้าเช่นนั้น เรื่องก็ออกจะยุ่งกันไปใหญ่เสียแล้ว"

"ยุ่ง—ผมไม่เห็นว่าทำไมจะต้องยุ่ง"

ครั้นแล้วเขาก็โต้เถียงกันรุนแรงขึ้น รัลสตันยิ่งใจเย็นและเด็ดขาดเท่าใด ชิปส์ก็ยิ่งรุนแรงและโมโหมากขึ้นเท่านั้น ในที่สุดรัลสตันพูดอย่างไม่มีหางเสียงว่า "เมื่อคุณต้องการให้ผมพูดตรง ๆ คุณชิปปิ้ง ผมก็จะพูดบ้างละ คุณไม่ได้ทำงานเต็มเม็ดเต็มหน่วยเลยมานานแล้ว วิธีสอนของคุณหละหลวมและล้าสมัย นิสัยส่วนตัวของคุณเลอะเทอะ และคุณไม่เอาใจใส่ต่อคำสั่งของผมเลย ซึ่งถ้าคนหนุ่ม ๆ กระทำเช่นคุณ ผมก็จะถือว่าเป็นการจงใจขัดขืนคำสั่ง ทำเช่นนี้ไม่ได้คุณชิปปิ้ง และคุณจะต้องเห็นแล้วว่าผมได้อดกลั้นมานานแล้วเพียงไร"

"แต่...." ชิปส์เอ่ยขึ้นด้วยความฉงนสนเท่ห์ใจ ครั้นแล้วแกก็ยกคำโดด ๆ ซึ่งเป็นข้อหาอย่างพิลึกนั้นว่า.... "คุณว่าผม—อ้ม—เลอะเทอะ ยังงั้นหรือ?"

"ครับ ดูเสื้อครุยที่คุณสวมอยู่ซี ผมบังเอิญทราบว่า เด็กเอาเรื่องเสื้อครุยของคุณไปเป็นจำอวดของโรงเรียน"

ข้อนี้ชิปส์ก็ทราบอยู่ดีแล้ว แต่เขาไม่รู้สึกว่าเป็นเรื่องน่าเสียหายอะไร แกพูดต่อไปอีกว่า "และ—คุณว่า—อ้ม—ผมขัดขืนคำสั่งหรือ?"

"เปล่า ผมไม่ได้ว่า ผมว่าถ้าเป็นครูหนุ่มที่ทำอย่างคุณละก็ผมจะถือว่าเป็นการขัดขืนคำสั่งผู้บังคับบัญชา สำหรับคุณก็น่าจะเป็นเรื่องผสมระหว่างความเฉื่อยชาและหัวรั้น ดูแต่เรื่องออกเสียงภาษาละตินซิ ผมจำได้ว่าผมเคย

บอกคุณหลายปีมาแล้วว่าผมต้องการให้ใช้แบบใหม่ทั้งโรงเรียน ครูคนอื่นทำตามคำสั่งของผมทั้งนั้น แต่คุณกลับยืนกรานตามวิธีเก่าของคุณ และผลก็คือความยุ่งเหยิงไม่เป็นระเบียบและหย่อนสมรรถภาพ"

ในที่สุดชิปส์ก็เห็นช่องทางที่จะโต้ "อ้อ นั่นน่ะรึ" แกตอบเป็นเชิงเหยียดหยาม "เออ—ผม—อั้ม—ผมสารภาพว่าไม่เห็นชอบด้วยกับวิธีออกเสียงตามแบบบ้า ๆ นี่เลย ผมไม่เคยชอบเลยอั้ม—บ้า ๆ บอ ๆ ทั้งเพ การที่จะสอนให้เด็กอ่าน Cicero ว่า 'คิเกโร' ทั้งโรงเรียนทั้ง ๆ ที่ต่อไป—อั้ม—ก็จะอ่าน 'ซิเซโร' ไปจนตาย—ถ้าเขาจะมีโอกาสอ่าน—อั้ม—สักที และแทนที่จะอ่าน Vicissim ว่า 'วิซิสซิม' คุณจะให้อ่านว่า 'We kiss' im'—อั้ม อั้ม" แล้วแกก็หัวเราะเอิ๊ก ๆ อยู่ครู่หนึ่ง ลืมตัวไปว่าแกอยู่ในห้องทำงานของรัลสตัน และไม่ได้อยู่ในห้องเรียนของแกเอง

"นั่นละซิคุณชิปปิ้ง นั่นแหละเป็นตัวอย่างที่ผมต้องท้วง ผมเห็นอย่างหนึ่งแต่คุณไพล่ไปเห็นเสียอีกอย่างหนึ่งเช่นนี้ คุณไม่ยอมเปลี่ยนตามผม ฉะนั้นก็ไม่มีวิธีหลีกเลี่ยงอย่างอื่นได้ ผมหมายใจจะทำให้บรุกฟิลด์เป็นโรงเรียนทันสมัยทุกประการ ผมเองก็เป็นนักวิทยาศาสตร์ แต่ผมก็ไม่ขัดข้องที่จะให้มีการสอนภาษาโบราณในโรงเรียน—ถ้าสอนให้ได้ผลจริง ๆ แต่เพราะว่ามันเป็นภาษาตายก็ไม่จำเป็นจะต้องสอนตามวิธีการศึกษาที่ตายแล้ว คุณชิปปิ้ง ผมเข้าใจว่า การสอนภาษาละตินและกรีกของคุณยังเป็นเช่นเดียวกับเมื่อครั้งผมเริ่มมาทำงานที่นี่เมื่อสิบปีมาแล้วไม่ใช่หรือ ?"

ชิปส์ตอบเนิบ ๆ อย่างหยิ่ง ๆ ว่า "สำหรับเรื่องนั้น—อั้ม—ก็เหมือนเมื่อครั้งอาจารย์ใหญ่คนก่อนคุณ นายเมลดรัม—มาอยู่ที่นี่ และนั่น—อั้ม—ก็สามสิบแปดปีมาแล้ว เรา—นายเมลดรัมและผม—อั้ม—เริ่มทำงานที่นี่—อั้ม—เมื่อปี

๑๘๗๐ และ–อึ้ม–อาจารย์ใหญ่คนก่อนนายเมลดรัม—นายเวเทอร์บี ก็เห็นชอบกับผมในเรื่องหลักสูตรและพูดกับผมว่า 'คุณใช้ซิเซโร สำหรับชั้นปีที่สี่ได้' ซิเซโร เสียด้วยไม่ใช่ คิเกโร"

"สนุกมากคุณชิปปิ้ง แต่นี่ก็ยิ่งสนับสนุนข้อกล่าวของผม คุณมีอายุอยู่ในอดีตนานเกินไปและอยู่ในปัจจุบันและอนาคตไม่พอ เวลากำลังเปลี่ยนแปลงคุณจะรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม พ่อแม่สมัยใหม่ต้องการให้ได้ผลตอบแทนมากขึ้น ในเมื่อเขาได้ชำระค่าเล่าเรียนสำหรับสามปี มากกว่าที่จะได้สะเก็ดตก ๆ หล่น ๆ ในภาษาที่คนเขาเลิกพูดกันแล้ว ยิ่งกว่านั้นลูกศิษย์ของคุณไม่เข้าใจแม้แต่สิ่งที่เขาจะต้องเรียน ดูซิ เมื่อปีกลายนี้ไม่มีใครสอบได้ประกาศนียบัตรชั้นต่ำเลย"

และในทันทีทันใดนั้นความคิดต่าง ๆ ก็แล่นพรูเข้าสู่สมองและเร่งเร้าให้แกพูดออกมา ชิปส์นึกในใจว่าการสอบไล่และประกาศนียบัตรบ้า ๆ บอ ๆ เหล่านี้สำคัญอย่างไรนะ และประสิทธิภาพและความทันสมัยทั้งหมดเหล่านี้ ก็สำคัญอย่างไรด้วยล่ะ รัลสตันพยายามให้บรุกฟีลด์จัดการโรงเรียนเหมือนกับจัดการโรงงาน จะใช้ได้ที่ไหน จะให้โรงเรียนกลายเป็นโรงงาน สร้างความหยิ่งยะโส ซึ่งมีรากฐานเป็นเงินทองและกลไกไปหมด ขนบธรรมเนียมประเพณีผู้ดีเก่าแก่ เป็นต้นว่า การมีครอบครัวและที่ดินมาก ๆ กำลังเปลี่ยน มันจะต้องเปลี่ยนอย่างไม่มีปัญหา แต่แทนที่จะขยายขนบธรรมเนียมเหล่านั้นให้กว้างขวาง รวบรวมเอาผู้ดีและไพร่เข้าด้วยกันให้เป็นประชาธิปไตย รัลสตันจะถอยหลังเข้าคลองมุ่งหน้าแต่จะหันเข้าหาคนมีเงินเท่านั้น แต่ไร ๆ มายังไม่เคยมีลูกคนมั่งมีมาอยู่บรุกฟีลด์มากมายเหมือนเดี๋ยวนี้เลย งานอุทยานสโมสรในวันประชุมให้โอวาทหรูแพ่ ยังกะงานแข่งม้าที่แอสคอต รัลสตันพบพวกเศรษฐีเหล่านี้ที่สโมสรในลอนดอน และชักชวนว่าบรุกฟีลด์เป็นโรงเรียนที่

กำลังจะเด่นทีเดียว เพราะด้วยเหตุว่าพวกเหล่านี้ไม่มีทางใช้ทุนทรัพย์ ช่วยให้ได้เข้าอีตันและแฮร์โรได้ เขาก็ย่อมจะฮุบเหยื่อที่รัลสตันล่อไว้ เจ้าพวกนี้เหลือทน ! — แม้ว่าจะมีดีอยู่บ้าง — มีพวกนายทุน พวกพ่อค้า และพวกขายยาสำเร็จ บางคนถึงกับให้เงินค่าขนมแก่ลูกถึงอาทิตย์ละห้าปอนด์ ไพร่ ... พุ้งเพ้อเห่อเหิมทั้งเพ .... เป็นเรื่องเน่าเฟะบ้าคลั่งของสมัยนี้ทั้งเพ และครั้งหนึ่งชิปส์เกิดเรื่องเพราะเอาชื่อและปู่ย่าตายายของเด็กชื่อไอซัคสไตน์มาล้อเล่นในห้องเรียน เจ้าเด็กคนนั้นเขียนจดหมายต่อว่ามายังรัลสตัน ล้วนแต่ใจน้อยไม่มีอารมณ์ขบขันและไม่รู้จักยับยั้งชั่งใจเสียเลย และการรู้จักยับยั้งชั่งใจนี้แหละเป็นสิ่งที่บรุกฟีลด์ควรจะสอนไม่ใช่ละติน กรีก เคมี หรือกลศาสตร์ และท่านจะวัดการรู้จักยับยั้งชั่งใจโดยวิธีออกข้อสอบและให้ประกาศนียบัตรนั้นไม่ได้ !

ความคิดเห็นนี้ผ่านแกไปแวบหนึ่งในขณะที่กำลังขุ่นเคืองและอยากจะโต้แย้ง แต่แกก็ไม่ปริปากแม้จนคำเดียว แกเป็นแต่เพียงรวบเสื้อครุยเข้ามาและบ่น "อั้ม — อั้ม" เดินออกไป แกได้โต้คารมมาพอแล้ว พอมาถึงประตูแกหันกลับมาพูดว่า "ผมไม่ — อั้ม — คิดจะลาออกดอก คุณจะทำ — อั้ม — อย่างไรก็เชิญ เชิญทำเถิด"

เมื่อมองกลับไปในฐานะเป็นผู้อยู่มาแล้วถึงยี่สิบห้าปี ชิปส์รู้สึกว่าแกเห็นใจรัลสตัน รัลสตันหารู้ไม่ว่าตนกำลังประเชิญกับปัญหาอันยิ่งใหญ่ และชิปส์เองก็หารู้ไม่เช่นเดียวกัน ทั้งสองคนไม่ทราบถึงรกรากอันมั่นคงของขนบ-ธรรมเนียมในสำนักบรุกฟีลด์ ซึ่งเป็นสิ่งที่คอยปกป้องรักษาตัวขนบธรรมเนียมและผู้รักษาขนบธรรมเนียมนั้นต่อไป เช้าวันนั้นบังเอิญมีเด็กเล็กคนหนึ่งมาคอยพบรัลสตันอยู่ และแอบฟังอยู่นอกประตูตลอดเวลาที่ชิปส์และรัลสตันโต้เถียงกัน เขารู้สึกสนุกมาก และเล่าให้เพื่อน ๆ ฟังตามวิสัยเด็ก เด็กบางคนก็

เล่าไปให้ทางบ้านฟัง ในไม่ช้าก็เป็นที่รู้ทั่วไปว่ารัลสตันดูถูกชิปส์ถึงกับสั่งให้ยื่นใบลาออก เรื่องนี้ทำให้เกิดความเห็นอกเห็นใจ และเกิดมีการถือหางข้างชิปส์กันครึกโครม ซึ่งชิปส์เองก็ไม่เคยนึกฝันเลยแม้แต่น้อย แกรู้สึกแปลกใจอย่างยิ่งที่รัลสตันกลายเป็นคนที่ขาดความนิยมเชื่อถือ ใคร ๆ พากันกลัวและยำเกรงรัลสตัน แต่ไม่มีใครชอบเขาสักคนเดียว และเนื่องจากเหตุที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้มีคนเกลียดรัลสตันมากขึ้นอีกมากมายจนทำให้หายกลัว และเสื่อมความนับถือหมด จนเกิดมีเสียงลือกันว่าจะเกิดโกลาหลขึ้นในโรงเรียน ถ้าหากว่ารัลสตันไล่ชิปส์ออกสำเร็จ บรรดาครูโดยมากก็เป็นคนหนุ่มและเห็นด้วยว่าชิปส์นั้นเลยสมัยเสียแล้วแต่ก็ยังสนับสนุนแก เพราะไม่ชอบวิธีการสั่งงานครูเหมือนใช้ทาสแบบรัลสตัน และเห็นว่าตาแก่คนนี้เองแหละภายหลังจะได้เป็นปากเป็นเสียงให้พวกเขาได้ในอนาคต วันหนึ่งเมื่อเซอร์จอน ริเวอร์ส ประธานกรรมการจัดการโรงเรียนมาที่โรงเรียนก็มิได้ไปหารัลสตัน ไพล่ตรงไปหาชิปส์เลย

"ริเวอร์สนี่เป็นคนดี" ชิปส์ปรารภเมื่อเล่าให้ยายวิกเกตฟังเป็นครั้งที่สิบสอง "เมื่อเป็นเด็กนักเรียน—อ้ม—ก็ไม่ค่อยปราดเปรื่องนัก ฉันจำได้ว่า เขาไม่เคย—อ้ม—ผันหรือแจกคำกริยาต่าง ๆ ได้เลย และเดี๋ยวนี้—อ้ม—ฉันเห็นในหนังสือพิมพ์ เขาตั้งให้เป็น—อ้ม—ขุนน้ำขุนนางแล้ว เห็นไหมล่ะ—อ้ม—เห็นไหมล่ะ"

เช้าวันนั้นในปี ๑๙๐๘ เซอร์จอนควงแขนชิปส์เดินรอบสนามคริกเกต และพูดว่า "ครูชิปส์ ครูเกิดเรื่องใหญ่โตกับรัลสตันหรือ ผมเสียใจด้วย—แต่ผมอยากให้ครูทราบเสียด้วย ณ บัดนี้ว่ากรรมการทุกคนเข้าข้างครู เราไม่ชอบเจ้าหมอนั่นเลย อวดฉลาดและอะไรต่าง ๆ นานา แต่ผมว่าออกจะฉลาดเกินไปหน่อย คุยโขมงว่าได้หาทุนมูลนิธิให้โรงเรียนตั้งเท่าตัวโดยหมุนเงินในสต๊อก

ทำได้ก็จริงดอก แต่คนอย่างนี้ ปล่อยเลยไม่ได้ ดังนั้น ถ้าเขาแสดงทีท่าต่อครูอีกละก้อ ตอบเขาสุภาพ ๆ ด้วยว่า เขาจะไปตายโหงตายห่าที่ไหนก็ไปเถอะ คณะกรรมการยังไม่อยากให้ครูลาออก ทุกคนรู้ว่าถ้าไม่มีครูอยู่ บรุกพีลด์จะไม่เป็นบรุกพีลด์อย่างเดี๋ยวนี้ พวกเรารู้กันดีทุกคนครับ ครูจะอยู่ต่อไปจนอายุได้ร้อยถ้าครูยังสมัครใจอยู่ พวกเราหวังอย่างจริงใจว่าครูจะอยู่"

และทุกครั้งที่แกเล่าเรื่องนี้ พอมาถึงตอนนี้แกจะหยุดชะงักลงด้วยความโศกสะอื้น

ชิปส์ก็ยังคงอยู่ที่บรุกฟีลด์ต่อไป แต่เกี่ยวข้องกับรัลสตันน้อยที่สุด ในปี ๑๙๑๑ รัลสตันก็ลาออกเพื่อ "เขยิบฐานะให้ดีขึ้น" เขาได้รับตำแหน่งครูใหญ่ของโรงเรียนปับลิกสกูลที่ขึ้นชื่อกว่าบรุกฟีลด์ขึ้นไปอีก แชตเตอริสได้รับตำแหน่งสืบต่อ ชิปส์ชอบแชตเตอริส แชตเตอริสยังหนุ่มกว่ารัลสตัน เมื่อแรกมาพึ่งอายุได้ ๓๔ ปี เท่านั้น เป็นที่รู้กันว่าฉลาดหลักแหลมมาก เขาเป็นคนหัวใหม่ (ไตรปอสทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ) มีน้ำใจน่าคบและเห็นอกเห็นใจคนอื่น พอรู้ว่าชิปส์เป็นคนเก่าแก่เป็นหลักของบรุกฟีลด์ เขาก็สุภาพและฉลาดพอที่จะปล่อยให้ชิปส์ทำอะไร ๆ ตามใจแกเช่นเคย

ในปี ๑๙๑๓ ชิปส์ป่วยเป็นโรคหลอดลมอักเสบ และต้องลาพักเกือบตลอดภาคฤดูหนาว เนื่องด้วยเหตุนี้แกจึงตกลงใจลาออกจากงานฤดูร้อนนั้นเอง อายุได้ ๖๕ ปี ซึ่งว่ากันที่จริงก็เป็นวัยที่ชราแล้ว คำพูดตรงไปตรงมาของรัลสตันก็มีผลอยู่บ้าง ชิปส์รู้สึกว่าไม่สมควรที่จะทนทำงานต่อไปเมื่อทำงานให้ดีไม่ได้ อยากจะพรากจากบรุกฟีลด์ไปเสียทีเดียว แกจะข้ามถนนไปเช่าห้องอยู่กับยายวิกเกตซึ่งเป็นคนดีมาก และครั้งหนึ่งเคยเป็นคนคอยดูแลห้องซักรีด ฉะนั้นเมื่อต้องการจะโผล่ไปโรงเรียนเมื่อใดก็จะไปได้ และอีกนัยหนึ่งก็จะยังคงเป็นส่วนหนึ่งของโรงเรียนอยู่

ในการเลี้ยงอาหารวันสิ้นภาคเดือนกรกฎาคมปี ๑๙๑๓ ชิปส์ได้รับของที่ระลึกในการอำลาครั้งสุดท้ายและได้กล่าวสุนทรพจน์ ไม่ใช่สุนทรพจน์ที่ยืดยาวนัก แต่มีเรื่องขบขันอยู่มากและดูเหมือนเสียงหัวเราะที่ขัดจังหวะขึ้นมา

นั้นทำให้ยาวขึ้นเป็นสองเท่า แกยกข้อความภาษาละตินมาอ้างหลายประโยค และพูดถึงหัวหน้านักเรียนที่กล่าวสรรเสริญแกบ่อย ๆ ว่า มีความผิดฐานพูดเกินความจริง—ในเรื่องงานที่แก (ชิปส์) ได้ทำให้แก่บรุกฟีลด์ "แต่นั่นแหละ—อ้ม—เขามาจาก—อ้ม—ครอบครัวที่ชอบเสริมเรื่องให้เกินจริง ฉัน—อ้ม—จำได้ว่าครั้งหนึ่งต้องเฆี่ยนพ่อของเขาฐานผิดในเรื่องทำนองนี้ (เสียงหัวเราะ) ครั้งหนึ่งฉันให้คะแนนแปลภาษาละติน—อ้ม—เขาเพียงคะแนนเดียว แล้วเขา—อ้ม—ตกแต่งประดิดประเดิมให้เลขหนึ่งกลายเป็นเจ็ดไป อ้ม—อ้ม—มีเสียงหัวเราะและปรบมือขนานใหญ่ ทุก ๆ คนต่างคิดว่านี่แหละพูดแบบชิปส์แท้ ๆ ทีเดียว"

ครั้นแล้วแกก็เล่าว่าได้อยู่ที่บรุกฟีลด์มาเป็นเวลาถึง ๔๒ ปี และมีความสุขมาก แกพูดว่า "มันเป็นชีวิตจิตใจของฉันทีเดียว โอ มิฮิเปรเตริตอส เรเฟรัท ซิ จูปีเตอร์ แอนนอส...อ้ม—ฉันไม่จำเป็น—จริง ๆ นะ—ต้องแปลก็เห็นจะได้นะ" (เสียงหัวเราะมากขึ้น) "ฉันจำเรื่องราวของการเปลี่ยนแปลงที่บรุกฟีลด์ได้มากมาย ฉันจำ—อ้ม—จักรยานคันแรกได้ ฉันจำได้เมื่อคราวเราไม่มีก๊าซหรือไฟฟ้าใช้ เราเคยมีภารโรงคนหนึ่งเรียกว่า เด็กจุดตะเกียง เขาไม่ต้องทำอะไร นอกจากทำความสะอาดแต่งไส้ตะเกียง หรือจุดตะเกียงทั่วทั้งโรงเรียน ฉันจำเมื่อคราวมีน้ำค้างแข็ง ตลอดเวลาเจ็ดวันในภาคฤดูหนาวได้ เราไม่มีการเล่นกีฬากันเลย ทั้งโรงเรียนพากันไปหัดเล่นสเก๊ตที่บึงครั้งนั้นดูเหมือนเป็นปี ๑๘๘๐ เศษ ฉันจำได้ว่าราวสองในสามของโรงเรียนป่วยเป็นโรคหัดกันใหญ่ ห้องประชุมก็ถูกดัดแปลงเป็นห้องคนไข้ ฉันจำได้เราสุมไฟกองใหญ่ในคืนมาเฟกิง (ฉลองชัยชนะของอังกฤษต่อพวกบัวร์) เรา

จุดไฟใกล้ปะรำเกินไป จนต้องเรียกให้กองดับเพลิงมาช่วยดับ คนดับเพลิงก็กำลังฉลองของเขาอยู่เหมือนกัน และส่วนมาก—อ้ม—กำลังแก่ดีกรีจัดสักหน่อย" (เสียงหัวเราะ) "ฉันจำยายบรูลได้รูปของแกยังติดอยู่ที่ห้องอาหาร แกทำงานอยู่ที่นั่น จนกระทั่งลุงที่อยู่ในออสเตรเลียทิ้งเงินมรดกไว้ให้เป็นจำนวนมาก อันที่จริงฉันยังจำได้มากเหลือเกิน จนคิดบ่อย ๆ ว่าควรเขียนเป็นหนังสือขึ้นสักเล่ม เออแล้วจะเรียกชื่อว่ากระไร Memories of Rod and Lines (ซึ่งแปลได้สองนัย กล่าวคือ "รำลึกการตกปลา" หรือ "ประวัติไม้เรียวและทำโทษลอกหนังสือก็ได้)—หือ?" (เสียงฮาและหัวเราะ ใคร ๆ ก็คิดว่าขบขันมาก เป็นโจ๊กชิ้นเอกของชิปส์) "เออ—บางทีฉันจะเขียนสักวันหนึ่ง ฉันอยากจะเล่าให้พวกเธอฟัง ฉันจำได้... ฉันจำได้... แต่ข้อสำคัญฉันจำหน้าของพวกเธอได้ทั้งหมด ฉันไม่เคยลืมเลย หน้าของเด็กตั้งพัน ๆ อยู่ในใจของฉัน ในปีต่อ ๆ ไปถ้าเธอมาเยี่ยมฉันอีก—ฉันหวังว่าเธอทุกคนคงจะมา—ฉันจะพยายามจำหน้าของพวกเธอเมื่อโต แต่ฉันอาจจะนึกไม่ได้—แล้วบางคราวเธออาจจะพบฉันเข้าที่ไหน ๆ และฉันจำเธอไม่ได้เธอก็จะนึกว่า "ตาแก่นี่จำฉันไม่ยักได้" (เสียงหัวเราะ) "แต่ฉันจำเธอได้—เหมือนกับที่เธอเป็นอยู่เดี๋ยวนี้นั่นล่ะสำคัญ ในความทรงจำของฉัน พวกเธอไม่โตขึ้นเลย ไม่โตเลย ยกตัวอย่างเช่นบางคราวเมื่อมีคนพูดกับฉันถึงเรื่องประธานกรรมการที่นับถือของเรา ฉันก็คิดในใจว่า จ้ะ เจ้าเด็กน้อยร่าเริง ผมชี้เด่คนนั้นเอง—เจ้าหมอที่ไม่เข้าใจไวยากรณ์เสียเลย คนนั้นน่ะ" (เสียงหัวเราะดังลั่น) ฉันไม่ควรจะพูดหามรุ่งหามค่ำดอก เพียงแต่คิดถึงฉันบ้างก็แล้วกัน ให้เหมือนกับฉันซึ่งจะคิดถึงเธอจริง ๆ เฮ็ก โอลิม เม มินิสเซ จุวาบีต ฉันก็เห็นจะไม่ต้องแปลอีกน่ะแหละ (เสียงหัวเราะ เสียงตะโกน และเสียงฮาครืนใหญ่)

ในเดือนสิงหาคม ๑๙๑๓ ชิปส์ไปรักษาตัวที่วีสบาเด็นพักอยู่ที่บ้านของชาวเยอรมันคนหนึ่งซึ่งเป็นครูสอนที่บรุกฟีลด์ ชื่อนายสแตเฟล เขาสนิทสนมกันมาก สแตเฟลอ่อนกว่าชิปส์ ๓ ปี แต่ทั้งสองคนก็คบกันได้ดี ในเดือนกันยายนโรงเรียนเปิดภาคเรียนอีก ชิปส์กลับมาและพักอยู่ที่บ้านยายวิกเกต หลังจากที่ได้พักผ่อนแล้วแกรู้สึกแข็งแรงและสมบูรณ์ขึ้นมาก และนึกเสียดายที่ได้ลาออก แต่อย่างไรก็ยังมีอะไร ๆ ทำเป็นอันมาก แกเชิญเด็กนักเรียนที่เข้าใหม่ทุกคนมากินน้ำชาด้วย ไปดูการแข่งกีฬาครั้งสำคัญทุกครั้งที่สนามบรุกฟีลด์ และกินอาหารร่วมกับครูใหญ่และครูอื่น ๆ ภาคละครั้ง แกเตรียมทำประชา-สงเคราะห์ของบรุกฟีลด์ฉบับใหม่ รับเป็นนายกของสโมสรนักเรียนเก่าและไปกินเลี้ยงที่ลอนดอน แกเขียนสารคดีลงหนังสือพิมพ์ประจำภาคของบรุกฟีลด์เป็นครั้งเป็นคราว เต็มไปด้วยเรื่องตลกขบขันและยกข้อความภาษาละตินขึ้นมาอ้าง แกอ่านหนังสือพิมพ์ไทมส์ทุก ๆ เช้าอย่างละเอียด แล้วเริ่มอ่านเรื่องนักสืบ แกติดใจเรื่องเชอร์ลอกโฮมตั้งแต่แรกโผล่ แกยุ่งแต่เรื่องของแกอยู่ตลอดเวลาและแกก็เป็นสุขมากด้วย

ต่อมาได้ปีหนึ่ง ในปี ๑๙๑๔ ชิปส์ได้ไปในงานเลี้ยงอาหารในวันสิ้นภาคเรียนอีก เขาคุยกันถึงเรื่องสงครามมากมาย ศึกกลางเมืองที่อัลสเตอร์ และข้อพิพาทระหว่างออสเตรียและเซอร์เบีย นายสแตเฟล ซึ่งจะไปเยอรมันในวันรุ่งขึ้นบอกชิปส์ว่าเรื่องบอลข่านคงไม่เป็นเหตุรุนแรงอะไรนัก

— ๑๓ —

สมัยระหว่างสงครามโลก

หลังจากความตกตะลึงงงงวยเบื้องต้น และก็เกิดความเชื่อว่าจะชนะอย่างแน่ ๆ มีผู้กล่าวถึงการยุทธแห่งแม่น้ำมาร์นบ้าง เรื่องกองทัพบกรัสเซียซึ่งยกมายังกะรถบดถนน แล้วก็เรื่องของหลอดกิตเชเนอร์บ้าง ขณะที่ดูการแข่งขันกีฬาคัดเลือกรอบแรกประจำฤดูอยู่ มีเด็กคนหนึ่งถามชิปส์ว่า

"ครูคิดว่า สงครามคราวนี้จะยืดเยื้อไปนานไหมครับ ?"

แกตอบด้วยอารมณ์ดี ชิปส์ก็เข้าใจผิดมาก เหมือนกับคนอื่น ๆ นับพัน ๆ แต่ต่างกับคนอื่นที่แกไม่บิดตะกูดแก้ตัวภายหลัง "ควร—อั้ม—ควรจะเสร็จลง—อั้ม—ก่อนคริสต์มาสนี้เยอรมันแพ้ราบอยู่แล้ว แต่ทำไมรึ ฟอร์เรสเตอร์เธอคิดจะ—อั้ม—เข้าสมัครกับเขาด้วยหรือ ?"

นี่เป็นโจ๊ก เพราะว่าฟอร์เรสเตอร์เป็นเด็กใหม่ที่เล็กที่สุดที่เคยมาอยู่บรุกฟีลด์ สูงราวสี่ฟุต (แต่จะไม่เป็นโจ๊กขันนักถ้าภายหลังหวนกลับไปคิดอีกเพราะเขาต้องเสียชีวิตในปี ๑๙๑๘ ด้วยเครื่องบิน เขาถูกยิงไฟไหม้ตกลงมาที่เมืองคองเบร) แต่ใคร ๆ ก็ไม่ได้ทายต่อไปข้างหน้า เมื่อนักเรียนเก่าบรุกฟีลด์คนแรกต้องเสียชีวิตระหว่างรบ — ในเดือนกันยายนนั้น ก่อให้เกิดความเศร้าสลดอย่างยิ่งแก่ชาวบรุกฟีลด์ทั้งหลายเมื่อทราบข่าวนี้ ชิปส์จึงย้อนคิดไปว่า เมื่อร้อยปีมาแล้ว นักเรียนเก่าของโรงเรียนได้รบกับฝรั่งเศสแท้ ๆ มาบัดนี้กลับมารวมหัวกับฝรั่งเศส รับมือกับเยอรมัน แปลกที่การเสียสละของคนรุ่นหลังกลับเป็นโอละพ่อกับการเสียสละของคนรุ่นก่อนเสียได้ ชิปส์พยายามพูดถึงเรื่องนี้

กับเบลดส์ หัวหน้าคณะบ้าน เบลดส์ก็ได้แต่หัวเราะหึๆ เบลดส์อายุสิบแปดปี และกำลังเตรียมตัวจะเข้าเป็นนักเรียนนายร้อยอยู่ ไม่เห็นว่าทำไมถึงจะต้องเอาเรื่องของประวัติศาสตร์มาคิดเล่า นี่เห็นจะเป็นแต่เพียงความคิดแปลกๆ ของชิปส์อันหนึ่งเช่นเคยเท่านั้นเอง

๑๙๑๕ กองทัพบกต่างก็ตรึงกันอยู่จากทะเลจนถึงสวิสเซอร์แลนด์ นอกจากนี้ก็มีข่าวดาดะเนลส์และกัลลิโปลี (ที่อังกฤษยกขึ้นฝั่ง แต่ถูกตีพ่ายกลับลงทะเลไป) มีค่ายทหารตั้งขึ้นแถวใกล้ๆ บรุกฟีลด์มาก พวกทหารมาใช้สนามกีฬาเป็นที่เล่นกีฬาและฝึกหัดหน่วยยุวชนของบรุกฟีลด์เจริญขึ้นรวดเร็วครูหนุ่มๆ โดยมากไปรบหรือเป็นทหาร ทุกๆ คืนวันอาทิตย์ในโรงสวดหลังจากสวดมนต์เย็นแล้ว แชตเตอริสอ่านรายชื่อนักเรียนเก่าที่เสียชีวิตในการรบพร้อมด้วยชีวประวัติสั้นๆ น่าเศร้าสลดยิ่งนัก แต่ชิปส์ซึ่งนั่งอยู่แถวหลังสุดได้ระเบียงคิดว่าแชตเตอริสก็เพียงแต่รู้จักชื่อเท่านั้น เขามองไม่เห็นภาพของพวกเหล่านี้เหมือนกับที่ฉันมองเห็น...

๑๙๑๖ การยุทธที่ซอมม์ เย็นวันอาทิตย์วันหนึ่ง มีรายชื่อนักเรียนเก่าตายที่ประกาศอีก ๒๓ คน

เมื่อจวนจะสิ้นกรกฎาคม ซึ่งเป็นเดือนแห่งความหายนะอย่างใหญ่หลวง บ่ายวันหนึ่งแชตเตอริสกับชิปส์ได้นั่งสนทนากันอยู่ที่บ้านยายวิกเกต แชต-เตอริสทำงานหนักมีเรื่องยุ่งใจ และดูหน้าตาไม่สบายมาก เขาพูดว่า "พูดจริงๆ นะครับ ชิปปีงผมเห็นจะอยู่ที่นี่ไม่ไหวเสียแล้ว ผมอายุ ๓๙ ปีแล้ว และยังเป็นโสดด้วย และคนส่วนมากดูมีความเห็นว่า ผมควรสมัครแต่ทำอย่างไรได้ผมบังเอิญเป็นเบาหวานเสียด้วย คงไม่มีหมอคนใดจะตาบอดพอที่จะออกใบรับรองให้ผมออกสนามได้ และผมก็ไม่เห็นจะจำเป็นอะไรที่จะต้องเอาใบรับรองหมอปิดไว้ ที่ประตูหน้าบ้านด้วย" (เพื่อนคนอื่นจะได้ไม่เข้าใจผิดคิดว่าผม

หลบหลีกการสมัครออกรบ)

ชิปส์ไม่เคยรู้เรื่องนี้เลย แกตกใจมากเพราะแกออกชอบแซตเตอริสอยู่สักหน่อย

แซตเตอริสพูดต่อไปว่า "คุณก็รู้ รัลสตันรับคนหนุ่ม ๆ เข้าไว้ทั้งนั้น ซึ่งก็เป็นการดีสำหรับครั้งนั้น แต่บัดนี้พวกนี้ไปเป็นทหารเสียแล้วเป็นส่วนมาก และคนที่มาแทนก็ไม่ค่อยไหวเลย คืนวันหนึ่งเมื่ออาทิตย์ก่อน พวกเด็กรุมเอาหมึกเทราดเด็กคนหนึ่งในห้องทำการบ้าน และเจ้าครูผู้คุมห้องนั้นเกิดประสาทเสียขึ้นมา ผมต้องคุมชั้นเองในชั่วโมงทำการบ้าน ทำงานแทนเจ้าครูใหม่บ้า ๆ พวกนี้จนถึงสองยามทุกวัน แต่เนื้อไม่ได้กินหนังไม่ได้รองนั่ง เจ้าพวกนี้เองกลับนินทาว่าผมเลี้ยงทหารเสียอีก ผมทนไม่ไหวแล้วอย่างนี้ในไม่ช้าคงต้องถึงล้มหมอนนอนเสื่อเป็นแน่"

"ผมเห็นใจคุณ" ชิปส์พูด

"ผมก็หวังอยู่ว่าคุณจะเห็นใจ ดังนั้นผมจึงมาขอร้องคุณ พูดสั้น ๆ ถ้าคุณยังรู้สึกว่าสามารถจะทำได้และอยากจะทำ ผมอยากขอให้คุณกลับไปช่วยกันอีกสักพักจะได้ไหมครับ? คุณดูร่างกายสมบูรณ์ดี และรู้จักทางหนีทีไล่ดีทุกอย่าง ผมไม่ได้หมายจะให้คุณทำงานหนักดอก คุณไม่ต้องทำอะไรซึ่งหนักหนามาก เพียงแต่ทำโน่นนิดนี่หน่อยตามใจ แต่ผมต้องการความช่วยเหลือของคุณในทางอื่น ยิ่งเสียกว่าทำงาน คือเพียงแต่มาอยู่ด้วยกันเท่านั้น เพราะไม่มีใครจะได้รับความนิยมชมชอบยิ่งกว่าคุณ และบัดนี้คุณก็ยังเป็นที่นิยมอยู่ คุณจะได้ช่วยรวมทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ถ้าหากว่าจะเกิดแตกเหล่าแตกก๊กกันขึ้น ซึ่งเวลานี้ก็คงจะเริ่มมีประปรายแล้ว"

ด้วยความดีใจอย่างสุดซึ้ง ชิปส์ตอบแทบไม่หายใจว่า "ผมรับอย่างเต็มใจ"

ชิปส์ยังคงอยู่ที่บ้านยายวิกเกตนั่นเอง ทุก ๆ เช้าราวสิบโมงครึ่ง แกสวมเสื้อนอกและพันคอ แล้วข้ามถนนไปยังโรงเรียน แกรู้สึกกระปรี้กระเปร่าขึ้นมาก และงานก็ไม่จำต้องออกแรงเหน็ดเหนื่อยอะไรนัก เพียงแต่สอนภาษาละติน และประวัติศาสตร์ชาวโรมันอยู่สองสามชั้น—บทเรียนเก่าแก่—แม้แต่การออกเสียงก็แบบเก่า โจ๊กเดิมที่เกี่ยวกับกฎหมายลักษณะผัวเมียโบราณ—มีเด็กรุ่นใหม่ซึ่งยังไม่เคยได้ยินโจ๊กเก่าของแกมาก่อน และชิปส์ดีใจมากที่เด็ก ๆ ชอบโจ๊กเหล่านี้ แกรู้สึกคล้าย ๆ กับนางละคร ซึ่งกลับมาขึ้นเวทีอีกครั้งหนึ่ง หลังจากการแสดงซึ่งควรจะเป็นครั้งสุดท้ายจริง ๆ แล้ว

ทุก ๆ คนพากันพูดว่า ชิปส์เก่งเหลือเกินที่จำชื่อและหน้าของเด็กได้เร็วอะไรเช่นนั้น เขาไม่ได้นึกได้ฝันว่า ชิปส์ได้ติดต่อกับเด็ก ๆ อย่างใกล้ชิดเพียงไร จากฟากถนนโน้น

ชิปส์เหมาะกับงานนี้อย่างล้นเหลือ ใคร ๆ ก็รู้และรู้สึกว่าชิปส์ได้ช่วยเหลือหลายอย่างด้วยวิธีที่แปลกประหลาด เป็นครั้งแรกในชีวิตที่แกรู้สึกว่าตัวเป็นคนที่จำเป็น – จำเป็นสำหรับงานซึ่งแกรักแกชอบที่สุด ในโลกนี้ไม่มีความรู้สึกใด ๆ ซึ่งเลิศลอยน่านับถือยิ่งกว่านี้อีกแล้ว และความรู้สึกอันนี้เองเป็นความรู้สึกของชิปส์ในบั้นสุดท้าย

และแกก็ได้คิดโจ๊กใหม่ ๆ ขึ้น เรื่องเกี่ยวกับยุวชนทหาร เรื่องการจำกัดอาหารและม่านปิดหน้าต่างเพื่อป้องกันภัยทางอากาศ บัดนี้ทุก ๆ วันจันทร์ที่เมนูอาหารของโรงเรียนมีเนื้อสับปั้นเป็นก้อนทอดอยู่ด้วย และชิปส์เรียกเป็นภาษา

ละตินว่า "อั๋บฮอเรนดุม" หรือ "เนื้อที่น่าขยะแขยง" โจ๊กนี้ก็แพร่กระจายไป ใคร ๆ พบกันต้องถามกันว่า ได้ยินโจ๊กใหม่เอี่ยมของชิปส์หรือยัง?

แชตเตอริสล้มเจ็บลงระหว่างฤดูหนาวปี ๑๙๑๗ และชิปส์ต้องรั้งตำแหน่งครูใหญ่ของบรุกพีลด์เป็นครั้งที่สองในชีวิต พอถึงเมษายนแชตเตอริสถึงแก่กรรม คณะกรรมการของโรงเรียนขอร้องให้ชิปส์ทำหน้าที่ครูใหญ่ไป ระหว่างสงครามชิปส์ยอมรับถ้าหากว่าจะไม่แต่งตั้งแกเป็นตัวจริง แกรู้สึกหวาดต่อเกียรติยศอันสูง ซึ่งบัดนี้ได้ตกมาอยู่ในเงื้อมมือของแกแล้ว แกกลับรู้สึกว่าตัวไม่สมควรหลายประการ แกพูดกับริเวอรส์ว่า "คุณก็รู้อยู่แล้วผมไม่ใช่คนหนุ่มแน่น และผมไม่ต้องการให้ใคร ๆ — หวังอะไรจากผมมากมายนัก ผมก็เหมือนกับนายพันเอกและนายพันตรีที่คุณเห็นตามที่ทุก ๆ แห่ง — ซึ่งฟลุ๊กขึ้นเนื่องจากสงครามเท่านั้นเอง ผมเป็นเพียงพลทหารคนหนึ่งเท่านั้นเอง"

ชิปส์คงทำหน้าที่ครูใหญ่อยู่ตลอดปี ๑๙๑๗ และ ๑๙๑๘ แกนั่งอยู่ที่ห้องทำงานของครูใหญ่ทุก ๆ เช้า สะสางปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับคำร้องขอและร้องทุกข์ เนื่องจากมีความชำนิชำนาญเห็นเหตุการณ์มามาก ชิปส์จึงมีความเชื่อมั่นในตัวเอง การรักษาความพอดีพองามเป็นสิ่งสำคัญ คนส่วนมากในโลกขาดคุณสมบัติข้อนี้ ฉะนั้น ใครมีละก้อควรจะพยายามรักษาความพอดีพองามไว้ให้ดี

บัดนี้ ในวันอาทิตย์ชิปส์นั่นเองเป็นคนอ่านบัญชีรายชื่อที่แสนเศร้าในโรงสวด และบางคราวก็เห็นน้ำตาแกร่วง และได้ยินแกสะอื้น ใคร ๆ ในโรงเรียนพากันพูดว่า "จะทำไมกับแกเล่า แกแก่เฒ่าแล้ว" แต่ถ้าเป็นคนอื่นก็คงจะไม่มีใครแคะได้หาว่าเป็นคนใจอ่อน

วันหนึ่ง แกได้รับจดหมายจากเพื่อนในสวิสเซอร์แลนด์ จดหมายฉบับ

นั้นถูกเซ็นเซอร์อย่างมากมาย แต่ก็ยังมีข่าวเหลืออยู่บ้าง ในวันอาทิตย์ต่อมา เมื่อได้อ่านชื่อและประวัติของนักเรียนเก่าจบลงแล้วแกหยุดอยู่ครู่หนึ่ง แล้วพูดต่อไปว่า—

"พวกเธอบางคนที่อยู่ที่นี่ตั้งแต่ก่อนสงครามคงจะจำอาจารย์มักส์ สแต-เฟล ครูเยอรมันได้ เมื่อสงครามเกิดขึ้นนั้น เขากำลังไปเยี่ยมบ้านในเยอรมนี เมื่อเขาอยู่ที่นี่เขาเป็นที่รักที่ชอบพอและมีเพื่อนฝูงมาก คนที่รู้จักเขาคงจะสลดใจไม่น้อยที่จะทราบว่า เขาได้เสียชีวิตแล้วเมื่ออาทิตย์ก่อน ที่แนวรบตะวันตก"

ชิปส์หน้าซีดเล็กน้อยภายหลังเมื่อนั่งลงแล้วรู้สึกตัวว่าได้ทำอะไรผิดปกติไป แกไม่ได้หารือกับใครถึงเรื่องนี้เลย จะติใครก็ไม่ได้ เมื่อออกมานอกโรงสวดก็ได้ยินเด็กโต้เถียงกันว่า

"ชิปส์บอกที่แนวรบตะวันตก นั่นหมายความว่าสแตเฟลกำลังรบให้พวกเยอรมันไม่ใช่หรือ?"

"ฉันคิดว่าคงใช่"

"ถ้าอย่างนั้นก็แปลกซิ ที่มาอ่านชื่อรวมกับคนอื่น เขาก็เป็นศัตรูของเราดี ๆ นี่เอง"

"ฉันคิดว่า เป็นความคิดอันหนึ่งของชิปส์เท่านั้นเอง แกยังคงมีความคิดเช่นนี้อยู่อีก"

เมื่อกลับมาอยู่ในห้องของแกแล้ว ชิปส์ก็กลับดีใจที่ได้ยินข้อโต้เถียงถึงเรื่องนี้ แกยังคงมีความเข้าใจในเกียรติยศและความมีใจกว้างขวาง ซึ่งเวลานี้จะหาเป็นยาได้ก็ทั้งยาก ในโลกซึ่งกำลังตึงเครียดจัดและบรุกฟิลด์คงจะยอมทนฟังแกได้ แต่ก็คงไม่มีวันที่จะยอมให้คนอื่นพูดเช่นนี้

คราวหนึ่งมีผู้ถามความเห็นแกถึงเรื่องการฝึกหัดใช้หอกปลายปืน ซึ่งกำลังฝึกกันอยู่ใกล้ ๆ โรงคริกเกต แกตอบเนือย ๆ เสียงแหบ ๆ คล้ายคนเป็นหืดซึ่งมักจะถูกล้อเลียนบ่อย ๆ ว่า "สำหรับฉัน — เห็นว่า— อื้ม—เป็นวิธีฆ่ามนุษย์ที่ไพร่สักหน่อย"

เล่าเรื่องนี้กันเป็นสนุกรื่นเริงต่อไป ที่ว่า—ชิปส์ได้ว่าใส่หน้านายทหารจากกลาโหมว่า การรบด้วยหอกปลายปืนเป็นของไพร่ ๆ นี่เอง โบแดงของชิปส์อีกแล้ว และเขาหาคำคุณศัพท์สำหรับชิปส์ได้—คุณศัพท์ซึ่งเพิ่งจะเริ่มใช้—ชิปส์เป็นคนสมัยก่อนสงคราม (ที่ผ่านอยู่ในโลกก่อนที่สงครามจะระอุขึ้น)

คราวหนึ่งเป็นคืนเดือนหงาย มีเสียงสัญญาณภัยทางอากาศ ในขณะที่ชิปส์กำลังสอนภาษาละตินอยู่ที่ชั้นสี่ แทบในทันทีทันใดก็มีเสียงปืนดังขึ้น และสะเก็ดลูกปืนใหญ่ตกข้างนอกเป็นจำนวนมาก ชิปส์ลงความเห็นว่าพวกเขาคงอยู่ที่เก่านั้นก็ดีแล้ว เพราะเป็นชั้นล่างสุดของตึกซึ่งสร้างแข็งแรงมาก ราวกับว่าเป็นอุโมงค์ที่ดีที่สุดที่จะหาได้ในบรุกฟีลด์ นอกจากแต่จะถูกจัง ๆ แล้วก็ไม่รอดตาย ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นถึงจะหลบที่ไหนก็ไม่มีประโยชน์

ชิปส์จึงคงสอนภาษาละตินต่อไป พูดดังขึ้นอีกเล็กน้อยแข่งกับเสียงก้องของปืน และเสียงโหยหวนของกระสุนปืนต่อสู้อากาศยาน เด็กบางคนชักจะปอดไปตามกัน น้อยคนนักที่จะตั้งใจเรียนได้ ชิปส์พูดเรียบ ๆ ว่า "โรเบิตสัน เธออาจจะเห็นว่า—ในเวลาสำคัญแห่งประวัติศาสตร์ของโลกคราวนี้—อั้ม—งานของซีซาร์ที่ประเทศฝรั่งเศส ครั้งดึกดำบรรพ์โน้น เมื่อประมาณสองพันปีมาแล้วยัง—อั้ม—มีความสำคัญเป็นรองกระนั้นหรือ?—การผันกริยาที่ไม่ตรงตามกฎ—อั้ม—มีความสำคัญน้อยลงไปอีก แต่เชื่อครูเถอะ—อั้ม—โรเบิตสัน—ไม่ใช่เช่นนั้น" มีเสียงระเบิดดังขึ้นใกล้มาก "เธอ—อั้ม—จะวัดความสำคัญของสิ่งต่าง ๆ—อั้ม—ด้วยเสียงของมันไม่ได้ไม่ได้จริง ๆ" มีเสียงหัวเราะอย่างกลั้น ๆ ดังขึ้นเล็กน้อย "และสิ่งเหล่านี้—อั้ม—ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญมาก—อั้ม—ตั้งพัน ๆ ปีแล้ว—จะไม่สิ้นไป—เพราะนักเซ็งลี้ไอเหม็นบ้า ๆ อะไรได้คิดสร้างเครื่องทำลายล้างแบบใหม่ขึ้นในห้องทดลองของเขาสำเร็จดอก" เสียงหัวเราะอั้น ๆ ด้วยความตื่นตกใจดังขึ้น เพราะบัฟเฟิลส์ ซึ่งผอม

บางชีด และร่างกายไม่เหมาะที่จะเป็นครูวิทยาศาสตร์เลยนั้น มีฉายาเรียกกันว่า 'เซ็งลี้ก๊าซพิษ' เสียงระเบิดดังขึ้น—และยิ่งใกล้เข้ามาอีก "เรา—อั้ม—ทำงานกันต่อไปดีกว่า ถ้าเป็นคราวเคราะห์กรรมที่เราจะ—อั้ม—ตายในไม่ช้าก็ขอให้เป็นขณะที่เราทำอะไร—อั้ม—ที่ถูกที่ต้องเถิด มีใครจะรับอาสาสร้างประโยคบ้าง ?"

เมนาร์ดเด็กอ้วนหน้ากลมซึ่งกล้า ฉลาด และทะเล้นสักหน่อยตอบว่า "ผมครับ"

"ดีแล้ว พลิกไปหน้าสี่สิบ และอ่านบรรทัดสุดท้าย"

เสียงระเบิดยังคงดังจนหูอื้อต่อไป ตึกสั่นไปทั้งตึกราวกับถูกยกขึ้นจากราก เมนาร์ดเปิดพบหน้าซึ่งอยู่ถัดไปนิดหน่อย และตั้งต้นอ่านเสียงสั้น ๆ ว่า "เจนุส ฮอก เอรัต พุกเน—นี่แหละคือวิธีรบ—โคว เซ เยอรมันนี เอกส์-เซคูรันต์—ซึ่งพวกเยอรมันกำลังทำอยู่—แหม ครูครับ ดีจริง—น่าขันจริง ๆ ครับ—น่าขันจริง ๆ ครับ—เป็นชิ้นเอกของครูเรื่องหนึ่งทีเดียวครับ"

เสียงหัวเราะเริ่มดังขึ้น และชิปส์พูดต่อไปว่า "เออ—อั้ม เห็นแล้วซิ—บัดนี้—ว่า ภาษาตายเหล่านี้—อั้ม—กลับมีชีวิตขึ้นได้อีก—บางที—ใช่ไหม"

ภายหลังต่อมาเขาทราบว่า ลูกระเบิดห้าลูกตกลงในบริเวณและรอบ ๆ บรุกพีลด์ ลูกที่ใกล้ที่สุดตกนอกเขตโรงเรียนเพียงเล็กน้อย มีคนตายเก้าคน

เรื่องนี้เล่ากันแล้วเล่ากันอีกและเสริมต่อ ๆ กันว่า "ผมของตาแกเส้นเดียวก็ไม่กระดิก มิหนำซ้ำยังใจเย็นพอที่จะหาข้อความเก่า ๆ ยกมาอ้างเปรียบเทียบสิ่งที่กำลังเป็นอยู่ได้ด้วยซ้ำ และแกยกบางตอนในเรื่องซีซาร์มาเปรียบกับวิธีรบของเยอรมัน ท่านคงไม่นึกไม่ฝันว่าจะมีเรื่องอย่างนี้ในสมัยซีซาร์ใช่ไหม? และวิธีหัวเราะของชิปส์...วิธีที่แกหัวเราะ....น้ำตาคลอ...ไม่เคยเห็นแกหัวเราะมากเช่นนั้นเลย..."

ชิปส์เป็นอย่างกับคนในนิยาย

สวมเสื้อครุยตัวเก่าแก่ที่ขาดวิ่น ท่าเดิมที่เริ่มกลายเป็นกระโผลกกระเผลกท่ามองลอดแว่นตากรอบเหล็ก และคำพูดตลกแปลก ๆ บรุกฟีล์ดจะไม่ต้องการให้แกเปลี่ยนไปจากนี้เลย

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๑๙๑๘ (วันสงบศึก) ตอนเช้ามีข่าวมาว่าโรงเรียนได้หยุดหนึ่งวัน พวกคนครัวได้รับคำขอร้องให้ทำอาหารให้มากและอร่อยที่สุดเท่าที่จะทำได้ในยามที่มีการจำกัดอาหารในระหว่างสงคราม ในห้องอาหารมีเสียงฮาเสียงหัวเราะและเอาเศษขนมปังขว้างปากันเป็นจ้าละหวั่น ชิปส์เดินไปสู่ที่ยกพื้นทำทีราวกับอยากจะพูดอะไรเล็กน้อยเด็กก็เงียบเสียงลงให้ แต่แกสั่นหัวอยู่ประเดี๋ยวหนึ่ง ยิ้มแล้วเดินออกไป

วันนั้นเป็นวันที่อากาศชื้นมีหมอกตก การเดินข้ามถนนสี่เหลี่ยมมายังห้องอาหารนั้นทำให้ชิปส์หนาวสะท้าน วันรุ่งขึ้นแกก็ล้มเจ็บเป็นโรคหลอดลมอักเสบ และต้องนอนแซ่วอยู่จนกระทั่งตลอดคริสต์มาส แต่แกยื่นใบลาออกต่อคณะกรรมการของโรงเรียนแล้ว ตั้งแต่คืนวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน หลังจากไปเยี่ยมห้องอาหารมาแล้วนั่นเอง

เมื่อโรงเรียนเปิดภาคเรียน ชิปส์ก็กลับไปอยู่บ้านยายวิกเกตอีกครั้งหนึ่ง และเนื่องด้วยคำขอร้องของแกเอง จึงไม่มีการร่ำลาหรือให้ของขวัญอะไร ๆ อีกนอกจากจับมือกับผู้ที่จะมารับตำแหน่งแทนแกต่อไปเท่านั้น คำว่า "รักษาการแทน" ถูกขีดออกจากกระดาษเขียนจดหมายต่าง ๆ ของโรงเรียนแล้ว และสมัย "ชั่วเวลาสงคราม" ก็สิ้นไป

—๑๖—

ต่อจากนั้นมาเป็นเวลาสิบห้าปี ชิปส์หวนรำลึกถึงเรื่องเก่าเหล่าโน้นได้ตลอดด้วยความสงบสุขที่ซาบซึ้งอิ่มเอิบ แกไม่เจ็บไม่ไข้เลยเพียงแต่อ่อนเพลียเล็กน้อยเป็นพัก ๆ และหายใจไม่ค่อยสะดวกในระหว่างหน้าหนาว แกไม่ไปต่างประเทศ—เคยลองไปแล้วหนหนึ่งแต่เผอิญไปถึงริเวียราประจวบขณะที่อากาศเกิดหนาวจัดขึ้นมาอย่างไม่มีปี่มีขลุ่ย แต่นั้นมาแกมักจะพูดว่า "ฉันสมัครใจ—อั้ม—ที่จะเป็นหวัด—อั้ม—อยู่ในบ้านเราดีกว่า" เมื่อมีลมตะวันออกพัดมาทีใดแกต้องระวังรักษาตัวเสมอ แต่ในฤดูออตัมน์และฤดูหนาวไม่สู้กระไรนัก พอมีหนังสืออ่านและไฟอันอบอุ่นผิงอยู่ แล้วแกก็นั่งคอยฤดูร้อนได้ ชิปส์ชอบฤดูร้อนมากที่สุด แน่ละ นอกจากอากาศที่เหมาะกับตัวแกแล้ว ทุกปลายสัปดาห์ยังมีพวกนักเรียนเก่ามาเยี่ยมเยียนเป็นเนืองนิจ นักเรียนเก่าบางคนขับรถยนต์ผ่านมาทางบรุกฟิลด์ก็เลยแวะเยี่ยมที่บ้านแก บางคราวพวกนี้ก็ทำให้แกเหนื่อยอยู่บ้าง หากมาพร้อมกันคราวละหลาย ๆ คน แต่ชิปส์ก็ไม่รู้สึกลำบากลำบนอะไร แกอาจพักผ่อนและหลับนอนได้ภายหลังเสมอ ทั้งแกก็ชอบการเยี่ยมเยียนของพวกนี้—ชอบมากกว่าสิ่งอื่นใดในโลกที่ยังให้แกรู้สึกเพลิดเพลินได้ "เออ เกรซัน—อั้ม—ฉันจำได้ว่าคุณ—อั้ม—ไม่ว่าจะทำอะไรเป็นต้องช้ากว่าเขาเสมอ—อั้ม—ว่าไง ? บางทีคุณจะแก่ช้า—อั้ม—เหมือนกับฉันกระมัง—ว่าไง ?" ต่อมาเมื่อแกอยู่ตามลำพังอีก และยายวิกเกตเข้ามาเก็บเครื่องน้ำชาแกก็พูดว่า "แม่วิกเกต พ่อหนุ่มเกรซันเขามาเยี่ยม—อั้ม—จำได้ไหม ? เด็กสูง ๆ คนที่ใส่แว่นตาไม่ว่าทำอะไรสายเสมอน่ะ อั้ม—เขาทำงานอยู่ที่—อั้ม—สันนิบาต

ชาติ—ที่นั่น—ฉันเชื่อว่า—ความเฉื่อยช้าของเขา—คงไม่มีใครสังเกตออกดอก—ว่าไง ?" (นี่ประชดว่าสันนิบาตชาติทำงานชักช้า)

บางครั้ง เมื่อกระดิ่งเรียกชื่อดังขึ้น แกจะไปยืนอยู่ที่หน้าต่าง และมองเลยถนนข้ามรั้วโรงเรียนไกลออกไป ดูนักเรียนที่เข้าแถวยาวยืดเดินผ่านม้านั่งไป หน้าใหม่ชื่อใหม่...แต่ชื่อเก่า ๆ ก็ยังคงอยู่ในความทรงจำของแก—เจฟเฟอซัน เคนนิง โจลิออน จุปป์คิงสเลย์หนึ่ง คิงสเลย์สอง คิงสเลย์สาม คิงสตัน ...ทุกคนนี้อยู่ที่ไหน ?.... "แม่วิกเกตจวนกระดิ่งเรียกนักเรียนเข้าทำการบ้าน ช่วยเอาน้ำชามาให้ฉันสักถ้วยนะ"

ในระยะสิบปีภายหลังสงครามโลกได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่และเกิดการยุ่งยากต่าง ๆ แต่ชิปส์ก็ได้ดำรงชีวิตอยู่ตลอดมาและรู้สึกผิดหวังอย่างมาก เมื่อแกมองดูเหตุการณ์ในต่างประเทศของแคว้นรูหร์ เรื่องยุ่งที่ช้านัก และเรื่องยิงเกาะคอร์ฟู ล้วนแต่มีเรื่องยุ่งยากในโลกนี้พออยู่แล้วเคราะห์ดีที่แถวใกล้ ๆ เช่นบรุกพีลด์นี้เอง หรือจะพูดให้กว้าง ๆ จนทั่วขอบเขตอังกฤษก็ยังมีบางสิ่งบางอย่างเหลืออยู่ที่จับใจ เพราะมันเก่าแก่—และยังยั้งยืนมาจนบัดนี้ แกยิ่งเห็นส่วนอื่น ๆ ของโลกยุ่งเหยิงมากขึ้นทุกทีจนเป็นเหตุให้ประเทศอังกฤษต้องเสียสละผลประโยชน์ของตนมาพอแล้ว – บางทีค่อนข้างจะมากเกินไปเสียอีก แต่ชิปส์ก็พอใจในบรุกพีลด์ ซึ่งได้ฝังรกรากสิ่งทั้งหลายแหล่ให้ยั้งยืนมาเป็นเวลานาน จนตลอดสมัยเปลี่ยนแปลงและสงครามโลก แปลกจริง ๆ บรุกพีลด์ได้เปลี่ยนแปลงไปได้น้อยเหลือเกิน เด็ก ๆ ดูค่อยสุภาพขึ้นสักหน่อยการรังแกกันก็ค่อยหมดไป แต่เพิ่มการใช้คำหยาบและทุจริตในการเล่นซนบ้างระหว่างครูและศิษย์รู้สึกว่าเข้าใจซึ่งกันและกันดีขึ้น และอีกฝ่ายหนึ่งก็มีการพินอบพิเทาลดน้อยลง ครูใหม่คนหนึ่งซึ่งสำเร็จมาจากมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด

มาสด ๆ ร้อน ๆ ปล่อยให้นักเรียนในชั้นหกเรียกชื่อตัวเขาได้ ซึ่งชิปส์ไม่เห็นด้วยเลยในการที่ปล่อยเช่นนั้น อันที่จริงแกงงงันไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และเล่าให้บางคนฟังว่า "เขาควรจะ—อั้ม—หยอดท้ายในรายงานประจำภาคถึงผู้ปกครองว่า—อั้ม—'ด้วยความรัก' เสียจะเป็นอย่างไรฮึ ?"

ระหว่างที่เกิดการนัดหยุดงานทั่ว ๆ ไปในปี ๑๙๒๖ นักเรียนในบรุกฟีลด์ได้ช่วยขับรถยนต์บรรทุกขนเสบียงอาหาร ครั้นเหตุการณ์สงบลงแล้วชิปส์รู้สึกละเทือนใจอย่างที่ไม่เคยรู้สึกมาแต่ก่อนนับแต่สงครามโลกมาเลย เหตุการณ์อย่างหนึ่งเกิดขึ้น ซึ่งในที่สุดยังไม่มีใครเดาถูกว่าจะมีผลหนักไปทางไหนกันแน่ แต่ในที่สุดชาวอังกฤษก็สามารถก่อไฟในเตาไฟที่บ้านของตนได้อีกครั้งหนึ่ง (เพราะสไตรค์คราวนั้นเป็นเรื่องของกรรมกรบ่อถ่านหินหยุดงานกันจึงเป็นเหตุให้ขาดเชื้อเพลิงชั่วคราว) และในการประชุมให้โอวาทประจำปีนั้นชาวอเมริกันผู้มาเยี่ยมคนหนึ่งได้พูดเน้นว่า การหยุดพักงานครั้งนี้ได้ทำให้ประเทศอังกฤษต้องสิ้นเปลืองเงินไปไม่น้อย แต่ชิปส์ตอบว่า "ครับ แต่—อั้ม—การโฆษณา—ก็ย่อมต้องสิ้นเปลืองเป็นธรรมดาไม่ใช่หรือ ?"

"การโฆษณาอะไรกัน"

"เอ๊ะคุณ นี่ไม่ใช่—อั้ม—การโฆษณา—ที่ดี ๆ ดอกหรือ ? ตลอดทั้งสัปดาห์ที่มีเหตุนี้เกิดขึ้นไม่มีใครต้องล้มตายเลย—และไม่มีใครได้ยินเสียงปืนสักโป้งเดียว ในประเทศคุณ อั้ม—ผมคาดว่าเพียงแต่การเข้าจับซ่องเหล้าเถื่อนซ่องเดียวคงจะเสียเลือดเนื้อมากกว่านี้เป็นแน่"

เสียงหัวเราะ...ฮา...ไม่ว่าแกจะไปที่ไหน และไม่ว่าแกจะพูดอะไรมีแต่คนหัวเราะ—หัวเราะ—หัวเราะกันเรื่อย แกได้รับชื่อเสียงในทางเป็นนักปฏิภาณ ทุกคนต้องนึกว่าแกมีโจ๊กดี ๆ เสมอ เมื่อเวลาแกลุกขึ้นยืนพูดในที่

ประชุมหรือแม้แต่แกนั่งคุยด้วย ใคร ๆ ก็ตั้งหน้าและตั้งใจว่าจะได้ฟังโจ๊กเสียก่อน แล้วเขาก็พากันพึ่งในอารมณ์ที่จะได้รับความบันเทิง จึงเป็นการง่ายที่จะทำให้ถูกใจพวกนั้น บางทีเขาก็พากันหัวเราะเสียก่อนที่แกจะพูดถึงจุดสำคัญ เขามักจะพูดกันลับหลังว่า "ตาชิปส์นี่ไม่เลวเลยช่างวิเศษเหลือเกินที่แกมองเห็นอะไรในแง่ขัน ๆ ไปเสียหมดเสมอ...."

หลังจากปี ๑๙๒๙ ชิปส์ไม่ได้จากบรุกพีลด์ไปไหนเลย แม้แต่ในงานเลี้ยงอาหารของพวกนักเรียนเก่าที่ลอนดอนแกก็ไม่ได้ไป แกกลัวเป็นหวัด และการอยู่ดึก ๆ ก็เริ่มทำให้อิดโรยมากเกินไป ในวันอากาศดี ๆ แกมักจะข้ามถนนไปที่โรงเรียน ยังคงหาความสุขสบายอยู่ในห้องของแกตลอดมา ความสามารถของแกยังไม่ลดหย่อน และก็ไม่มีเรื่องทุกข์ร้อนส่วนตัวอะไรทั้งหมด รายได้ของแกมีมากกว่าที่ต้องการใช้จ่าย และเงินทุนจำนวนน้อยซึ่งซื้อพันธ-บัตรของรัฐบาลเอาไว้ ก็ไม่เดือดร้อนเมื่อราคาหุ้นตกต่ำ แกใช้จ่ายเงินจำนวนหนึ่งในการกุศล—ให้ผู้ที่มาหาแกพร้อมด้วยเรื่องขัดสนขัดแค้น ให้สมทบทุนของโรงเรียนต่าง ๆ และอุดหนุนการที่โรงเรียนบรุกพีลด์ ได้ไปเปิดสำนักช่วยเหลือคนจนในลอนดอน แกได้ทำพินัยกรรมในปี ๑๙๓๐ นอกจากที่แกให้สำนักเกื้อกูลคนอนาถาและที่ยกให้ยายวิกเกตแล้ว ที่เหลือทั้งหมดยกให้เป็นทุนเล่าเรียนแก่ผู้ที่สอบเข้าเรียนในโรงเรียนได้เป็นเยี่ยม

๑๙๓๑....๑๙๓๒....

"ครูเห็นว่า ประธานาธิบดีฮูเวอร์เป็นอย่างไรบ้างครับ ?"

"ครูคิดไหมว่าเราจะต้องกลับไปใช้มาตรฐานทองคำอีก ?"

"ครูมีความรู้สึกในสิ่งทั่ว ๆ ไปอย่างไรบ้างครับ เห็นลู่ทางบ้างไหมครับ ?"

"เมื่อไรเหตุการณ์จะเปลี่ยนโฉมหน้า ครูน่าจะตอบได้เพราะครูช่ำชองในสิ่งต่าง ๆ มาก"

เขาพากันถามแก ราวกับว่าแกเป็นผู้วิเศษและเป็นต้นตำหรับวิทยาการต่าง ๆ ยิ่งกว่านั้นเขาชอบคำตอบซึ่งปรุงรสให้เป็นเรื่องขบขันได้ แกมักพูดว่า

"เออ เฮนเดอร์สัน เมื่อฉันยัง—อ้ม—หนุ่ม ๆ อยู่—เคยมีบางคนผู้—อ้ม—รับรองราษฎรว่า ถ้าฝากสี่จะได้เก้า ฉันยังไม่รู้ว่า—อ้ม—มีใครเคยได้บ้างแต่—อ้ม—คณะรัฐบาลปัจจุบันนี้ ดูเหมือน—อ้ม—จะกลับเป็นฝากเก้าได้คืนสี่เท่านั้น"

เสียงหัวเราะ

บางคราวเมื่อแกเดินอยู่ในโรงเรียน เด็กเล็ก ๆ ที่ทะลึ่ง ๆ จะเข้ามาไต่ถามแก เพื่อความสนุกในการที่จะได้โจ๊กใหม่ที่สุดของแกไปเล่าให้เพื่อน ๆ ฟัง

"ครูครับ แผนการห้าปี (ของรุสเซีย) คืออะไรครับ ?"

"ครูคิดว่าเยอรมันต้องการจะทำสงครามอีกไหม ?"

"ครูไปดูหนังที่โรงใหม่แล้วหรือยังครับ ? วันก่อนนี้ผมไปกับคุณพ่อคุณแม่ ดูช่างหรูหราจริง ๆ สำหรับที่เล็ก ๆ อย่างบรุกฟีลด์เรา เขามี วูร์ลิตเซอร์"

"และ—อ้ม—อ้าย— วูร์ลิตเซอร์ น่ะอะไรกันล่ะ ?"

"ออร์แกนอย่างไรล่ะครับ ออร์แกนสำหรับโรงภาพยนตร์"

"เออ.... ครูเห็นชื่อบนป้ายแล้วล่ะ แต่ก็นึก — อ้ม — นึกเสมอว่าเป็น — อ้ม—ไส้กรอกเยอรมัน อะไรอย่างหนึ่ง"

เสียงฮา........ท่านทั้งหลายมีโจ๊กใหม่ของชิปส์ ตลกดีมากทีเดียว ฉันกำลังขยายเรื่องโรงหนังใหม่ให้แกฟัง และ........

บ่ายวันหนึ่งในเดือนพฤศจิกายนสามสิบสาม ชิปส์นั่งอยู่ในห้องนั่งเล่นด้านหน้าที่บ้านยายวิกเกต วันนั้นหนาวจัดและมีหมอกตก แกไม่กล้าออกไปนอกบ้าน รู้สึกไม่ค่อยสบายมาแต่วันสงบศึกแล้ว แกรู้สึกว่าได้เริ่มเป็นหวัดขึ้นในระหว่างที่ไปสวดมนต์ เช้าวันนั้นหมอเมริเวลมาสนทนาประจำปักษ์ตามเคย "เรียบร้อยดีทุกอย่างหรือ นั่นก็ดีแล้ว—อากาศเช่นนี้ต้องอยู่ในบ้าน—มีคนเป็นไข้หวัดใหญ่กันมาก ฉันอยากมีชีวิตอย่างแกสักวันสองวันจริง ๆ"

ชีวิตของแก...และชีวิตอะไรอย่างนั้น เรื่องเก่าทั้งหมดก็ผ่านเข้ามาในแนวคิดของแกในขณะที่แกนั่งอยู่หน้าเตาผิงในบ่ายวันนั้น สิ่งต่าง ๆ ที่แกได้ทำและได้เห็นมาแล้ว เคมบริดจ์ในปีหกสิบ เช้าวันหนึ่งในเดือนสิงหาคมที่เกรตเกเบิล บรุกฟิลด์ทุกยุคทุกสมัยตลอดปีที่แล้ว ๆ มา และสิ่งที่แกไม่ได้ทำและบัดนี้ก็จะทำไม่ได้ เพราะแกปล่อยไว้จนสายเสียแล้ว—เป็นต้นว่าแกยังไม่เคยเดินทางทางอากาศ และไม่เคยไปดูหนังพูดเลย ดังนั้นแกจึงมีความรู้รอบตัวทั้งมากกว่าและน้อยกว่าเด็กที่เล็กที่สุดในโรงเรียนจะพึงมีได้และความแตกต่างระหว่างหัวเก่ากับหัวใหม่ นั่นแหละคือสิ่งที่โลกเรียกว่าความก้าวหน้า

ยายวิกเกตออกไปข้างนอกเพื่อเยี่ยมญาติในหมู่บ้านใกล้เคียง แกจัดเครื่องน้ำชาวางไว้บนโต๊ะพร้อมแล้ว มีขนมปังเนยสด และถ้วยอะไหล่วางเตรียมไว้ เผื่อมีใครมาหา ถึงอย่างไรก็ดี ในวันเช่นนั้นแขกคงไม่มา ข้างนอกมีหมอกลงหนาขึ้นเรื่อย ๆ แกน่าจะต้องอยู่คนเดียวเสียแล้ว แต่ไม่เช่นนั้น พอบ่าย ๓ โมง ๔๕ นาที ก็ได้ยินเสียงกริ่งประตูบ้านและต้องออกไปเปิดประตูหน้า

เอง (ซึ่งแกไม่น่าจะต้องลงไปทำเลย) แกพบเด็กตัวเล็กๆ สวมหมวกแก๊ปบรุกฟีลด์ และท่าทางขลาดๆ ตื่นๆ ถามว่า "ได้โปรดเถอะครับ คุณครูชิปส์อยู่ที่นี่ใช่ไหมครับ?"

"อ้ำ–เธอเข้ามาข้างในเสียเห็นจะดีกว่า" ชิปส์ตอบ และต่อมาอีกครู่หนึ่ง เมื่อเข้ามาอยู่ภายในห้องของแกแล้ว ชิปส์พูดแถมว่า "ฉัน—อ้ำ—คือคนที่เธอต้องการ ฉันจะทำอะไร—อ้ำ—ให้เธอได้บ้างล่ะ"

"มีคนบอกผมว่าคุณครูต้องการพบผมครับ"

ชิปส์ยิ้ม เรื่องชวนหัวเก่าๆ นั่นเอง -- เรื่องเล่นตลกแบบเก่านั่นเอง และแกเองเป็นผู้ที่ได้ทำข้อขันไว้มากกว่า จึงไม่ควรบ่น และก็นึกสนุกในการที่จะเล่นตลกย้อนพวกนั้นด้วยวิธีของแก เพื่อให้เห็นว่าแม้บัดนี้แกก็ยังคงทำหน้าที่ของแกได้ ดังนั้นแกจึงพูดด้วยนัยน์ตาแจ่มใสว่า "ถูกแล้ว ฉันอยากให้เธอมากินน้ำชากับฉัน—อ้ำ—นั่งลงข้างเตาผิงไหมล่ะ? อ้ำ–ฉันไม่คิดว่าได้เคยเห็นหน้าเธอมาก่อนเลย"

"ผมเพิ่งออกมาจากโรงพยาบาลครับ ผมเข้าไปอยู่ที่นั่นตั้งแต่เปิดภาคเรียนเพราะเป็นหัด"

"อ๋า นั่นปะไร"

ชิปส์เริ่มพิธีผสมชาจากกล่องต่างๆ ตามเคยของแก เคราะห์ดีที่ยังมีขนมเค้กวอลนัทหยอดหน้าน้ำตาลสีชมพูอยู่ในตู้ แกรู้ว่าเด็กคนนั้นชื่อลินฟอร์ด บ้านอยู่ชรอบเชียร์ และเป็นเด็กคนแรกในครอบครัวนี้ที่มาเรียนที่บรุกฟีลด์

"นี่แน่ะ—อ้ำ–ลินฟอร์ดเธอรู้ไหม เธอจะชอบบรุกฟีลด์เมื่อเธอคุ้นเข้าแล้ว ไม่น่ากลัวถึงครึ่งหนึ่งอย่างที่เธอคิดดอก เธอกลัวบรุกฟีลด์—อ้ำ—ใช่ไหมล่ะ—หือ? ฉันก็เหมือนกัน—ทีแรก แต่นั่นมัน—อ้ำ—นานมาแล้ว

หกสิบสามปีมาแล้ว–อั้ม–ถ้าจะให้ตรงเป๋ง เมื่อฉัน–อั้ม–แรกย่างเข้าสู่ห้องประชุมใหญ่ และ–อั้ม–เห็นเด็ก ๆ นักเรียน–ฉันบอกตามตรง–ฉันประหม่าจริง ๆ ความจริง–อั้ม–ฉันไม่คิดว่าฉันได้เคยประหม่าเลยในชีวิตของฉันไม่เคยเลยแม้แต่เมื่อ–อั้ม–เยอรมันมาทิ้งระเบิดเรา–ในระหว่างสงครามโลก แต่–อั้ม–เป็นอยู่ไม่นานนัก–ฉันหมายถึงความรู้สึกประหม่าหวาดกลัวน่ะ ในไม่ช้าฉันก็ทำตัวของฉัน–อั้ม–ให้รู้สึกเป็นสุขได้ เหมือนกับอยู่ที่บ้าน"

"ในภาคนั้นมีนักเรียนมากไหมครับ ?"

"หือ ? แต่–พระเจ้าช่วย–เวลานั้นฉันไม่ได้เป็นเด็ก–ฉันเป็นผู้ใหญ่แล้ว–ผู้ใหญ่อายุยี่สิบสองและต่อ ๆ ไปถ้าเธอเห็นครูหนุ่ม–ครูใหม่–เข้าคุมนักเรียนทำการบ้านเป็นครั้งแรกในห้องประชุมใหญ่–อั้ม คิดดูเถอะ ว่าจะรู้สึกอย่างไร !"

"แต่เวลานั้นถ้าคุณครูอายุยี่สิบสอง–"

"จ้ะ ทำไม ?"

"เดี๋ยวนี้คุณครูก็–แก่มาก–แล้วซีครับ"

ชิปส์หัวเราะในใจอยู่เป็นเวลานาน

แล้วแกก็พูดถึงเรื่องอื่น ๆ เรื่องชรอบเชียร์เรื่องโรงเรียนต่าง ๆ และชีวิตในโรงเรียนโดยทั่ว ๆ ไปเรื่องข่าวต่าง ๆ ในหนังสือพิมพ์ประจำวันนั้น "เธอกำลังเจริญเติบโตอยู่ใน–อั้ม–โลกอันยุ่ง ๆ เมื่อถึงเวลาที่เธอเตรียมพร้อมจะไปต่อสู้กับโลกความยุ่งเหยิงก็–อั้ม–คงหมดไปแล้ว อย่างไรก็ตาม–อั้ม–ขอให้เป็นเช่นนั้นเถอะ..... เออ ...." และเมื่อได้เหลือบมองดูนาฬิกาแกก็เริ่มใช้สูตรอันคุ้นเคยและเก่าแก่ของแก "อั้ม–ฉันเสียใจที่ถึงเวลาที่เธอจะต้องไปเสียแล้ว...."

ที่ประตูบ้าน แกจับมือสั่นอำลา....

"ลาก่อน พ่อหนู"

และมีเสียงแหลมตอบว่า

"ลาก่อนครับ คุณครูชิปส์..."

ชิปส์กลับมานั่งข้างเตาผิงอีก คำอำลานี้ยังคงก้องอยู่ในใจ "ลาก่อนครับ คุณครูชิปส์..." การที่ให้เด็กเข้าใหม่คิดว่าชิปส์เป็นชื่อจริงของแกนี้เป็นโจ๊กของแกนั่นเอง โจ๊กเช่นนี้เกือบจะเป็นประเพณีเสียแล้ว แกไม่รังเกียจเลย "ลาก่อนครับ คุณครูชิปส์..." แกจำได้ว่าคืนก่อนวันแต่งงาน คัธรีนเคยพูดข้อความอย่างเดียวกันนี้ล้อแกอย่างน่ารักน่าเอ็นดูที่แกเป็นคนเคร่งขรึมในครั้งโน้น แกคิดว่า บัดนี้ไม่มีใครจะว่าฉันว่าเป็นคนเคร่งขรึมได้อีกแล้ว แน่เหลือเกิน

ทันใดนั้น น้ำตาก็เริ่มไหลหลั่งลงตามแก้ม นี่เป็นความอ่อนแอของคนชรา บางทีก็อาจจะโง่อยู่หน่อยด้วย แต่ก็ฝืนไม่ไหว แกรู้สึกอ่อนเพลียมาก การที่สนทนากับลินฟอร์ดเช่นนั้น ทำให้แกอ่อนเพลียจริง ๆ แต่ก็ยินดีที่ได้พบลินฟอร์ด เด็กที่น่ารักและต่อไปจะได้ดี

เสียงกระดิ่งเรียกชื่อสั่นเบา ๆ กังวานผ่าหมอกมา ชิปส์มองไปที่หน้าต่างขมุกขมัวจวนพลบ ถึงเวลาที่จะตามไฟแล้วแกเพลียเกินไปถึงอย่างไรก็ไม่เป็นไร แกเอนหลังพิงพนักเก้าอี้ต่อไปใหม่ ไม่ใช่ก่อน—หือ อา—เป็นความจริงทีเดียวคิดถึงลินฟอร์ดขึ้นมาก็น่าขัน แกแก้ลำเด็กที่เล่นตลกส่งลินฟอร์ดมาได้ดีมาก "ลาก่อนครับ คุณครูชิปส์...แปลก ดังนั้นแกก็ควรจะพูดเช่นนั้นเหมือนกัน..."

เมื่อตื่นขึ้น — เพราะแกนึกว่าได้หลับไป — รู้สึกตัวว่ากำลังอยู่บนเตียง หมอเมริเวลก็อยู่ที่นั่นกำลังก้มมองแกและยิ้ม "ไงค่อยยังชั่วแล้ว? เล่นเอาพวกเราตกอกตกใจไปตามกัน"

ชิปส์นั่งอยู่ครู่หนึ่ง พูดพึมพำออกมาด้วยน้ำเสียงอ่อนเพลียจนตัวเองก็แปลกใจ "ทำไม—อ้ม—ฉันเป็นอะไรไปหรือ?"

"ครูเป็นลมเท่านั้นเอง ยายวิกเกตไปเห็นเข้าเคราะห์ดีที่แกไปเห็น เดี๋ยวนี้ครูสบายดีแล้ว อย่าตกอกตกใจไป ถ้าง่วงก็หลับเสียอีก"

ชิปส์ดีใจที่มีคนแนะนำถูกอกถูกใจเช่นนี้ แกรู้สึกเพลียมากจนไม่อยากคิดถึงรายละเอียดของเหตุการณ์ต่างๆ—ว่าแกขึ้นไปชั้นบนได้อย่างไร ยายวิกเกตพูดว่ากระไรและอะไรอื่น ๆ อีก — แต่ขณะนั้นแกก็เหลือบเห็นยายวิกเกตอยู่ข้างเตียงอีกข้างหนึ่งและกำลังยิ้ม ชิปส์คิดในใจว่ายายนี่ขึ้นมาที่นี่ทำไมกันนะ และแกเหลือบเห็นคาร์ตไรท์อาจารย์ใหญ่คนใหม่ยืนอยู่ในเงาเบื้องหลังเมริเวล (แกคิดว่า "ใหม่" แม้ว่าเขามาอยู่บรุกฟีลด์ตั้งแต่ปี ๑๙๑๙) และครูบัฟเฟิลส์ ซึ่งนักเรียนเรียกกันง่าย ๆ ว่า "รอดดี" แปลกมากที่มาอยู่ที่นี่พร้อมหน้ากัน ชิปส์นึกในใจว่าใครจะมาอีกก็ชั่ง ฉันไม่อยากยุ่งด้วยเรื่องอะไรอีกแล้วฉันจะนอน

ชิปส์ไม่หลับ แต่ก็ไม่ตื่น แกกำลังเคลิ้มฝันมองเห็นใบหน้าและได้ยินเสียงต่าง ๆ เห็นภาพเก่า ๆ และได้ยินเพลงเก่า ๆ เพลงของโมซาร์ท ซึ่งเคยมีคัธรินเล่นอยู่ด้วย—เสียงแสดงความยินดี เสียงหัวเราะและเสียงปืน — และ

เหนือเสียงเหล่านี้มีเสียงกระดิ่งของบรุกฟีลด์ เสียงกระดิ่งบรุกฟีลด์—เห็นไหมล่ะ ถ้านางสาวไพร่อยากให้คุณผู้ดีแต่งงานกับหล่อน...ได้ซิ พ่อมุสาเอ๋ย!...เรื่องโจ๊ก...เนื้อน่าขยะแขยง...เรื่องโจ๊ก...คุณใช่ไหม แมกส์ข้ามา มีข่าวอะไรจากบ้าน...โอ มิฮิ เปรเตริตอส...รัลสตัน บอกว่าฉันหละหลวมและไม่เข้มแข็ง—แต่ถ้าไม่มีฉันเขาก็ทำอะไรไม่ได้ โอบิลี เฮเรส อโก ฟอส์ดิบุส เอส อินอโร...เธอแปลได้ไหม ใครแปลได้บ้าง....เป็นเรื่องโจ๊ก....

ชิปส์ได้ยินเขาพูดเรื่องของแกอยู่ในห้อง

คาร์ตไรท์กำลังกระซิบเมริเวลว่า "น่าสงสารคุณชิปส์อยู่คนเดียว ชีวิตคงว้าเหว่ตลอดมา"

เมริเวลตอบว่า "แกไม่ได้อยู่คนเดียวเสมอมาดอก เคยแต่งงานแล้วครับ"

"อ้อ แต่งงานแล้วหรือ? ผมยังไม่เคยทราบเลย"

"หล่อนตาย คงตั้งสามสิบปีหรือสามสิบกว่าปีมาแล้ว"

"น่าสงสาร น่าเสียดายที่แกไม่มีลูกเลย"

เมื่อได้ยินเรื่องนี้เข้า ชิปส์ลืมตาขึ้นกว้างที่สุดที่จะลืมได้ และพยายามทำให้คนอื่นเหลียวมองดูแก แกพูดดัง ๆ ไม่ได้ แต่ก็พึมพำออกมาสองสามคำ ทุกคนพากันเหลียวมองและเดินเข้ามาใกล้

ชิปส์พยายามพูดช้า ๆ ว่า "พูด—อะไรกันน่ะ—อึ้ม คุณพูด—เรื่องผม—เมื่อตะกี๊"

บัฟเฟิลส์ยิ้ม และพูดว่า "เปล่าเลยชิปส์ เปล่าเลย—เรากำลังคิดกันว่าเมื่อไรคุณจะตื่นเท่านั้นเอง"

"แต่—อึ้ม—ผมได้ยินคุณ—คุณพูดเรื่อง—"

"ไม่มีอะไรสำคัญดอกจริง ๆ เชื่อผมเถอะ..."

"ผมนึกว่าได้ยินคุณคนหนึ่ง พูดว่าน่าเสียดาย—อ้ม—น่าเสียดาย ผมไม่มี—ลูกเลย—ใช่ไหม...แต่ผมมี คุณรู้ไหมล่ะ...ผมมี..."

คนอื่น ๆ ยิ้ม แต่ไม่ตอบว่ากระไร และเมื่อหยุดนิ่งไปครู่หนึ่ง ชิปส์หัวเราะหึ ๆ แผ่ว ๆ พูดว่า

"ครับ—อ้ม—ผมมี" ตอนนี้เสียงของแกตื่นเต้นร่าเริงสั่นรัวและพูดต่อไปว่า "มีตั้งพัน ๆ ตั้งพัน ๆ....และผู้ชายทั้งนั้น"

และแล้วก็มีเสียงเพลงร้องหมู่ประสานเสียงกลมกลืนกันดีดังก้องขึ้นในหู เสียงไพเราะยิ่งกว่าทุกครั้งที่ได้ยินมาแต่ก่อน และทำให้รู้สึกสบายใจยิ่งนัก เปตติเฟอร์ พอลเลตต์ ปอร์ซันพอตส์ พูลมัน เปอร์วิส บีม—วิลซัน แรตเลตต์ แรพซัน รีด รีเปอร์ เรดดีหนึ่ง....มาล้อมครูเดี๋ยวนี้ มาทั้งหมด มาฟังคำและเรื่องโจ๊กครั้งสุดท้ายฮาร์เปอร์ แฮสเลตต์ แฮตฟีลด์ แฮเทอเลย์ โจ๊กครั้งสุดท้ายของครู....ได้ยินไหม....เธอขันไหม...โบน บอสตัน โบเวย์ แบรดฟอร์ดแบรดเลย์ แบรมฮอล—แอนเดอร์ซัน ไม่ว่าอยู่ไหน ไม่ว่าเป็นอย่างไร มาหาครูเป็นครั้งสุดท้าย...ลูกศิษย์ของครู....

และไม่ช้าชิปส์ก็หลับ

ดูแกสงบสบายมากจนไม่มีใครรบกวนร่ำลาแกเลย แต่ในตอนเช้าเมื่อกระดิ่งโรงเรียนตีบอกเวลาอาหาร บรุกฟีลด์ก็ได้รับข่าวคาร์ตไรท์กล่าวในที่ประชุมโรงเรียนตอนหนึ่งว่า "บรุกฟีลด์คงจะไม่มีวันลืมความน่ารักของครูชิปปิ้ง" อันที่จริงย่อมเป็นไปไม่ได้เพราะคนเราย่อมลืมทุกสิ่งทุกอย่างในที่สุด แต่ถึงอย่างไรเสียลินฟอร์ดคงจะจำและเล่าให้ใคร ๆ ฟังต่อ ๆ ไปว่า "ฉันได้พูดอำลาครูชิปส์ในคืนก่อนแกตาย...."

คำอธิบายความหมายของคำบางคำ

กัลลิโปลี ชื่อแหลม—ในสงครามโลกคราวก่อน อังกฤษจะตีเข้าเตอรกีทางแหลมนี้ แต่ยิงดาร์ดะเนลส์เสียก่อนเลยไม่สำเร็จ

การยุทธที่ซอมม์ การรบที่บริเวณแม่น้ำซอมม์ในมหาสงครามคราวก่อน อังกฤษถูกเยอรมันตีแตก ต้องถอย

การยุทธที่มาร์น การรบที่บริเวณแม่น้ำมาร์นในมหาสงครามคราวก่อน ฝ่ายสัมพันธมิตรชนะอย่างงาม ทำให้การบุกของเยอรมันชงัก

ข้อพิพาทระหว่างออสเตรียและเซอร์เบีย อาชดุ๊กเฟอร์ดินันแห่งออสเตรียถูกปลงพระชนม์ในเซอร์เบียที่เมืองซาราจีโว

ครอมเวลล์ ผู้เผด็จการอังกฤษภายหลังที่ได้ปลงพระชนม์พระเจ้าชาลส์ที่หนึ่งแล้ว (๑๕๙๙—๑๖๕๘)

คอร์ฟู เกาะในทะเลไอโอเนียน ผู้แทนอิตาลีในการปักปันเส้นเขตแดนแหลมบอลข่านถูกลอบฆ่า อิตาลีถือว่ารัฐบาลกรีซเป็นผู้รับผิดชอบจึงส่งกองทัพเรือไประดมยิงคอร์ฟู

คาแรคตากัส นักรบชาวบริตันโบราณต่อต้านชาวโรมันที่เข้าไปตีประเทศ-อังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่ ๑

คิตเชเนอร์ แม่ทัพบกอังกฤษคราวมหาสงครามโลกคราวก่อน เสียชีวิตโดยเรือถูกตอร์ปีโดเยอรมันอับปางลง

จอร์จที่หนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ (๑๖๖๐—๑๗๒๗)

ชานัก อยู่ในเอเชียไมเนอร์

ซิเซโร นักพูดและนักการเมืองชาวโรมัน (๑๐๖—๔๓ ก่อน ค.ศ.)

ซีซาร์ นักรบและนักการเมืองโรมัน (๑๐๐—๔๔ ก่อน ค.ศ.)

เซโนฟอน นักประวัติศาสตร์ และปรัชญาชาวกรีก (๔๐๓—หลัง ๓๕๕ ก่อน ค.ศ.)

ดาร์ดะเนลส์ ช่องแคบระหว่างอีเจียนกับทะเลมาร์มะรา (ดูกัลลิโปลี)

แนวรบ ชะตัลจา แนวรบป้องกันกรุงคอนสแตนติโนเปิลยาวยืดจากทะเลดำไปจนถึงทะเลมาร์มะรา สร้างแต่ครั้งสงครามรุสเซีย—เตอรกี (๑๘๗๗—๗๘) ในมหาสงครามคราวก่อนได้ปรับปรุงกันใหม่ เพราะเกรงว่าจะถูกฝ่ายสัมพันธมิตรโจมตี

แนวรบตะวันตก แนวรบที่ประเทศฝรั่งเศสในคราวมหาสงครามโลกคราวก่อน

บัวร์ พวกฮอลันดาที่อพยพไปอยู่ในอาฟริกา เคยรบแพ้อังกฤษ แต่แล้วอังกฤษยกให้เป็นโดมิเนียน

เบอร์นาดชอว์ นักประพันธ์บทละครชาวไอแชนคิวริมีดไปทางปฏิวัติและปฏิรูปต่าง ๆ (๑๘๕๖—๑๙๕๐)

ปาสเชนเดล อยู่ในเบลเยี่ยม

มาร์โคนี ชาวอิตาลีมีชื่อเสียงเกี่ยวกับการปรับปรุงวิทยุให้ใช้ได้

โมซาร์ต นักดนตรีและนักแต่งเพลงชาวออสเตริย (๑๗๕๖—๑๗๙๑)

ยุตแลนด์ การรบทางเรือระหว่างเยอรมัน—อังกฤษ เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๑๖ เยอรมันแพ้ แต่อังกฤษเสียหายมากกว่า

รถบดถนนรุสเซีย หมายถึงกองทัพบก รุสเซียซึ่งมีกำลังมหึมาที่จะบดขยี้ข้าศึกอย่างกับรถบดถนน

ริเวียรา เมืองตากอากาศชายฝั่งประเทศฝรั่งเศส

รูหร์ แคว้นทางตะวันตกเฉียงใต้ของเยอรมัน อุดมไปด้วยถ่านหิน ฝรั่งเศสเข้ายึดเมื่อ ๑๙๒๓ เพราะเยอรมันชำระหนี้สงครามไม่ได้

ลิวี นักประวัติศาสตร์โรมัน (๕๙ ก่อน ค.ศ.—ค.ศ. ๑๗)

วอเตอร์ลู การรบระหว่างนโปเลียนกับฝ่ายสัมพันธมิตร เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๕ นโปเลียนแพ้เวลลิงตันย่อยยับ

วิกตอเรีย พระนางเจ้าแผ่นดินอังกฤษ (๑๘๑๙—๑๙๐๑)

วิลเลียมมอริส กวีชาวอังกฤษครั้งแรกเคยพยายามเล่นการเมือง (๑๘๓๔—๑๘๙๖)

เวอร์จิล กวีโรมัน (๗๐—๑๙ ก่อน ค.ศ.)

สงครามนโปเลียน สงครามระหว่างนโปเลียนที่ ๑ กับฝ่ายสัมพันธมิตร

ศึกกลางเมืองที่อัลสเตอร์ ขบถต่ออังกฤษในเอเอียเร ชาวเอียเรพยายามตั้งตัวเป็นเอกราช

อิบเซน กวีและนักประพันธ์บทละครชาวนอรเว มีแนวคิดไปในทางปฏิรูปสังคม (๑๘๒๘—๑๙๐๖)

อีตัน ปับลิคสกูลมีชื่อของอังกฤษคู่กับแฮร์โร

เอดเวอร์ดที่เจ็ด พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ (๑๘๔๑—๑๙๑๐)

เอลิซาเบธ พระนางเจ้าแผ่นดินอังกฤษ (๑๕๓๓—๑๖๐๓)

เอตตีส คือตั้งแต่ปี ๑๘๘๐—๑๘๘๙ ส่วนเซเวนตีสและไนน์ตีส์ก็ทำนองเดียวกัน

แอสคอต สนามแข่งม้าหรูหราที่สุดของอังกฤษอยู่ในเบอร์กเชียร์

ฮูเวอร์ ประธานาธิบดีอเมริการะหว่าง (๑๘๒๔—๑๙๓๓)

เฮเรเวิด เดอะเวก ชาวอังกฤษโบราณมีชื่อเสียงในการพยายามต่อต้านวิลเลียม เดอะคองเคอเรอในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ในที่สุดแพ้ แต่ภายหลังได้รับนิรโทษกรรม

พิมพ์ที่บัณฑิตการพิมพ์
หลังวิทยาลัยครูเพชรบุรี กรุงเทพมหานคร โทร. 2829942
นายเจี่ยง รุ่งเรืองธรรม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2519